

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

Geografiya kafedresi

HUDUDIY KLASTERLARNING NAZARIY ASOSLARI

fanidan

**O‘QUV – USLUBIY
MAJMUA**

Bilim sohasi: 500000 - Tabiiy fanlar, matematika va statistika
Ta’lim sohasi: 530000 - Fizikaga oid fanlar
Ta’lim yo‘nalishi: 60530400 - Geografiya

N a m a n g a n - 2023

Fanning O‘quv uslubiy majmuasi Namangan davlat universitetining 2023 yil “11” iyuldagi 12–son bayonnomasi bilan tasdiqlangan o‘quv fan dasturi asosida tuzilgan.

Tuzuvchi: **Maxmudova M.J** – Geografiya kafedrası professori, g.f.n
Akaboyev I.Z – Geografiya kafedrası o‘qituvchisi

Taqrizchilar:

Jumaxanov Sh.Z. - NamDU, geografiya fanlari doktori, dotsent.
Baratov A.S. - NamDU, geografiya fanlari nomzodi, dotsent.

O‘quv uslubiy majmua Namangan davlat universiteti Tabiiy fanlar fakulteti Kengashininig 2023 yil "29" avgustdagi "1" - son yig‘ilshida ko‘rib chiqilgan va foydalanshiga tavsiya etilgan.

Fakultet dekani:

g.f.n., dots. A.S.Baratov

**“HUDUDIIY KLASTERLARNING NAZARIY ASOSLARI” FANIDAN
TAYYORLANGAN O‘QUV-USLUBIIY MAJMUA MATERIALLARI**

RO‘YXATI VA MUNDARIJASI

I.	O‘quv materiallari	
I.1.	Ma‘ruzalar matni	5
I.2.	Amaliy mashg‘ulotlar	125
I.3.	Mustaqil ta‘lim mavzulari va hajmi	148
I.4.	Glossoriy	152
II.	ILOVALAR:	
II.1.	FANNING ISHCHI O‘QUV DASTURI.	159
II.2.	TARQATMA MATERIALLAR	171
II.3.	Baholash mezoni	175

O'QUV MATERIALLARI

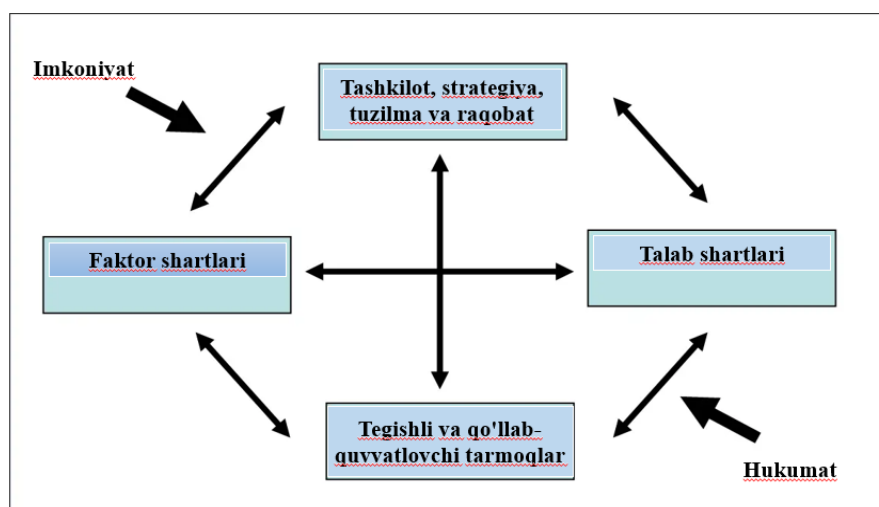
1-Mavzu. Iqtisodiy klasterlar kontseptsiyasi

Reja:

1. Klaster va klaster siyosati haqida tushuncha.
2. Iqtisodiy rivojlanishning klaster nazariyasi.
3. Klasterlash modellari va iqtisodiy klasterlar kontseptsiyasi.

Tayanch iboralar. *Klaster, klaster siyosati, Iqtisodiy rivojlanishning klaster nazariyasi, kichik va o'rta sanoat korxonalarini, Klasterlash modellari. iqtisodiy klasterlar kontseptsiyasi.*

Hudud iqtisodiyotini rivojlantirish uchun hudud resurslarini to'plash va samarali foydalanishni ta'minlaydigan mehnatni tashkil etish va kooperatsiya qilish shaklidan foydalanish kerak. Bu shakllarga klasterlar kiradi. M.Porter nazariyasiga ko'ra, klaster - bu ma'lum bir hududda faoliyat yurituvchi va bir-birini to'ldiruvchi geografik jihatdan bir-biriga qo'shni bo'lgan kompaniyalar (yetkazib beruvchilar, ishlab chiqaruvchilar) va tegishli tashkilotlar (ta'lim muassasalari, davlat idoralari, infratuzilma kompaniyalari) guruhidir. M. Porter o'zining "Raqobat" kitobida klasterni iqtisodiy tizimning raqobatbardoshligini oshirish usuli deb hisoblagan (1.1-Rasm). Hozirgi vaqtda klasterlar mintaqa yoki subyekt, har qanday tizim darajasida shakllanadi¹.

1.1-rasm. Maykl Porter va uning raqobatdosh ustunlik modeli.

Klasterning eng samarali mavjudligi hududiy aglomeratsiyaning ijobiy sinergetik ta'sirini hisobga olgan holda "kooperatsiya va raqobat simbiozi" sifatida ko'rib chiqiladi. Sinergetik ta'sirga hamkorlik va uzoq vaqt davomida barcha manfaatdor sheriklarning imkoniyatlaridan samarali foydalanish natijasida erishish mumkin. Klaster ichidagi raqobat tizimni optimallashtirishga yordam beradi va axborot, mutaxassislar hamda texnologiyalar almashinuvi tizimni rivojlantirishga imkon beradi va moliyaviy resurslarni klasterni rivojlantirish uchun eng zarur bo'lgan tarmoqlarga o'tkazish imkonini beradi .

¹ Porter Michael E. Competition. - M: Ed. Williams House, 2005. 255 p.

Klasterlar tizimi - bu xom-ashyo yetishtirishdan boshlab to qayta ishlangan tayyor mahsulotni iste'molchiga yetkazib berishgacha bo'lgan jarayonlarni qamrab olgan bir butun tizim.

Klaster – bu qo'shilgan qiymat zanjirining barcha ishtirokchilarini (fermerlar, qayta ishlovchi korxonalar, eksportyor) bir maqsad sari jamlagan korxonalar guruhi².

Klaster tizimining maqsadi:

Mahsulot yetishtirishda zamonaviy innovatsion texnologiyalarni jalb qilish orqali agrotexnik tadbirlarni yangilash, hosildorlikni bir necha barobar oshirish.

Mahsulot yetishtiruvchilar tomonidan qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish va yakunda olinadigan tayyor mahsulotlarni eksportga yo'naltirish.

Kam xarajat qilib, ko'p daromad olish. Mahsulot yetishtiruvchilarning moliyaviy xolatini yaxshilash.

Mahsulot yetishtiruvchilar moddiy-texnik bazasini zamonaviy qishloq xo'jaligi texnikalari va uskunalari bilan boyitish. Infratuzilma obyektlarini yangilashdan iborat.

Finlyandiya Iqtisodiy tadqiqotlar instituti klasterlarni quyidagi turlarga ajratadi³:

No	Klaster turi	Klaster turining qisqacha tavsifi
1.	Yuqori samarali	Ishlab chiqarish siklining asosiy bosqichlarini aks ettiruvchi samarali klasterlarni shakllanishi, klaster ishtirokchilari o'rtasidagi kuchli raqobat va hamkorlik.
2.	Barqaror (stabil)	Klaster ishtirokchilari o'rtasidagi hamkorlik, klaster va uning tuzilmasi o'rtasidagi hamkorlik barqaror rivojlanmoqda, biroq ayni paytda muhim daromad olish uchun sanoat salohiyatining muhim massasi to'planmagan.
3.	Potentsial	Qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish orqali klaster jadal rivojlana boshlaydi.
4.	Yashirin	Mustaqil klaster tuzilmalari mavjud bo'lganda, klaster a'zolari o'rtasida barqaror aloqalar mavjud emas.

Klaster tizimining qisqacha tarixi. “Klaster” fransuzcha so'z bo'lib, “bog'lam”, “guruh”, “to'planish”, degan ma'nolarni anglatadi. “Klaster” tushunchasi ilk bor 1990-yilda Maykl Porter tomonidan “Davlatlarning raqobatdosh afzalligi” nomli asarida keltirilgan. O'zbekiston Respublikasida klasterlar tizimi 2017-yilda joriy etilgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 19-maydagi “Buxoro viloyatida zamonaviy paxtachilik-to'qimachilik klasterini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-2978-son qarori asosida Buxoro viloyatida “VST cluster” MCHJ QK hamda 2017-yil 15-sentyabrdagi “Sirdaryo viloyatida zamonaviy paxtachilik-to'qimachilik klasterini barpo etish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-3279-son qarori asosida “Bek cluster” MCHJ QK paxta-to'qimachilik klasterlari tajriba-sinov tariqasida tashkil etildi. Klaster tizimi yaxshi natija ko'rsatganidan keyin, mamlakatimiz bo'ylab turli klasterlar tashkil etildi. Bugungi kunda respublikada paxta-to'qimachilik, g'allachilik va mevasabzavotchilik klasterlari faoliyat olib bormoqda.

Klaster siyosati - klaster tarkibiga kiruvchi korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish, ularning shakllanishini rag'batlantiruvchi institutlarni rivojlantirish, shuningdek, innovatsiyalarni joriy etishni ta'minlaydigan klasterlar va klaster

² <https://www.agro.uz/agroklasterlar-va-kooperatsiyalar/#1627303540327-5870b9c2-be30>

³ <https://vatt.fi/en/publications>

tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha davlat va jamoat chora-tadbirlari va mexanizmlari majmuidir.

Mamlakat yoki mintaqaning klaster siyosati uni amalga oshirishning ta’siri va xatarlari nuqtai nazaridan optimallashtirilgan klaster tashabbuslari portfelini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha muvofiqlashtirilgan chora-tadbirlar sifatida taqdim etilishi mumkin.

Davlat klaster siyosati, mintaqaviy klaster siyosati va tarmoq klaster siyosatiga bo‘linadi Klaster siyosati odatda muayyan korxonalar yoki tarmoqlarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan, an’anaviy “sanoat siyosati”ning muqobili sifatida qaraladi.

Rossiya Federatsiyasida klaster siyosatining elementlari 2020-yilgacha uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish kontsepsiyasida belgilab qo‘yilgan⁴. Mintaqaviy darajada klaster siyosati Rossiya Federatsiyasining federal okruglari va subyektlarining strategiyasi doirasida shakllantiriladi va mintaqaviy ijro etuvchi hokimiyat organlari va klasterlarni rivojlantirish markazlari tomonidan amalga oshiriladi. Tarmoqlarda klaster siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun tegishli vazirliklar (Rossiya Qishloq xo‘jaligi vazirligi, Rossiya sanoat vazirligi va boshqalar) mas’uldir. 2010-yildan beri Rossiyada klasterlarni rivojlantirish markazlarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash choralari amalga oshirilmoqda. 2012-yilda Rossiya hukumati davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan innovatsion hududiy klasterlar ro‘yxatini tuzdi. Klaster yondashuvi davlat dasturlarini, federal okruglarning strategiyalarini, Rossiya Federatsiyasi subyektlarining strategiyalarini shakllantirishda qo‘llaniladi.

Sobiq Ittifoq davridan beri ma’lum bo‘lgan avtomobil klasteri Samara viloyatida joylashgan Samara-Tolyatti avtomobil klasteri. Muvaffaqiyatli rivojlanayotgan klasterlarning yana bir misoli Kaluga bo‘lib, u erda avtomobillar va avtokomponentlar ishlab chiqarish klasteri faol rivojlanmoqda, uning yadrosi Volkswagen, Volvo Truck, Peugeot-Citroen alyansi va Mitsubishi Motors hisoblanadi.

Skolkovo innovatsion markazi Rossiyani modernizatsiya qilishning ustuvor tarmoqlarida (telekommunikatsiya, tibbiy asbob-uskunalar, energiya samaradorligi, axborot texnologiyalari va boshqalar) faoliyat yurituvchi kompaniyalar uchun maxsus iqtisodiy shart-sharoitlarni ta’minlash uchun mo‘ljallangan, qurilayotgan ilmiy-texnologik majmuadir.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida klaster siyosatini rivojlantirishga qaratilgan ko‘plab loyihalar amalga oshirilmoqda. Masalan, Yevropa klaster observatoriyasi⁵ Yevropadagi klasterlarni aniqlash va ularni tahlil qilishni maqsad qilgan.

Bugungi kunda Klaster siyosati. Yevropa davlatlarining davlat darajasidagi klaster siyosati. Klasterlar ko‘pincha turli mamlakatlar va sanoatning iqtisodiy tuzilishida uchraydi. Aniq ma’lumotlarning yo‘qligiga qaramay, ko‘p sonli klasterlar Evropada joylashganligi aniq. Bir qator Yevropa mamlakatlarida klasterli yondashuv davlatning iqtisodiy siyosatining bir qismi hisoblanadi. Bunday mamlakatlarga Niderlandiya va Daniyani misol qilib keltirish mumkin. So‘nggi yillarda Buyuk Britaniya klaster siyosatini juda faol olib bormoqda, klasterlarni rivojlantirish uchun katta mablag‘lar ajratilmoqda. Irlandiya ko‘p yillar davomida ongli raqobat siyosatiga ega va bu kontekstda klaster tushunchasidan foydalangan. Finlyandiya va yaqinda Shvetsiya ham iqtisodiy siyosat ustuvorliklarini aniqlash uchun klasterlardan foydalanishda juda faol.

Klasterlarni rivojlantirishga faol harakat qilayotgan bir qator davlatlar ushbu mamlakatlardagi klaster rivojlanishining umumiy darajasini hisobga olgan holda kutilganidan ham kattaroq muvaffaqiyatlarga erishdi. Gap Irlandiya, Portugaliya,

⁴ https://www.consultant.ru/document/cons_doc_law_82134/

⁵ <https://web.archive.org/web/20120820091746/http://www.clusterobservatory.eu/>

Shvetsiya va Finlyandiya haqida bormoqda. Irlandiya uzoq vaqtdan beri klaster siyosati tashabbuslarini tuzishda, masalan, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish sohasida klaster usulidan foydalangan. Portugaliya klasterlari taxminan 10 yil oldin intensiv o'rganish ob'ektiga aylandi; poyabzal va vino ishlab chiqarishga ixtisoslashgan muhim klasterlar hozirda klasterlarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmoqda. Shvetsiyada Vinnova kabi maxsus institutlar yaratilgan bo'lib, uning vazifasi mintaqaviy rivojlanish siyosatida klaster yondashuvini qo'llashdir. Finlyandiya resurslarni bir nechta milliy klasterlarni rivojlantirishga yo'naltirish imkonini beruvchi yaxshi ishlab chiqilgan strategiya va institutsional tuzilma mavjud. Fransiya, Germaniya, Italiya va Ispaniya kabi mamlakatlarda ekvivalent milliy siyosatlar mavjud emas, ammo klaster tushunchasini ma'lum mintaqalar yoki tarmoqlarda qo'llash tendentsiyasi ham mavjud. Misol uchun, 1990-yillarning boshida Germaniyada juda qiziqarli tajriba o'tkazildi. Federal hukumat uchta mintaqaviy biotexnologik klasterlarga moliyaviy yordam taklif qildi, bu ularning muhim mablag'lari va klasterni rivojlantirish rejasiga ega ekanligini ishonchli tarzda ko'rsatishi mumkin. Moddiy rag'batlantirishdan tashqari, klaster ishtirokchilarini, ham xususiy, ham davlat korxonalarini birlashtirish jarayoni Germaniyaning biotexnologiya sohasida Yevropa yetakchisiga aylanishiga yordam berdi. Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan ko'plab davlatlar yaqinda YeI va boshqa xorijiy tashkilotlar ko'magida klaster tashabbuslarini boshladilar. Eng yorqin misol - Sloveniya, uning klaster dasturi va klasterlarning Sloveniya iqtisodiyotini rivojlantirishdagi roli keng e'tiborni tortgan mamlakatdir⁶.

Mintaqaviy darajadagi Klaster siyosati. Iqtisodiy siyosatida klaster istiqbolini qo'llagan dunyodagi birinchi mintaqalardan biri Ispaniyadagi Basklar (Basque) mamlakati bo'ldi. Uning an'anaviy sanoat tarmoqlari - po'lat ishlab chiqarish va kemasozlik sohasidagi og'ir iqtisodiy inqiroz davrida davlat va xususiy sanoat rahbarlari o'zlarining iqtisodiy traektoriyalarini o'zgartirish uchun klasterli yondashuvdan foydalanganlar. Oradan o'n yil o'tib, mintaqa Ispaniyadagi eng boy mintaqalardan biriga aylandi va aholi jon boshiga YaIM Yevropa o'rtacha darajasiga yetdi. Shu bilan birga, Yevropaning ko'plab qismlarida mintaqaviy klaster tashabbuslarining har xil turlari rivojlandi: Kataloniya(Ispaniya)dagi keramik plitkalar Öressun (Daniya va Shvetsiya) mintaqasidagi farmatsevtika mahsulotlarigacha, Shtiriya(Avstriya)dagi avtomobil sanoati, Shotlandiyada video o'yinlar, Emilia-Romanya (Italiya) dagi to'qimachilik va boshqa ko'plab Yevropadagi klasterlar. Ushbu tashabbuslarning aksariyati mahalliy rahbarlar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular sanoat birlashmalari va alohida kompaniyalarni ularga qo'shilishga jalb qilishga harakat qilmoqda. Ushbu tashabbuslarning natijalari haqida tizimli ma'lumotlar juda kam. Ularning aksariyati yaqinda ishga tushirilgan va ularning natijalarini baholash qiyin, ammo qaysi tuzilmalar va iqtisodiy siyosatlar samaraliroq ekanligi haqida ishonchli ma'lumotlarni olishga ehtiyoj ortib bormoqda.

Iqtisodiyotning xususiy sektorlari rahbarlari tashabbus ko'rsatish ehtimoli kamroq. Masalan, Sharqiy Germaniya mintaqalaridan birida kompaniya rahbarlari o'z mintaqalarida imidjni yaxshilash va turmush darajasini oshirishga harakat qilishdi. Ular o'z sa'y-harakatlarini avtomobilsozlik va kimyo sanoati kabi ba'zi klasterlarni rivojlantirishga va keng qamrovli yechimni talab qiladigan ba'zi masalalarga qaratdilar. Ular iqtisodiyotning davlat sektori faoliyati Germaniyaning uchta federal shtati va mintaqaga qiziqqan uchta yirik shahar o'rtasidagi muvofiqlashtirishning sustligi tufayli

---

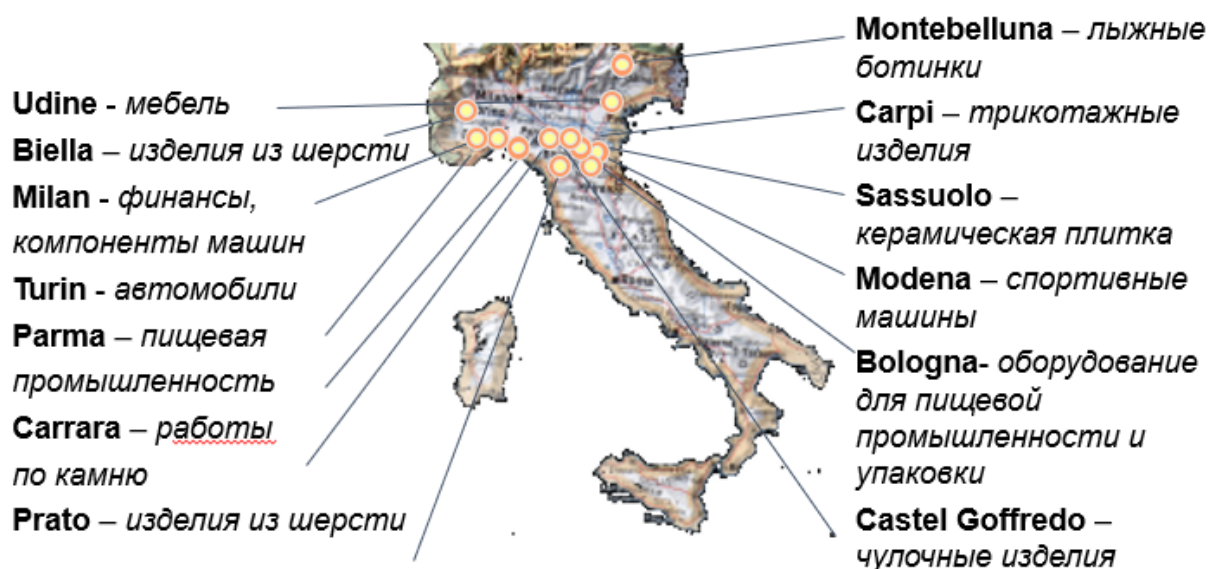
⁶ <https://kazlogistics.kz/upload/theory.pdf>

falaj bo'lganligi sababli harakat qila boshladilar. Xususi sektor iqtisodiyotda yetakchi o'rinni egallaganida, davlat sektori vakillari ushbu tashabbusga amal qilishlari ancha osonlashdi. Mavjud klasterlarga ba'zi misollar:

- Italiyaning Kastel Goffredo shahrida (aholisi 7000 kishi) Yevropada sotiladigan paypoq mahsulotlarining oltmish foizini birgalikda ishlab chiqaradigan 200 ga yaqin kompaniya mavjud.
- Amerikaning Djorjiya shtatidagi Dalton shahrida (aholisi 25 000 kishi) 174 ta gilam fabrikasi mavjud bo'lib, ular AQShda ishlab chiqariladigan gilamlarning 85 foizini, jahonda ishlab chiqariladigan gilamlarni esa deyarli yarmini ishlab chiqaradi.
- Italiyaning Montebelluna shahrida (aholisi 25000 kishi) dunyodagi chang'i va boshqa maxsus poyabzallarning 75 foizi ishlab chiqariladi.

Klaster siyosati 1990-yillarning boshidan boshlab keng tarqaldi. Amalga oshirilgan chora-tadbirlar soni va ularning ahamiyatini aniqlash qiyinligini hisobga olib, biz qancha klaster siyosati mavjudligini aniqlashga yoki ularning mohiyatini batafsil o'rganishga harakat qilmaymiz. Biroq, turli mamlakatlarda amalga oshirilgan chora-tadbirlar misollaridan tashqari, ushbu bo'limda biz klaster siyosatining ba'zi umumiy modellarini tavsiflab, ularning afzalliklari va kamchiliklarini sanab o'tamiz.

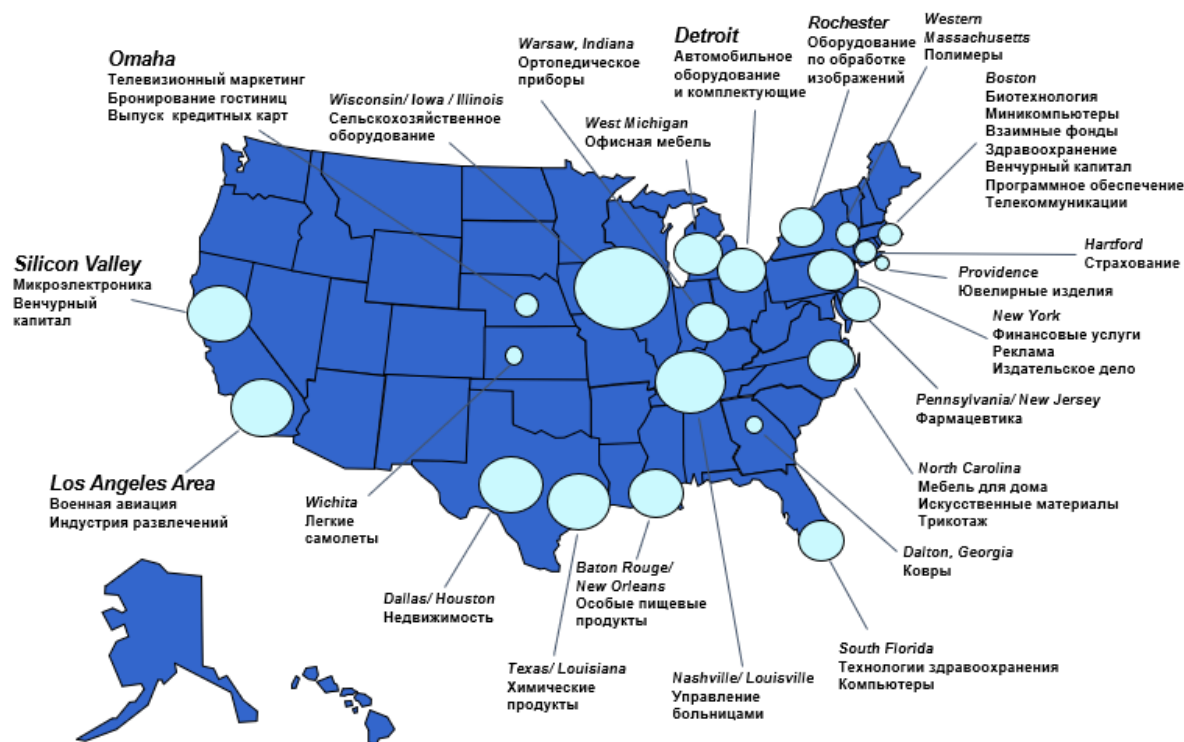

1.2.-rasm. Italiyadagi klasterlarning joylashuvi va ishlab chiqaradigan mahsulotlari

Aniqroq aytadigan bo'lsak, Niderlandiya, Daniya va Finlyandiya hukumatlari birinchi bo'lib yetuk kichik va o'rta biznes subyektlari ishtirokidagi brokerlik dasturlarini joriy etishdi. Avstriya, Avstraliya, Kanada, Finlyandiya, Fransiya, Germaniya, Yangi Zelandiya, Norvegiya, Ispaniya, Portugaliya, Buyuk Britaniya va AQSh hukumatlari mavjud inson resurslaridan foydalangan va klasterlash bilan bog'liq innovatsiyalarni joriy etgan dasturlarga ega. Xitoy va Tayvan birinchi navbatda texnoparklar va inkubatorlar bilan bog'liq vositachilik siyosatini olib boradi. Tailand kichik va o'rta biznes bilan hamkorlikni qo'llab-quvvatlaydi, Filippinda esa kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash uchun an'anaviy institutsional infratuzilma mavjud. Yaponiya o'rta va kichik korxonalarining ilmiy-tadqiqot va ishlanmalarini qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarini klasterlar doirasidagi innovatsiyalarni keng miqyosda qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari bilan almashtirdi.

Klaster nazariyasi XIX asrda dastlab nemis iqtisodchisi Iogan Genrix fon Tyunen va uning izdoshlari V.Launxard hamda A.Veberlar tomonidan ilgari surilgan. A.Marshall o`zining “Iqtisodiyot fani printsiplari” ishida tadqiqot ob`ekti tarzida shahar aglomeratsiyasi va industrial hududlarni tanlab, o`tkazgan tadqiqotlarida samaradorlik va ishlab chiqarish geografik lokalizatsiyasi o`zaro bog`liqligini bayon etgan. U korxonalar va tashkilotlar samaradorligi ularning iqtisodiy zonalar yaqinida geografik joylashuviga bog`liqligini isbotlagan. B.Lundval va B.Yonsonlar esa klaster nazariyasi bilan bog`liq “rivojlanish bloklari” kontseptsiyasini taklif etganlar hamda soha yoki hududiy ishlab chiqarish birlashmalari, butun mamlakat aholisini uzluksiz o`qitish jarayoni milliy iqtisodiy yuksalish va raqobatbardoshlik manbai ekanligini ta`kidlaganlar.

Hozirgi kunda dunyoning ko`plab mamlakatlari turli tarmoqlarida klasterlar faoliyati yo`lga qo`yilgan. Masalan, Rossiya Federatsiyasida tegishli davlat tuzilmalari 2011 yilda hukumat topshirig`iga ko`ra jamoaviy uyg`unlashuv asosida hududiy innovatsion klasterlarni rivojlantirish dasturiga kiritish uchun loyihalarning ikki bosqichli tanlovini o`tkazgan. Davlat va xo`jalik organlari, etakchi fan va oliy ta`lim muassasalari hamda biznes jamoatchiligining 100 dan ortiq mutaxassislarini jamlagan maxsus ishchi guruh loyihalarni saralashga jalb etilgan. Natijada davlat tomonidan qo`llab-quvvatlangan, jahonda raqobatbardosh, o`zida ilmiy-tadqiqot va ta`lim salohiyatini mujassamlashtirgan, ishlab chiqarish samaradorligi yuqoriligi bilan ajralib turadigan, mulkchilik turidan qat`iy nazar sohadosh kichik korxonalarining kooperatsiyalashuvini ta`minlagan (birinchi bosqichda 37 ta, ikkinchi bosqichda 25 ta) hududiy klaster loyihalarini joriy etilishiga erishib, hududlarning tezkor yuksalishiga zamin yaratgan.

1.3.-rasm. AQShdagi klasterlarning joylashuvi va ishlab chiqaradigan mahsulotlari

“Klaster” nazariyasining asosi bo`lib, A.Marshallning XIX asr oxirida yozilgan “Iqtisodiyot prinsplari” nomli asarida ixtisoslashgan tarmoq sohalarning alohida hududlarda uyg`unlashishi to`g`risidagi fikr mulohazalari yoritib bergan. Skoch Aleksandr klasterlarni amaliyotga tatbiq etish bo`yicha loyihalar ishlab chiqib, A.Barabolina

esa o‘z tadqiqodlarida klasterning evolyutsion rivojini bir qator bosqichlarini ko‘rsatib bergan.

Bu kabi ilmiy tadqiqot ishlarini ilmiy tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, klasterlar faoliyatini rivojlantirishda moliyalashtirish masalalari va muommolari hamda ularda qo‘llaniladigan usullar tahlillar masalalariga kengroq urg‘u berilgan.

Umuman olganda, klasterga oid nazariyalarni yaratilishi va ularning amaliy ahamiyati mamlakatlar, tarmoqlar va korxonalar iqtisodiyoti raqobatbardoshligini oshirish va yuqori samaradorlikka erishishni nazarda tutgan holda quyidagi adabiyotlar, misol uchun klasterlar nazariyasi rus olimlari klasterga oid ilmiy tadqiqot ishlari horijlik olimlar tomonidan ilmiynazariy jihatdan keng o‘rganilib kelinmoqda. Jumladan, J.Ashenbroyx, S.Aleksandr, A.Barabolina, V.Baburin, I.Bortnik, S.Zemtsov A.Marshall, F.Moisey, N.Rudneva, S.Slavyanova, S.Sokolenko, V.Tarassenko3lar tomonidan muayyan ilmiy ishlar olib borilgan. Shuningdek, klaster mohiyati, uni rivojlantirish masalalari O‘zbekistonlik olimlar tomonidan ham ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

Xususan, professor M. Rahmatovning “Yangi O‘zbekiston Uchinchi Renessans ostonasida” nomli kitobida bu klasterlarni tashkil etish, ularni rivojlantirish hamda moliyalashtirish mexanizmlari haqida masalalar yoritilgan. O‘zbekistonda klaster tizimi asosida ishlab chiqarishni tashkil etishning ilmiy asoslari M.A.Rahmatov, B.Z.Zaripovlar “Klaster-integratsiya innovatsiya va iqtisodiy o‘shish” risolasi tomonidan ko‘rsatib bergan.

Hududlarda shakllangan sanoat klasterlari hududiy iqtisodiy rivojlanishga yechim topishga imkon yaratib, hududiy rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirishga va mutanosib rivojlanishni ta‘minlashga xizmat qiladi. Klasterlar keskin raqobat sharoitida moddiy va moliyaviy resurslarini birlashtirib, innovasion mahsulotlarni yaratadi, iqtisodiy samaradorlikkaerishadi va yangi bozorlarga kirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Klaster faoliyatining iqtisodiy natijasi bir sub‘yektning innovasion faolligining boshqa sub‘yektning innovasion faolligiga kirib borishi asosida yuqoriroq samaraga intilish hisoblanadi.

Integratsiyalashuvning kichik darajasi mamlakatlar iqtisodiyotida yangi xo‘jalik yuritish tizimini shakllantirish yo‘li hisoblanib, o‘zaro provard mahsulot ishlab chiqaradigan va geografik yaqin bo‘lgan korxonalar va tashkilotlarni o‘z ichiga olgan “Klaster”lar yaratishdir. Klasterlarni shakllantirishdan maqsad – shahar, tuman va viloyat ichida joylashgan bir xil soha korxonalarini va ular bilan yagona texnologik zanjirda bo‘lgan ta‘lim, ilmiy, injiniring, konsalting, standartlashtirish, sertifikatlashtirish va boshqa xizmatlarni uyg‘unlashtirish – innovatsion ishlab chiqarishni tashkil etish asosida raqobatbardosh tovarlar yaratishga yo‘naltirishdan iborat.

“Klaster” atamasi fransuzcha so‘z bo‘lib o‘zbekcha tarjimasi “panja”, “bosh”, “bog‘lam”, “guruh”, “to‘planish”, “turg‘un” ma‘nolarini beradi. Shuningdek, “klaster” tanlanma tadqiqotlarning bir usuli sifatida ham ifodalanadi.

“Klaster” nazariyasining asosi bo‘lib, Alfred Marshallning XIX asr oxirida yozilgan “Iqtisodiyot prinsiplari” nomli asarida (1890) ixtisoslashgan tarmoqsahalarning alohida hududlarda uyg‘unlashishi to‘g‘risidagi fikr-mulohazalari hisoblanadi. Uning ilmiy xulosalari bo‘yicha ixtisoslashgan faoliyat yurituvchi subyektlarni hududiy uyg‘unlashuvi:

- malakaviy mehnat resurslarining borligi;
- ta‘minotchi va qo‘shimcha sohalarning o‘shishi;
- har-xil firmalarni ishlab chiqarish jarayonining turli bo‘g‘inlariga ixtisoslashuvining mavjudligiga asoslanganligi.

“Klaster” nazariyasini o‘rganish jahon hamjamiyatida tez sur‘atlarda o‘tib bormoqda va uni amaliyotda qo‘llash esa, milliy va mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishning asosiy yo‘nalishiga aylanmoqda. “Klaster” nazariyasining ko‘p jihatligi, unga nisbatan turli xil nazariy yondashuvlar shakllanishiga sabab bo‘ldi.

1980-yillardan keyin “Klaster nazariyasi”ning rivojlanishida 3 ta muhim (Amerika, Britaniya va Skandinaviya va boshqa) ilmiy maktablar yutuqlarini ko‘rishimiz mumkin.

Amerika olimlari: M.Porter “Raqobat ustunligi nazariyasi”, M.Enrayt, S.Rezenfeld, P.Maskell va M.Lorensenlar “mintaqaviy klasterlar konsepsiyasi”, A.Marshall “Sanoat hududlari nazariyasi”, P.Bekatin “Italyan sanoat okruglari nazariyalari”, M.Storper “Ideall hududiy klaster” nazariyalarini yaratgan. Qo‘shimcha qiymat va “klasterlar zanjiri uyg‘unligi, mintaqalarni o‘qitish konsepsiyalari” ham shu guruhdan o‘rin olgan. Aynan shu olimlar nazariyalarida klasterlar – ishlab chiqaruvchilar raqobat ustunligini oshirishda yuqori samarali bo‘lib, ularning hududdagi ta‘lim, fan, texnologik, iqtisodiy va boshqa xizmat ko‘rsatuvchi subyektlar faoliyati bilan uyg‘unlashgan tizimi ekanligi ta‘kidlanadi.

Britaniya nazariyotchilarining (Dj. Danning, K.Brimen, Shmit, Dj. Xamfrilar) fikricha, klaster – o‘zaro xamkorlikdagi institutlar tizimi sifatida iqtisodiyotning asosini belgilovchi institutsional nazariyalardir. Bu holatda “klaster”ning o‘ziga “zamonaviy institute” sifatida qaralmoqda. Ular mazkur tizim qatnashchilarining o‘zaro munosabati turlicha – rasmiy va norasmiy bo‘lganidek, klasterlarning ham tashqi doirasi keng bo‘ladi demoqchilar.

Skandinaviya olimlari (B.O.Lundval, B.Yonson, B.Asxaym, A.Izakson) – klasterning evolyusion rivoji bir qator bosqichlardan o‘tishi, ya‘ni “tug‘ilishidan tugagunicha” – bu shundan dalolat beradiki, evolyusion nazariya imkoniyatidan foydalanish “klaster” nazariyasini bildiradi, degan mulohaza qilmoqda.

Boshqa to‘rtinchi guruh olimlar Klasterni o‘zi ichiga olgan “hudud – korporatsiya ustunligi”, “hudud – bozor ustunligi”, “hudud – davlat ustunligi”, “hudud-ijtimoiy soha ustunlik” konsepsiyalari asosidagi mintaqaviy rivojlanishning zamonaviy paradigmatlaridir, deb hisoblaydilar.

Klasterlar nazariyasi Rossiya olimlari Yu.S.Artomonova, B.B.Xurustalev va boshqalar tomonidan ham o‘rganilib, amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha loyihalar ishlab chiqilmoqda. Yuqoridagi nazariyalarni yaratilishi va ularning amaliy ahamiyati mamlakatlar, tarmoqlar va korxonalar iqtisodiyoti raqobatbardoshligini oshirish va yuqori samaradorlikka erishishini nazarda tutadi.

“Klaster” nazariyasi evolyusiyasidan uning ikki fundamental tavsifini ajratib ko‘rsatishimiz mumkin.

Birinchisi, klasterga uyg‘unlashgan korxonalar va firmalar faoliyati aniq bir xil turdagi tovarlar bozori bilan bog‘liq bo‘lishi zarur. Bunday bog‘liqlik vertikal (xarid va sotish zanjiri) va gorizontal (qo‘shimcha bo‘limlar va xizmatlar, shunga ketadigan maxsus sarflar, texnologiyalar yoki institutlar va boshqa aloqalardan foydalanish).

Ikkinchisi – klasterlar geografik yaqin joylashgan o‘zaro bog‘liqlikdagi korxonalar guruhi bo‘lib, ular o‘rtasidagi o‘zaro iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarni barqarorlashishi natijasida raqobatbardoshlikning rivojlanishi, ko‘proq qo‘shimcha qiymatni yaratishiga va bozorda sotilishiga imkoniyatlar yaratishdir.

Nazariyada ta‘kidlanishicha, muayyan mintaqalarda sanoatning konsentratsiyalashuvi bir necha afzalliklarni keltirib chiqaradi. Birinchidan raqobatning kamligi korxonaning daromadlilikini ta‘minlaydi. O‘zgarmas mijozlar bazasining doimiy

mavjudligi biznesining barqaror daromadini kafolatlaydi. Yetkazib beruvchilarning barqaror ishtiroki firmalar uchun ham past xarajatlar va risklarni anglatadi. Geografik konsentratsiya, va uzoq muddatli hamkorlik barcha munosabatlarda yaxshi ish olib boradigan yanada yoqimli munosabatlarni yaratadi.

Masalan, Toyota va Bridge stone ning o‘zaro ishonchi munosabati, og‘zaki shartnomalari, kompromis va ikki tomonlama manfaatli shartnomalar bunga misol bo‘ladi. Shuningdek, agar Toyoto AQSh da o‘zinging ishlab chiqarishini ochsa, Bridge stone ham uning ortidan shu hududda ishlab chiqarishini tashkil qiladi.

Klaster rivojlanish (klaster tashabbusi yoki iqtisodiy klaster) birinchi marta 1990-yilda Maykl Porter tomonidan taklif qilingan. Bu konsepsiyasi tezda hukumat tomonidan davlatlarning rivojlanish konsepsiyasiya aylandi Klaster rivojlanish tashkilotlarning maqsadi bir yoki bir nechta muayyan biznes sektorlarining raqobatbardoshligini oshirish orqali klasterdagi iqtisodiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashdan iborat.

Klaster rivojlanish – davlat organlari, akademik institutlar davlat va xususiy sektor tashkilotlari o‘zaro hamkorligida tashkil qilinishi senergiya effektini hosil qiladi.

Lobbi siyosat ishlab chiqaruvchilarining klaster rivojlanish doirasidagi faoliyatlardan biri bo‘lishi mumkin. Yana tashabbus ishlab chiqaruvchilar tomonidan ilgari surilishi va unga javoban davlat hokimiyati klaster uchun sharoitlar yaratishi mumkin.

1.4.-rasm. Italiyadagi klaster hududlar

Ta‘minot zanjiri (supply-chain), market intellekri, inkubator xizmatlari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, rahbarlik treninglari, birgalikda ilmiy tadqiqot loyihalari, hududiy marketing (omnibus) va texnik standartlarni belgilash kabi faoliyatlarni tashkil qilish mumkin.

Klaster turlari:

High-tech clusters – ilg‘or texnologiyalarga asoslangan klasterlar, Silikon vodiysi bunga misol bo‘ladi.

Historic know-how-based clusters – tarixan shakllangan ustunlik asosida yuzaga kelishi mumkin. Masalan London moliyaviy markazi, unda ko‘plab moliyaviy institutlar, fond bozori, sug‘urta kompaniyalari, underwriterlar, pension fondlar va boshqa moliyaviy sohaga oid institutsionla infratuzilmalar mavjud.

Omillarga asoslangan klaster – hududlarning geografik va tabiiy imkoniyatlaridan kelib chiqib shakllangan klasterlar, masalan, Fransiyaning Burgundiya va Shampan viloyatlarida o‘ziga xos uzum navlari yetishtiriladi. O‘z navbatida hudud uzumchilik va vino uchun ixtisoslashgan klasterga aylangan.

Past tannarxga ixtisoslashgan klasterlar – arzon ishchi kuchi yoki homashyo bo‘lgan hududlarni biror sohaga ixtisoslashuvi asosida shakllangan klasterlar. Masalan, AQSh korxonlari Meksikaning Guadalahara hududida o‘z mahsulotlarini ishlab chiqaradi. Bangladesh hududida texstilga ixtisoslashgan markazlar mavjud bo‘lib, dunyoga mashhur brendlar o‘z mahsulotini shu kabi klasterlarda ishlab chiqaradi.

Xizmat ko‘rsatishga ixtisoslashgan klasterlar Past tannarxga ixtisoslashgan klasterlarga mazmunan o‘xshash bo‘lib, rivojlanayotgan mamlakatlarda ko‘p uchraydi. Masalan, call centerlar, dasturiy ta‘minotni ta‘minlovchi korxonlar Hindistondan turib Yevropa yoki AQSH dagi korxonlarga xizmat ko‘rsatadi. Bu xizmatlarga standartlashgan outsourcing xizmatlari kirishi mumkin. Hindistonning Bangalor, Braziliyaning Resif, Xitoyning Shanhai shaharlari misol bo‘lishi mumkin.

Klaster konsepsiyasi sanoat ishlab chiqarishining raqobatbardoshligini oshirish maqsadida Markaziy va Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq va Janubiy Osiyoning bir qator mamlakatlarida atroflicha o‘rganilmoqda. Klasterlarni qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, bozor va tegishli institutlar hali shakllanmagan vaziyatlarda raqobatbardoshlikni oshirishning bir usuli hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar

1. *“Klaster” atamasini izohlab bering?*
2. *Klaster korxonaning raqobatbardoshlik vositasi deb nimaga aytiladi?*
3. *Klaster rivojlanishning ustunliklari va kamchiliklarini sanab bering?*
4. *“Klaster” nazariyasi evolyusiyasini izohlab bering.*
5. *Klaster siyosati nima?*
6. *Klaster siyosati qandau olib boriladi?*
7. *Iqtisodiy rivojlanishning klaster nazariyasi kimlar tomonidan yaratilgan?*
8. *Kichik va o‘rta sanoat korxonalarini rivojlantirishda klasterlarning roli nimadan iborat?*
9. *Qanday klasterlash modellari mavjud?*
10. *Iqtisodiy klasterlar kontseptsiyasi kimlar tomonidan ishlab chiqilgan?*

2-Mavzu. Iqtisodiy geografiyada hududiy majmualar g‘oyasi

Reja:

1. HM nazariy asoslari fanining ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va mintaqaviy siyosat bilan bevosita bog‘liq ekanligi.
2. Hududiy tizim (sistema) va tizim-tarkib g‘oyasi.
3. Hududiy majmualar va ularning shakllari.
4. Hududiy majmualarning nazariy asoslari fanlar orasida tutgan o‘rni va aloqalari.
5. Hududiy majmualarning ilmiy tadqiq etishning asosiy usullari.

Tayanch iboralar. *Hududiy majmualarning nazariy asoslari, ishlab chiqarish kuchlari, mintaqaviy siyosat, «Hududiy majmua», «Hududiy kompleks», «Hududiy tizim», Hududiy tizim (sistema), tizim-tarkib g‘oyasi, Hududiy majmualarning shakllari*

Geografiya, shu jumladan iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning qator tayanch tushuncha va iboralari borki, ular ushbu fanning mazmun va mohiyatini aks ettiradi, uning tarixi, ta'rif va taqdirini tavsiflab beradi. Shunday tushunchalardan biri hududiy ishlab chiqarish majmualari hisoblanadi.

Agar iqtisodiy geografiyaning asosiy (fundamental) tushunchasi hududiy mehnat taqsimoti bu fanning «geografiyligini» izohlab bersa, hududiy ishlab chiqarish majmualari uning «iqtisodiy» jihatini ta'minlaydi. Shu bois bu tushunchalar o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiradi.

Darhaqiqat, hududiy (geografik) mehnat taqsimoti jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy sohalar, joylarning tabiiy sharoiti, o'rni, qazilma boyliklari, aholisi va mehnat resurslari kabi omillardan kelib chiqqan holda, hudud bo'ylab tarqaladi, «taqsimlanadi». Ular shu joyning ixtisoslashgan tarmoqlari sifatida o'zidan kattaroq (kengroq) geoiqtisodiy tizimda o'rnini belgilab beradi. Ayni vaqtda bir joyning (shahar, tuman, mamlakat va h.k.) o'zida hududiy mehnat taqsimoti natijasida qator, bir-biri bilan bog'liq yoki bog'liq bo'lmagan tarmoqlar mujassamlanadi va o'ziga xos hududiy majmualar vujudga keladi. Demak, hududiy mehnat taqsimotida tarmoq va sohalar diffyerenzialashadi, turlanadi va tarqaladi, hududiy majmualarda esa ular o'zaro integratsiya jarayoniga kirib, geoiqtisodiy makonni shakllantirishadi.

Hududiy majmualar nafaqat ishlab chiqarishda (hududiy ishlab chiqarish majmualari), balki umuman ijtimoiy hayotning barcha sohalarida ham mavjud. Qolaversa, butun borliq kattayu-kichik majmualardan iborat. Masalan, sanoat, agrosanoat, transport tugunlaridan tashqari aholiga ta'lim, tibbiy, maishiy xizmat ko'rsatishda, shuningdek, hududiy turistik yoki rekreatsiya majmualari shakllarida ham bo'ladi.

Qolaversa, hududiy majmualar umuman geografiya faniga tegishli. Chunki bunday hududiy birikmalar tabiiy geografiyada ham juda ko'p uchraydi. Ular jumlasiga landshaft, biogeotsenoz va boshqa hududiy tabiiy majmua (kompleks) larni kiritish mumkin.

Har qanday fan o'zining tadqiqot obyekti va predmeti, metodi va metodologiyasi (usuli va uslubiyoti), asosiy tushuncha va qonuniyatlari hamda tamoyillariga ega. Shu nuqtai nazardan geografiya fanining o'rganish obyekti va predmeti, eng muhim tamoyili **hudud** hisoblanadi. Hududga geografik yondoshuv esa hamma vaqt **kompleks** xarakterda bo'ladi. Ayni vaqtda hudud qator geografik o'zak tushunchalar-hududiy mehnat taqsimoti, rayon, hududiy tizim va hududiy majmua kabilarning asosida yotadi. Binobarin, hududning «egasi», qanday ko'rinishda bo'lmasin, albatta va faqat geografiyadir.

Yuqoridagi mohiyatan geografik ma'noga ega bo'lgan hudud (falsafiy ma'noda-makon) nafaqat ushbu fan uchun, balki ba'zi turdosh fanlar uchun ham muhimdir. Masalan, tarixan iqtisodiy geografiya negizida vujudga kelgan va u bilan yaqindan aloqada bo'lgan mintaqaviy iqtisodiyot ham bevosita hudud yoki mintaq bilan ish tutadi. Ammo shu o'rinda unutmazlik lozimki, har qanday hudud ham mintaq bo'la olmaydi, masalan, universitet joylashgan hudud aslo mintaq emas. Demak, mintaq (uni to'g'ridan-to'g'ri an'anaviy geografik, aniqrog'i tabiiy geografik mintaqalar, tabiiy, iqlim, tuproq zonalari bilan chalkashtirish nodurust) ham hudud, biroq u kattaroq ko'lamdagi hududni anglatadi.

Ikkinchidan, mintaqaviy iqtisodiyotni hududiy iqtisodiyot ko'rinishida qabul qilish ham noto'g'ridir. Sababi mintaqaviy iqtisodiyotning amaliy tomoni-mintaqaviy siyosatni hududiy siyosat shaklida talqin qilish umuman boshqacha mazmunga olib keladi.

Bunday siyosat mamlakatning ichki qismiga emas, uning maydoni, chegarasiga qaratilgan bo‘lib qoladi-ki, bu hozirgi zamon mintaqaviy siyosatning mazmun, maqsad va mohiyatiga tamomila ziddir.

Ta’kidlash joizki, ushbu tushunchalar, jumladan hududiy tarkib, tizim, hududiy majmua hamda rayon mohiyat va mazmunan bir-biriga juda yaqin turadi va ular o‘rtasidagi farq uncha katta emas. Lekin, fanning asosiy vazifasi aynan ana shunday «nozik» yoki «yupqa» farqlarni ilg‘ash, o‘xshashlikdan noo‘xshashlik va noo‘xshashlikdan o‘xshashlikni topish, keng fikrlab aniq xulosa chiqarish, kattada kichikni, kichikda esa kattani ko‘ra bilishdan, hodisa va voqeliklarni o‘rtasidagi aloqadorlikni anglash asosida tegishli qonuniyatlarni aniqlashdan iboratdir.

Chindan ham geografiya fani uchun kompleks yoki majmua muhim ahamiyat kasb etadi. «Kompleks» tushunchasi lotinchada birikma, rus tilida «сочетание» ma’nosini anglatadi. Uni o‘zbek tilida shartli ravishda «majmua» shaklida qabul qilish mumkin. Ammo, hududiy majmua va majmuali yondoshuv aynan bir xil emas, chunki birinchisi obyektiv borliq, ikkinchisi esa unga metodik yondoshuv, birinchisi ot shaklida kelsa (nima?), ikkinchisi sifat ko‘rinishiga (qanday?) ega.

Tabiiyki, ichki jihatdan murakkab obyektlarga (hodisalarga) shunga mos ravishda keng qamrovli, ya’ni kompleks yondoshuv talab etiladi. Shu bilan birga bunday metodologik yondoshuv geografiya fanida an’anaviy ahamiyatga ega bo‘lib, u uncha murakkab bo‘lmagan oddiy voqeliklarni tahlil va tadqiq qilishda ham qo‘llaniladi.

Kompleks «komplekt» tushunchasiga ham yaqin. Ikkisida ham sanog‘i ko‘p, qamrovi keng hodisa yoki narsalar tushiniladi. Biroq, komplektda ma’lum maqsad, ehtiyojlar uchun tashkil etilgan narsalar to‘plami (avtomobil qismlari, rangli qalamlar, maktab anjomlari komplekti va h.k.) nazarda tutiladi. Odatda, bu yig‘indi to‘plamlar cheklangan va to‘la bo‘ladi, kompleksning esa qat’iy chegarasi yo‘q va uni aniqlash muhim.

Ayniqsa bunday chegara kompleks yoki majmuali yondoshuv uchun zarurdir. Ko‘p hollarda geografiya fani uchun kompleks tadqiqotlarning o‘ta zarurligi va ahamiyatligini e’tirof etgan holda, o‘rganiladigan voqelikka nihoyatda keng, ya’ni haddan tashqari atroflicha qaraladi. Bunday holatlarda ba’zan o‘rganilayotgan yoki tahlil va tadqiq qilinayotgan masalaning o‘zi «ko‘rinmay» qoladi va bir tekisda qamrab olingan hodisalar orasida «yo‘qolib» ham qoladi. Masalan, transport yoki qo‘shma

N.N.Kolosovskiy

korxonalar geografiyasini o‘rganishda aslo aholining tabiiy harakati kerak emas. Xuddi shunday, sof demografik yoki demogeografik (geodemografik) muammolar tahlil qilinayotganda ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishga ta’sir etuvchi omillarni bilish umuman talab etilmaydi. Binobarin, qanday kompleks yondoshuv aniq, muayyan maqsadga qaratilgan va bevosita aloqador bo‘lgan hodisa yoki voqeliklarni (daraxt va uning shoxlarni, shoxchalarini emas) qamrab olish kerak.

Hududiy majmualar geografiya fanining barcha tarkibiy qismlari uchun xos va ularning «umumiy maxraji» hisoblanadi. Iqtisodiy geografiyada ular dastavval N.N.Kolosovskiy tomonidan yaratilgan (hududiy ishlab chiqarish majmualari, 1947) va bu o‘sha davrdagi fanning mohiyatiga (iqtisodiy, ya’ni

ishlab chiqarish geografiyasiga) muvofiq kelgan. Keyinchalik esa iqtisodiy geografiyaning evolyutsion tarzda iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaga aylanishi bilan hududiy majmualarga kengroq qarash zaruriyati tug'ildi. Chunki, hududiy majmualar nafaqat sanoat yoki qishloq xo'jaligida, transportda, balki aholiga xizmat ko'rsatish, ijtimoiy sohalarida ham mavjud (sport majmuasi, tibbiyot, ta'lim muassasalarining majmua ko'rinishda hududiy tashkil etilishi va h.k.). Qolaversa, hududiy majmualar hatto siyosiy geografiyaga ham xosdir. Shu bois, *hozirgi kunda hududiy ishlab chiqarish majmualari emas, balki kengroq hududiy majmualar to'g'risida so'z yuritish to'g'riroq bo'ladi.*

Hududiy majmualarga taniqli geograf olimlar V.A.Anuchin, V.V.Pokishevskiy va boshqalar ham katta ahamiyat berishgan. Biz ham ushbu tushunchani geografiya fanining «jonu-tani» deb bilamiz. Kompleks yondoshuvga esa A.Gumboldt, V.V.Dokuchayev kabi mashhur olimlar asos solishgan. Yu.G.Saushkin geografiyada «daraxt emas o'rmon, inson yoki odam emas aholi,» N.N.Baranskiy «pianinoni bir barmoq bilan emas, barcha barmoqlar bilan o'ynash kerak», I.M.Mayergoz «geografiyaning eng jozibali xususiyati uning ko'p masshtabli, turli miqyos va ko'lamda fikrlay olishidadir» deganlarining negizida kompleks yondoshuv yotishi aniq. Ammo, yuqorida ta'kidlaganimizdek, kompleks yondoshuv oddiy ko'pchilik, masalan, xor, cholg'u ansambilining baravariga birday chalinishi emas, ularning yakkaxoni, navbat bilan yakka alohida-alohida chalinishi shaklida ham bo'lishi, yoki har qanday masalaning «egasi», murodu-maqsadi bo'lmog'i zarur.

Kompleks yondoshuv ko'pgina iqtisodiy geografik fanlar (sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, shaharlar geografiyasi va h.k.) ta'rifida ham o'z ifodasini topgan. Ularning har qaysisida avval o'rganilayotgan hodisa va voqealar dialektik nuqtai nazardan alohida-alohida ajratilib tahlil qilinadi, taqqoslanadi, so'ngra shu sohaga taalluqli hududiy majmualar (sanoat va transport tugunlari, shaharlar aglomeratsiyalari) aniqlanadi, ularning shakllanish va rivojlanish qonuniyatlari o'rganiladi.

Ma'lumki, kompleks (majmua) va sistema (tizim) tushunchalari ham o'zaro ancha o'xshash. Sistema konsepsiyasini yaratgan biolog nazariyotchi olim Lyudvig fon Bertalanfi uni o'zaro aloqadorlikda bo'lgan elementlar majmuasi, kompleksi sifatida talqin qilgan. Ko'rinib turibdiki, sistema ta'rifida kompleks tushunchasi ham mavjud. Ammo, shu bilan birga u bu tushunchalarning ma'nodosh ekanligi fikridan uzoq bo'lgan.

Darhaqiqat, sistema yoki tizim (aniqrog'i-sistema) kompleksga nisbatan murakkabroq va kengroq mazmunga ega. Sistema uchun ichki va tashqi, gorizontal va vertikal aloqalar, boshqaruvchanlik, mustaqil va barqaror holda faoliyat ko'rsatish, tashkil etish kabilar xos. Ular oddiy, additiv (yig'indi) va murakkab ko'rinishlarga ega. Qolaversa, har qanday kompleks ham sistema bo'lavermaydi, masalan, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, sport, yoki tug'ruqxona majmualarini sistema deb atash noto'g'ridir.

Ta'kidlash joizki, har ikkala tushunchada ham ko'plik, ularning bir necha (ikki va undan ortiq) elementlardan tarkib topishi nazarda tutiladi. Ammo, majmuada element va komponentlar o'rtasida aloqalar shart bo'lmasa-da, ular sistema uchun zarur hisoblanadi. Sistemaning umumiy nazariyasiga muvofiq, murakkab sistemalarda bir elementning yo'qolishi yoki to'xtab qolishi sistemaning umumiy faoliyatiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Komplekslar uchun elementlar sanog'i, sistema uchun esa, eng avvalo, element va komplekslar o'rtasidagi aloqadorlik shartdir. Kompleksda tadqiqot chegarasini belgilash muammo bo'lsa, sistemada birlamchi elementni aniqlash muhimdir. Kompleksda fikr tashqariga, kenglikka yo'naltiriladi, o'rganilayotgan hodisaning boshqa hodisalar bilan

bog'lig'iga qaratilsa, sistemada asosiy e'tibor hodisa va voqelikning ichki xususiyatlari, aloqa va munosabatlariga beriladi.

Har qanday sistema o'z ichki tuzilishiga, ya'ni tarkibiga (strukturasiga) ega. Binobarin, fanda sistema-struktura yoki tizim-tarkib yondoshuv iboralari mavjud. Tarkib ham, o'z navbatida, turli bosqichdagi (iyerarxiyadagi) «tarkibchalardan», komponent va elementlardan tashkil topadi. Element sistemaning birlamchi qismi bo'lib, u bo'linmaydi, komponent yoki boshqa yuqori pog'onalaridagi tarkiblar esa o'sha darajadagi o'ziga xos sistemalarga mos keladi.

Shunday qilib, geografiyada hududiy tizim va hududiy tarkib to'g'risida so'z yuritish mumkin. Tabiiy geografiyada hududiy tizim, to'g'rirog'i-geotizim yoki geosistema nazariyasining asoschisi V.B.Sochava bo'lgan (1963). U geosistemani tabiiy geografiya fanining obykti sifatida qaragan va geosistema faqat mazkur fanga taalluqli, deb hisoblagan (iqtisodiy geografiyada esa, V.B.Sochavaning fikricha, hududiy ishlab chiqarish sistemalari mavjud). Demak, geografiya, landshaft, mintaqa kabi tushunchalar ko'proq an'anaviy holda tabiiy geografiya ma'nosida qo'llanishiga o'xshash geosistema ham shu mazmunga ega, vaholanki, ularning barchasi ayni vaqtda notabiiy geografiyaga ham tegishlidir. Ammo tabiiy va ijtimoiy (iqtisodiy, siyosiy) sistemalar o'rtasida ma'lum farqlar mavjud; notabiiy sistemalar ancha harakatchan bo'ladi va ularning boshqaruv imkoniyatlari ko'proq inson faoliyati bilan bog'liq.

Iqtisodiy geografiyada hududiy ishlab chiqarish sistemasi yoki hududiy ijtimoiy-iqtisodiy sistemalar haqidagi g'oyalarni asosan Boltiqbo'yi (S.Ya.No'mmik) va Ural (M.D.Sharigin) olimlari hamda Moskva Davlat universiteti professorlari-T.M.Kalashnikova va K.I.Ivanovlar ishlab chiqarish va qo'llashgan. B.S.Xorev va F.M. Listengurtlar ushbu tushunchani o'zlari yaratgan «aholi joylashuvining yagona sistemasi» va «aholi manzilgohlarining guruh sistemalari» ilmiy g'oyalarida ishlatishgan, V.S.Preobrajenskiy rekreatsiya geografiyasi hududiy rekreasion sistemalarni, hududiy siyosiy sistemalarni esa V.A.Kolosov, N.S.Mironenko, M.M.Golubchik siyosiy geografiya fani o'rganadi, deb ta'riflashgan. Hududiy tarkib yoki xalq xo'jaligining hududiy tarkibi to'g'risidagi ilmiy ishlarning asoschisi esa, shubhasiz, I.M.Mayergoyzdir. O'zbekistonda sistemali yondoshuvni ko'proq A.R.Ro'ziyev va uning shogirdlari asarlarida uchratamiz.

Shu bilan birga sistema va tizimli yondoshuv o'zbek olimlarining ilmiy tadqiqotlarida ham qo'llaniladi. Bu, albatta, metodologik nuqtai nazardan to'g'ridir. Ammo, aholi migratsiyasi, uning tabiiy ko'payishi, tug'ilishi, o'lishi kabi jarayonlarni ham hududiy tizim (sistema) darajasida talqin qilish nodurustdir. Chunki, jarayonlarning hududiy tizimi emas, balki hududiy tizimlar ichida turli ko'lam va yo'nalishdagi jarayonlar mavjud bo'ladi, tizimlar esa jarayonlar natijasidir. Shu jihatdan qaraganda, aholi joylashuvi, shahar va qishloq manzilgohlarining hududiy tizimi bor, ammo aholining tabiiy harakati yoki migratsiyasi, tug'ilishi yoki o'limining hududiy tizimi yo'q.

Shunday qilib, geografiyada ikki, bir-biriga yaqin kompleks (majmua) va sistema, sistema-struktura (tizim-tarkib) kategoriya va tushunchalar, yondoshuvlar mavjud. Asosiy vazifa-ularni o'z o'rnida va vaqtda qo'llashdan iboratdir.

Bunday ilmiy g'oya va qonuniyatlar fanlarning tarixi, ta'rifi va taqdirida ham o'z aksini topgan. Chunonchi, sistema nuqtai nazaridan tabiiy geografiya geosistemalar, iqtisodiy geografiya esa hududiy ishlab chiqarish sistemalari haqidagi fan, deb ta'riflangan.

Iqtisodiy geografiya keyinchalik iqtisodiy va ijtimoiy geografiya maqomini olgandan so'ng uning predmeti hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni o'rganish bilan bog'langan. Keng ma'noda ijtimoiy geografiyaning asosiy vazifasini B.S.Xorev jamiyat hayoti yoki jamiyatning hududiy tashkil etilishini tadqiq etish bilan ifodalagan. Tashkil etish boshqaruvning, boshqaruv esa sistema nazariyasining ustuvor funksiyasidir.

O'z navbatida, kompleks (majmua) g'oyasidan kelib chiqqan holda, sobiq Butunittifoq geografiya jamiyatining Bishkekda (avvalgi Frunze, 1980) bo'lib o'tgan VII-s'yezdida tabiiy geografiya hududiy tabiiy majmualar, iqtisodiy geografiya – hududiy ishlab chiqarish majmualari haqidagi fan, deb e'tirof etilgan. Hozirgi kunda mazkur fanlarning uzil-kesil, barchani qoniqtiradigan va qanoatlantiradigan, bir to'xtamga kelgan ta'rifi mavjud emas. Bunday vaziyatni har xil baholash mumkin. Lekin, xar holda ushbu muammo bo'yicha turli, muqobil fikrlarning borligi, ayni chog'da, geografiya fani va uning asosiy qismlarini doimo rivojlanishda ekanligidan darak beradi.

Endi hududiy majmua, hududiy tizim va hududiy tarkibning geografiya fanining bosh, birlamchi tushunchasi rayon bilan aloqasiga to'xtab o'taylik. Biroq, bu oson ish emas, sababi ularning barchasini gnesologik ildizlari, mazmuni bir-biriga o'xshash va tutashib ketadi. Zero, rayon ham ma'lum ma'noda hududiy tizim va majmuadir.

Rayonni o'ziga xos sistema sifatida o'rganish faqat uning morfologiyasini (dotsent R.A.Hodiyev iborasi bilan-«basharasini») tadqiq qilish bilan kifoyalanmaydi. Binobarin, buning uchun rayonning ichki tuzilishi, «kesimi va profili», aloqalari, to'ri va turi, funksional tarkibini tahlil qilish talab etiladi.

Albatta, rayon ham hudud, ammo hududning ma'lum bir o'xshashliklarga ega bo'lgan muayyan bir qismidir. Tabiiy geografiyada rayon turli komponentlarning majmuasi shaklida vujudga kelgan landshaft tipi, iqtisodiy va ijtimoiy geografiyada esa u hududiy mehnat taqsimoti natijasida shakllangan, iqtisodiy-ijtimoiy hayotning ma'lum soha yoki yo'nalishlariga ixtisoslashgan aniq hududdir. Shu o'rinda hududiy mehnat taqsimoti va uning natijasida rayonlar to'rining shakllanib borishini iqtisodiy va **ijtimoiy geografik jarayon**, rayonlar va ularning hududiy o'zaro munosabati, joylashuvi va aloqalarini **iqtisodiy va ijtimoiy geografik vaziyat** sifatida talqin qilish mumkin. Iqtisodiy rayonlar negizini tashkil etgan hududiy ishlab chiqarish majmualari esa o'ziga xos **iqtisodiy geografik samaradorlikni** ta'minlaydi. Bu samaradorlik tarmoq va korxonalarining bir-biriga yaqin joylashuvi (transport va boshqa infrastruktura harajatlarini qiqartirish asosida) hamda ularning o'zaro aloqalari natijasida yuzaga kelgan.

Unutmaslik lozimki, landshaft, A.Lyosh iborasi bo'yicha, iqtisodiy landshaft, bozor makoni ham iqtisodiy rayondir. Biroq, geografiya fanining turli masshtabda fikrlashdek jozibali xususiyatiga ega bo'lgani singari, rayon ham turli hududiy ko'lamda, miqyosda bo'ladi. Odatda, katta maydonlarni egallagan iqtisodiy va siyosiy rayonlarni, ingliz transkripsiyasiga binoan, «region» deb ham atashadi. Shu sababdan har qanday region ham rayondir, ammo aksincha emas (masalan, Chinoz tumani yoki talabalar shaharchasi o'ziga xos rayon hisoblanadi, lekin ularni region sifatida talqin qilish nojoizdir).

Regionni siyosiy geografiya va siyosatshunoslik fanlariga asoslangan holda o'zbek tilida shartli ravishda «mintaqa» shaklida qabul qilish mumkin. Ammo bu yerda iqtisodiy yoki siyosiy geografiya mintaqalari an'anaviy tabiiy geografiyadagi mintaqalarning mohiyati va joylashuv shakliga mos kelmasligini yana bir karra uqtirib o'tish lozim. Demak, rayon, region, landshaft, mintaqalarning ham «umumiy maxraji»

yoki asosini hudud tashkil qiladi. Lekin hudud, umuman olganda, cheksiz, ma'lum darajada noaniq tushuncha. Yuqoridagilar esa chegara, o'ziga xos va mos hududiy majmua yoki hududiy tizim shakllariga ega.

Iqtisodiy rayonlashtirish ham murakkab muammodir. Uning asosiy tamoyillari va omillari, maqsad va mohiyati turli ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyatda o'zgarib turadi. Jumladan, bozor munosabatlariga o'tish bosqichida turgan mustaqil O'zbekistonda bu masalaga yangicha yondoshish talab etiladi. Bunday vaziyatda iqtisodiy rayonlar, eng avvalo, davlatning mintaqaviy siyosatini amalga oshirish, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish jarayonini boshqarib borish yoki «tartibga solish» hamda tizim-tarkib qoidasiga muvofiq mamlakatlar iqtisodiy geografiyasini, milliy iqtisodiyotni mintaqalar to'ri orqali o'rganishda metodologik va metodik asos sifatida xizmat qiladi.

Ma'lumki, ushbu qo'llanmaning muallifi mamlakatimizda 6 ta iqtisodiy rayonlarni ajratishni taklif qilgan (Soliyev, 1998). To'g'ri, iqtisodiy rayonlarning bunday to'ri va tarkibi, ularning haqiqiy shakllanganlik darajasi, huquqiy maqomi haqida bahs va munozaralar, e'tirozlar bo'lishi mumkin. Masalan, belgilangan rayonlar davlatning tegishli vazirliklari (Iqtisodiyot vazirligi, Davlat statistika qo'mitasi) tomonidan rasmiy ravishda tan olinmagan. Boz ustiga, bu rayonlar hozircha yaxlit va mukammal bozor muhiti, iqtisodiyot makon xususiyatga ega emas. Ularda ichki iqtisodiy aloqalar, integrasion jarayonlar rivojlanmagan, har bir viloyat (ma'muriy iqtisodiy rayon), ularga berilgan keng imtiyoz va huquqlardan foydalangan holda, o'zlarining ma'lum darajada «mustaqil» iqtisodiy salohiyatini vujudga keltirmoqda. Ba'zan, bu ma'muriy birliklar yondosh hududlar imkoniyat va iqtisodiy ixtisoslashuv yo'nalishlarini e'tiborga olmasdan, qanday bo'lmasin, o'zlarining qo'shnilariga o'xshash yoki ularni takrorlaydigan ishlab chiqarish majmualarini yaratishga intilmoqdalar. Tabiiyki, bunday sharoitda haqiqiy iqtisodiy rayonning vujudga kelishi va mamlakat miqyosida yagona va yaxlit geoiqtisodiyot makonning shakllanishi, hududiy mehnat taqsimotining keng miqyosda rivojlanishi murakkab bo'lib qoladi. Yuzaga kelgan vaziyat bozor munosabatlarini to'la-to'kis joriy qilish, haqiqiy raqobat muhitini yaratib berish jaryonida hal etilib boriladi.

Rayonlar tabiiy va iqtisodiy geografiyadan tashqari ijtimoiy (sotsial) va siyosiy geografiyada ham mavjud. Ammo ularning qamrovi, hududiy ko'lami har xil. Sotsial rayonlar, odatda, kichik hududlarda ajratiladi (masalan, talabalar yoki to'qimachilar shaharchasi, mahalla), chunki kundalik ijtimoiy aloqalar nisbatan ana shunday sotsial hudud va makonda sodir bo'ladi. Ayni vaqtda siyosiy geografik rayonlar hamda hududiy-siyosiy tizimlar ancha katta maydonlarni egallaydi (Yevropa Ittifoqi, NATO va h.k.), MDH yoki Shanxay hamkorlik tashkiloti ham hududiy iqtisodiy-siyosiy tizim shaklida qator mamlakatlarni o'z qamroviga oladi.

Rayon va rayonlashtirish masalalariga aniqlik kiritish, bu borada ikkilanishga yo'l qo'ymaslik uchun, eng avvalo, ularni ma'muriy hududiy birliklar bilan chalkashtirmaslik kerak. Chunonchi, ma'muriy hududiy boshqaruv tizimida, tuman, nohiya va shunga o'xshash tushunchalar bo'lishi mumkin, ammo geografiyadagi tog' yoki cho'l hududlari, voha va vodiylar, shahar aglomeratsiyalari, yoqilg'i-energetika va paxtachilikka ixtisoslashgan hududlar tom ma'noda rayonlardir. Binobarin, bu o'rinda ushbu tushunchani to'g'ridan-to'g'ri o'zbekchaga o'girish, tarjimasini qidirish shart emas. Tarix fani uchun vaqt, davr qanchalik muhim bo'lsa, geografiyaga ham makon, rayon shunchalik zarurdir. Aks holda bu fan o'z mohiyatidan ajralib qoladi. Chunki, uning borligi va butligi, tarixi va taqdiri ham aynan rayon tushunchasi bilan bog'liq. Kompleks

va sistemalar boshqa sohalarda ham bo'lishi mumkin, biroq rayon faqat geografiya faniga tegishlidir.

Yana shuni ta'kidlash lozimki, rayon ma'lum ma'noda, abstrakt (mavhum) tushuncha, real voqelikda esa aniq, nimanidir rayoni bor, «umuman rayon» esa aslida yo'q. Rayon geografik jihatdan nimanidir ta'sir doirasi yoki tarqalish hududidir (bu ma'noda u «areal» tushunchasiga ham yaqin). Masalan, non do'koni, poliklinika, maktab, bog'cha, bozorlarning o'z ta'sir doiralari (radiusi), demak, ularning rayonlari bor. Kichik shahar bilan yirik markazning ta'sir doirasi yoki rayon hosil qilish qobiliyati bir xil emas; mayda va katta shaharlarning rayonlari hudud ko'lami jihatidan teng bo'lmaydi.

Rayonlarni ajratish murakkab ekanligini uqtirgan edik. Bu o'rinda qo'shimcha ravishda rayonlashtirishning oddiy va murakkab shakllarini ko'rsatish ham mumkin. Masalan, mamlakat hududini turli geografik tomonlar bilan nomlash (Markaziy, g'arbiy, SHarqiy, Janubiy, Shimoliy va ularning oraliqlari Shimoliy-sharqiy, Janubi-sharqiy, Shimoli-g'arbiy, Janubi-g'arbiy) yoki alohida orollar, yarim orollar, anklav va eksklav hududlarni to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy rayon maqomida ko'rish rayonlashtirishda uncha qiyin emas. Haqiqiy rayonlashtirish alohida, rayonlar chegarasini aniqlash esa iqtisodiy makonni uning ichki tuzilish (tarkib) xususiyati, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va mujassamlashuvi, kombinatsiyasi, rayon hosil qiluvchi markazlarning mavjudligini hisobga olgan holda ajratiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Geografiya fanining asosiy tushunchalari qaysilar?
2. Hududiy majmua nima va uning asosiy belgilarini ta'riflab bering.
3. Hududiy majmua va hududiy tizim orasida qanday farq bor?
4. Hududiy tarkib va rayonlashtirish haqida nimalarni bilasiz?
5. Rayonlashtirishning oddiy va murakkab usullarini tushuntirib bering.
6. O'zingiz yashayotgan viloyatni qanday rayonlarga ajratasiz?

3-Mavzu. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish.

Reja:

1. Ishlab chiqarish va ishlab chiqarish kuchlari.
2. Ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy tashkil qilish shakllari.
3. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish tushunchalari.
4. Ishlab chiqarishni joylashtirishda talab va taklif masalasi.
5. Bozor munosabatlari va ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi.
6. Mulkchilikning turli shakllari va erkin, ochiq raqobat muhiti.

Tayanch iboralar. *Ishlab chiqarish, ishlab chiqarish kuchlari, ishlab chiqarishni tashkil qilish shakllari, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, talab va taklif, Bozor munosabatlari, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi, mulkchilikning turli shakllari, erkin va ochiq raqobat muhiti.*

Ishlab chiqarish kuchlari ishlab chiqarish vositalari (asbob-uskunalar, xom-ashyo va x.k.) sanoat va qishloq xo'jaligi hamda mehnat resurslarini o'z ichiga oladi. Odatda,

ishlab chiqarish asosan sanoat, qishloq xo'jaligi, transport kabi makroiqtisodiy sohalaridan tashkil topadi. Ammo ularning barchasini harakatga keltiruvchi ishchi kuchi, ya'ni inson hisoblanadi. Binobarin, aholi ijtimoiy ishlab chiqarishdek murakkab jarayonning markazidan o'rin oladi. Buni biz demotsentrik prinsip deb yuritishimiz mumkin.

Shu bilan birga ta'kidlash joizki, umuman aholi ishchi kuchi emas va u faqat iqtisodiy tushuncha sanalmaydi. Afsuski, ilgari aholi asosan bosh ishlab chiqaruvchi kuch sifatida baholanardi. Vaholanki, bizning sharoitimizda, hozirgi demografik vaziyatda faqat 48-50 foiz aholi mehnatga layoqatli yoshlardir, xolos.

Ijtimoiy ishlab chiqarish tizimi eng avvalo uch tarkibiy qismdan iborat. Bu ham bo'lsa, bevosita ishlab chiqarish, taqsimot va iste'moldir. Bularning barchasi, albatta, ishchi kuchisiz bo'lmaydi. Ayni paytda ishlab chiqarilgan mahsulot bilan uni iste'mol qilish o'rtasidagi aloqadorlikni amalga oshirishda transportning ahamiyati katta. Shu sababli uni ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining «qon tomiri» yoki harakatga keltiruvchi omili darajasida qarash to'g'riroq bo'ladi.

Demak, ishlab chiqarish kuchlari keng va murakkab iqtisodiy tushuncha, uning tarkibi ishlab chiqarishning obyekt bilan subyekt, ya'ni ishchi kuchidan tashkil topadi. Aholiining ishtiroki qisman, mehnat resursi doirasida kuzatiladi. Umuman aholi esa, u ijtimoiy-iqtisodiy tushuncha hisoblanib, ishlab chiqarish jarayonining qoq o'rtasidan joy oladi. Sababi- aholi (mehnat resurslari) moddiy va ma'naviy boyliklarning yaratuvchisi va ayni paytda ularning iste'molchisi hamdir. Biroq, ishlab chiqaruvchilar ozroq, iste'mol qiluvchilar esa barcha aholidan (uning yosh va jinsidan qat'iy nazar) iborat.

Iqtisodiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyotda «joylashtirish» tushunchasi juda ko'p ishlatiladi. Tarmoq yoki sohaviy iqtisodiyotida ko'proq «rivojlanish», taraqqiyot, o'zgarish kabilar tilga olinadi. Shu o'rinda qayd qilmoq lozimki, joylashtirish geografiyaning boshqa tarmoqlari, masalan, tabiiy geografiya uchun muhim emas, Chunki iqlim, yer usti tuzilishi, tuproq, o'simlik yoki hayvonot dunyosi joylashtirilmagan, ularning hududiy xususiyatlari boshqa omil va qonuniyatlar bilan ifodalanadi.

Umuman rivojlanishning, har qanday hodisa yoki voqelikning ajralmas, bir paytning o'zida (permanent) sodir bo'ladigan xususiyati yoki jihati mavjud. U ham bo'lsa joylanishidir. Zero, u yoki bu voqelik ma'lum vaqtda va aniq joyda yuzaga keladi-ki, biz bu yerda zamon va makon birligining guvohi bo'lamiz. Shundan kelib chiqqan holda e'tirof etish mumkinki, rivojlanish va joylanish bir borliqning, hodisaning ikki tomonidir yoki boshqacha qilib aytganda, joylanish rivojlanishning hududdagi, makondagi in'ikosidir. Binobarin, iqtisodiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyotda ushbu tushunchalarning bir joyda, qo'shaloq ishlatilishi an'ana bo'lib qolgan (masalan: paxtachilikning rivojlanishi va joylanishi, qora metallurgiya sanoatining rivojlanishi va joylanishi, temir yo'l transportining rivojlanishi va joylanishi va h.k.).

Ammo, yuqorida ta'kidlaganimizdek, joylanish va ayniqsa joylashtirish barcha hodisa yoki voqeliklarga tegishli emas. Misol uchun, okeanda baliqni, yer ostida qazilma boyliklarni, atmosferada bulutlarni hech kim joylashtirmagan. Demak, joylashtirish deganda, uning kimdir (subyekt) tomonidan amalga oshirilganligi nazarda tutilganligi sababli baliq yoki ko'mirning geografiyasini boshqacha izohlash kerak. Shu bois, geografiya faqat joylashuvigina emas, balki u hodisa va voqeliklarning hududiy tarkibi va tizimi, bir joyning ikkinchi joydan farqini o'rganadi.

Iqtisodiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyot uchun ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish umumiy tushuncha, obyekt hisoblanadi. Hatto mintaqaviy iqtisodiyotni

ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish haqidagi fan sifatida ta'riflaydilar. Qolaversa, Sobiq Ittifoq davridagi iqtisodiyot universitetlarining iqtisodiy geografiya kafedralarini nomlari avval ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga, undan keyin esa mintaqaviy iqtisodiyotga o'zgartirildi.

Mazkur fanlarda «ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish» bilan bir qatorda «ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish» tushunchasi qo'llaniladi. Chindan ham bu ikki tushuncha bir-biriga juda o'xshash. Ayniqsa, «joylashtirish» hududiy tashkil qilishga yaqin, Chunki bu ma'lum bir subyekt (shaxs, davlat) tomonidan amalga oshiriladi.

Hududiy tashkil qilish joylashtirish, joylanishning yuqori, mukammal shaklidir. Uning eng muhim xususiyati boshqaruv, nazorat (monitoring)-da o'z ifodasini topadi. Shu sababli hududiy tashkil qilish umumiy ahamiyatga ega bo'lgan tizim yoki tizim-tarkib g'oyasiga asoslanadi.

Ma'lumki, har qanday tizimga, asosan murakkab tizimlarga quyidagilar xos:

- Ikki va undan ortiq element va qismlardan iborat bo'lish;
- Ichki va tashqi, tik va gorizontaal aloqalar;
- Ko'p bosqichlik, ierarxiyalik;
- Mustaqil amal qilish, faoliyat ko'rsatish;
- Tartib va tarkiblilik;
- Boshqaruvchanlik va h. k.

Aynan ana shu jihatlarga ko'ra hududiy tashkil qilish joylashtirishga nisbatan ma'qulroq, afzalroq va amaliyroqdir. Masalan, talabalarning o'z hoxishlaricha sinfda qtirishlari yoki yangi uyga mebel va boshqa jihozlarni tartibsiz o'rinashtirish, bu tub mohiyati bilan joylashtirish yoki hududiy tashkil qilish emas; bu jarayonni o'qituvchi yoki uy bekasi boshqaradi.

Boshqarish hamma vaqt tartibni, tashkil qilishni, ma'lum maqsadga qaratilishni nazarda tutadi. Binobarin, o'qituvchi o'z darsini samarali o'tkazish maqsadida sinfni tashkil qiladi. Aniqrog'i talabalar o'tirishini, ya'ni kim-kim bilan va qayerda joylashashini sinfda tartibga soladi, boshqaradi, nazorat qilib boradi. Xuddi shunday, uy bekasi ham yangi uyga keltirilgan jihozlarni hududiy tashkil qiladi, tartibli joylashtiradi.

Yuqoridagi misollar qulayroq bo'lishi uchun ular soddaroq tarzda, kichik hududlar darajasida keltirildi. Bu o'rinda aytish mumkinki, eng avvalo ana shu kichik hududda yirik masshtabli tadqiqotlarni o'tkazish, «mikroiqtisodiyotni» chuqur o'rganib, so'ngra katta hududlarga o'tish kerak. Zero: «kichik kalit katta eshikni ochadi», deyishadi; kichikda kattani, kattada kichikni ko'ra bilish muhimdir.

Hududiy tashkil qilishda hudud o'zgarmas (konstanta), bazis bo'lib xizmat qiladi; turli obyektlar – sanoat korxonalari, qishloq xo'jalik ekinlari, aholi va h.k. o'zlarining xususiyatlariga qarab ma'lum hududda joylashtiriladi. Bu yerda, hududda joylashtiriladi deyish mumkin, ammo hududiy joylashtirish uncha to'g'ri emas, Chunki har qanday joylashtirish o'z-o'zidan ma'lumki hududiydir (to'g'ri, kamdan-kam hollarda, masalan avtobuslar qatnovini yoki dars jadvalini muayyan vaqt va soatlarda joylashtirish, taqsimlash mumkin).

Ayni paytda «hududni tashkil qilish» tushunchasi ham mavjud. U ko'proq rayon planirovkasida, sotsiologiyada yirik va o'rta masshtabli tadqiqotlarda qo'llaniladi. Bu yerda joylashtiriladigan obyektning emas, balki hududning xususiyati, imkoniyati («dili, tili, nafasi») hisobga olinadi. Boshqacha qilib aytganda, nimani qayerda joylashtirish emas, qayerda nimani joylashtirish nazarda tutiladi. Umuman orlganda esa hududiy

tashkil qilish bilan hududni tashkil qilishni o‘zaro muvofiqlashtirilgan holda amalga oshirish qulay va yaxshi samara beradi.

Hududiy tashkil qilish hududiy tarkib (struktura), hududiy tizim (sistema), iqtisodiy rayon tushunchalari bilan chambarchas bog‘liq va ular mintaqaviy iqtisodiyot hamda iqtisodiy geografiyaning o‘zak tushunchalarini tashkil qiladi.

Har qanday sistemaning ikki jihati, ya’ni uning xususiyligi va hududiyliги borligidek, ishlab chiqarishni tashkil qilish ham ijtimoiy hamda hududiy shakllardan iborat. Ijtimoiy tashkil qilish ixtisoslashuv, mujassamlashuv, kooperatsiya va kombinatlashuvdan iborat bo‘lsa, hududiy tashkil qilishda sanoat markazi va tugunlari, sanoat parklari, texnopolislar, hududiy ishlab chiqarish majmualari mavjud. Ijtimoiy va hududiy shakllar turli xo‘jalik tarmoqlarida har xil. Shuning uchun ularga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash katta ahamiyatga ega.

Bozor munosabatlari, «bozor» garchi sharqona mazmunga ega bo‘lsada, uning hozirgi mohiyati butunlay boshqacha. To‘g‘ri, bozorlar (bizning an’anaviy tushunchamizga ko‘ra) dastavval sharqda vujudga kelgan. Keyinchalik u O‘rta Osiyo va Yaqin sharq, so‘ngra O‘rta dengiz, u orqali Pireney yarim oroliga – Ispaniya va Portugaliyaga o‘tgan. Buyuk geografik kashfiyotlardan keyin «bozor» so‘zi Atlantika okeanidan o‘tib, Janubiy va Markaziy Amerikaga borib yetdi. Ana shunday evolyutsiya va geografiyaga ega bo‘lgan bozor o‘zimizga yangi ma’no kasb etgan holda «qaytib keldi».

Qadim-qadimda ham xalqlarimiz bozorni pul, pul muomalasi bilan uyg‘unlashtirishgan. Darhaqiqat, hozirgi kunda bozor, bozor munosabatlari bu pul demakdir. Ammo bugungi sharoitda pul doimo harakatda, muomalada bo‘lishi, qo‘shimcha qiymat yaratishi, aylanishi kerak («pul pulni topadi», deyishadi).

Demak, pul harakatda bo‘lishi shart. Bundan bozor munosabatlarining yana bir xususiyati kelib chiqadi, ya’ni vaqt. Bozor sharoitida vaqtning iqtisodiy qiymati nihoyatda oshadi, davr zichlashadi, intensivlashadi, Chunki «vaqtning ketdi, naqding ketdi», deb bejiz aytishmagan.

Bozor munosabatlariga allaqachon o‘tgan, bu borada boy tajribalarga ega bo‘lgan rivojlangan mamlakatlarda vaqtdan samarali foydalanishga katta e’tibor berilmoqda. Yirik korxonalar yoki korporatsiyalar, firmalar o‘zaro iqtisodiy aloqalarida, «oldi-berdi» munosabatlarida so‘ralgan, buyurilgan narsani-ayni o‘z vaqtida (just in time) yetkazib berish printsipiga rioya qilishadi. Bu har ikkala tomon uchun ham ahamiyatli hisoblanadi.

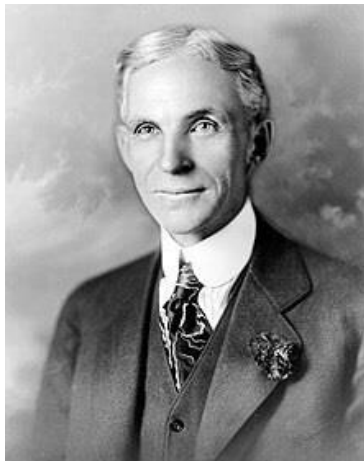
Mazkur printsipni amalga oshirilishi ishlab chiqarishni joylashtirish va tashkil qilishga ham ma’lum darajada ta’sir qiladi. Masalan, buyurilgan narsani o‘z vaqtida va faqat kerakli miqdorda yetkazib berilishi katta-katta omborxonalarini zarursiz qilib qo‘yadi, transport tizimi va omiliga o‘zgartirish kiritadi.

Rivojlangan mamlakatlarda asta-sekin mehnatni ko‘p talab qiluvchi, bevosita tabiiy boyliklarni qayta ishlovchi, ekologik jihatdan xavfli korxonalar, turli tahmirlovchi zavodlar ikkinchi (ko‘pincha yangi industrial mamlakatlarga), ulardan esa uchinchi darajali mamlakatlarga ko‘chmoqda. Arzon ishchi kuchining borligi an’anaviy sanoat tarmoqlarini o‘ziga jalb qilmoqda, rivojlangan («postindustrial») mamlakatlarning iqtisodiyoti esa asosan xizmat ko‘rsatish, jumladan turizm iqtisodiyotiga, moliya funksiyalari, qimmatbaho qog‘ozlar va pul bozori kabi yangi omillarga tayanmoqda.

Bozor iqtisodiyotining eng muhim xususiyati talab va taklif, iste’mol va ishlab chiqarish munosabatlaridir. Vaholanki, avvalgi «sotsialistik planlashtirish» sharoitida bu printsip aksincha edi. Binobarin, hozirgi kunda talab, iste’mol taklif va ishlab chiqarishga ko‘ra ildamroq, oldinda boradi va bu iqtisodiy rivojlanishni harakatga keltiradi.

Aynan ana shunday sharoitda ishlab chiqarishni ijtimoiy va hududiy tashkil qilish mutlaqo o'zgaradi. Ma'lumki, ilgari mahsulotlarning turi oz, talab ham cheklangan edi. Ishlab chiqariladigan mahsulot muayyan bir andozada (standartda) ko'plab, konveyr usulida yaratilardi. Bu usul jahon miqyosida amerikalik sanoatchi G.Ford nomi bilan «fordizm» deb yuritiladi. U XX asr o'rtalarida «Ford» (T) markali avtomobillarni ko'plab ishlab chiqib, jahon bozorini monopoliya tarzida egallagan edi.

Genri Ford

G.Ford aytgan ekan: «Men sizga istagan rangli avtomobil sotishim mumkin. Faqat bitta shartim bor-bu mashina albatta qora rangda bo'lishi kerak». Bundan ayonki, Ford firmasi konveyr usulida faqat bir rangli, ya'ni qora mashinalar ishlab chiqargan.

Hozirgi kunda vaziyat butunlay boshqacha: iste'mol mollariga talab xususiylashmoqda (individuallashmoqda) va bu talab vaqt davomida tez-tez o'zgarib turmoqda. Shu bois, endiga sharoitda yoppasiga konveyr usulida bir tur va ko'rinishdagi mahsulot keraksiz bo'lib qoldi. Bunday holat jahon adabiyotida «postfordizm» deb yuritilmoqda.

Shunday qilib, avvallari «miqdor», «miqyos» iqtisodi bo'lsa, bugungi kunda «sifat», «har xillik» iqtisodi oldinga chiqmoqda. Demak, xo'jalik tizimini, majmuasini turli yo'nalishlar bilan boyitish, diversifikatsiya jarayonini rivojlantirganlar yutadi. Faqat bir turdagi mahsulotni ko'plab miqdorda ishlab chiqarganlarning bozori «kasod» bo'lmoqda.

Biz yuqorida bozor munosabatlariga xos xususiyatlardan pul, vaqt, talab va taklif to'g'risida aytib o'tdik. Lekin bularning barchasi ham bozor iqtisodiyotining tub mohiyatini to'laligicha ifodalamaydi. Sabab - bu yerda raqobat, raqobat muhiti yetishmayapti. Mahsulot arzon, sifatli, ko'rinimli, xaridorgir bo'lishi uchun ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobat zarur. Biroq, bu raqobat erkin, sog'lom, madaniy bo'lishi talab etiladi.

Raqobat uchun mulkchilik turli shaklda bo'lishi, erkin va ochiq iqtisodiyot yuritish lozim. Binobarin, o'tish davrida xususiylashtirish va nodavlat sektorini rivojlantirishga ahamiyat beriladi. Bu davrda eng avval savdo, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari, qishloq xo'jaligi, yengil va oziq-ovqat, qurilish materiallari sanoati osonroq «nodavlatlashadi». Shuning uchun bo'lsa kerak, hozirgi vaqtda ko'proq tog'-kon, yoqilg'i-energetika sanoat tarmoqlariga ixtisoslashgan viloyatlarda (Navoiy, qashqadaryo, Toshkent) xususiylashtirish darajasi past. Ayni chog'da agrosanoat majmui rivojlangan hududlarda (Sirdaryo, Xorazm, Namangan va h.k.), bu jarayon tezlik bilan amalga oshmoqda.

Mulkchilikning turli shakllariga keng yo'l ochish, iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish maqsadida davlat antimonopol, ya'ni monopoliyaga qarshi siyosat olib boradi. Shu bilan birga u ilgarigidek ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishni qat'iy rejalashtirmaydi (Chunki, endi barcha mulk uniki emas), balki tartibga solib boradi. Ammo bu tizimga bosqichma-bosqich o'tib boriladi, zero buning uchun moddiy, ma'naviy, huquqiy shart-sharoitlar muhayyo bo'lishi shart.

O'tish davri printsiplaridan birida davlatning asosiy islohotchi, tashkilotchi kuch sifatida saqlanib qolishi qayd etilgan. Darhaqiqat, davlatning bunday vazifasi qolaveradi, faqat uning amalga oshirilish yo'llari biroz o'zgaradi. Davlat o'z tasarrufida bo'lgan sohalarga bevosita, qolganlariga esa bilvosita, ya'ni moliya-kredit, solig', narx-navo siyosati orqali ta'sir qiladi. Demak, «joylashtirish», «hududiy tashkil qilish»

tushunchalarining qat'iyliги ancha yo'qoladi, Chunki endi hamma korxonalarni ham davlat rejalashtirmaydi. Binobarin, hozirgi sharoitda joylashtirish, hududiy tashkil qilishning «egasi», subyekti nafaqat davlat, balki alohida jismoniy shaxs, oila, jamoa, kichik va o'rta tadbirkorlar hisoblanadi.

O'tish davrida rivojlanayotgan mamalatlarda erkin iqtisodiy mintaqalarni (EIM) (3.1-Rasm) yaratishga katta e'tibor beriladi. Ularning ham shakli va turi ko'p; EIMlar bevosita sanoat ishlab chiqarishiga, eksport-import jarayoniga, xizmat ko'rsatish, savdo-sotiqqa (ofshor) ixtisoslashgan bo'lishi mumkin.

3.1-Rasm. O'zbekiston Respublikasida tashkil etilgan va etilayotgan erkin iqtisodiy zonalar (EIZ)

EIM-larni tashkil qilishda avvalambor qulay iqtisodiy geografik o'rin, infrastruktura tizimi, transportning rivojlanganligi hamda solig', bojxona sohasidagi yengilliklar, imtiyozlar talab etiladi. O'z navbatida yaratilgan EIM-lar milliy va mintaqaviy iqtisodiyotga katta ta'sir ko'rsatadi, ishlab chiqarishni joylashtirishga, hududlar rivojlanishini jonlantirishga ko'mak beradi, yangi texnologiyalarni kiritishda nihoyatda ahamiyatli bo'ladi (3.2-Rasm).

O'tish davrida ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishda chet el sarmoyalarini, firmalarni jalb etish ham muhim. Buning uchun qulay investitsiya muhiti yaratilishi, xorijiy investorlarni qiziqtiruvchi shart-sharoitlar muxayyo bo'lishi zarur. Ikkala tomon uchun manfaatli bo'lgan qo'shma korxonalarni qurish esa mintaqa va milliy iqtisodiyotni mustahkamlashda, jahon bozoriga chiqishda katta ahamiyatga ega.

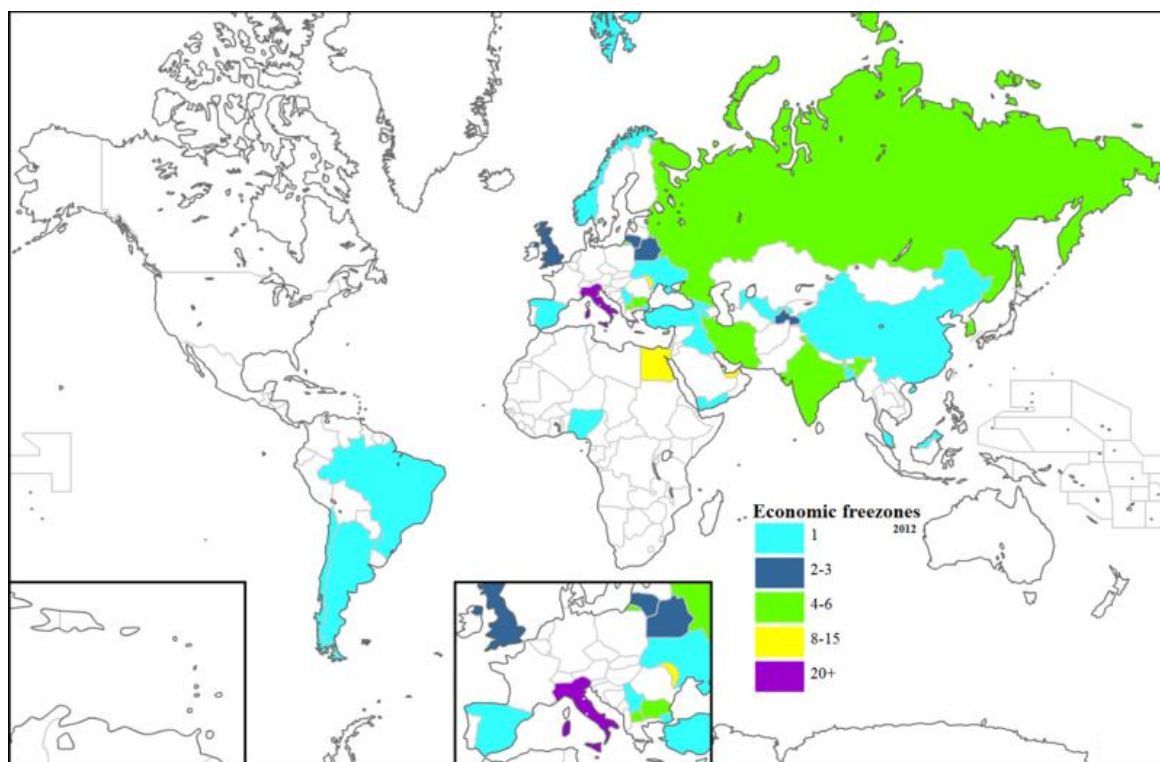
Mavjud jahon tajribasi ko'rsatadiki, o'tish davrida yengil, xususan to'qimachilik sanoatini ustuvor darajada rivojlantirish yaxshi natija beradi. Sababi-ushbu sanoat korxonasini qurishda, asbob-uskunalar uchun katta mablag' talab qilinmaydi, mahsuloti esa barchaga va hamma vaqt kerak, pul oboroti (aylanishi) esa tez kechadi. Biroq shunday bo'lsada to'qimachilik sanoatiga urg'u berish asosida barqaror iqtisodiyotni

shakllantirish ancha vaqtni o'z ichiga oladi. Shuning uchun, bunday an'anaviy yo'lni evolyutsion yo'l deb atash mumkin.

Shu bilan birga mashinasozlik sanoatini ham o'tish davri iqtisodiyotini shakllantirishda ahamiyati katta. Bu, garchi «revolyutsion» yo'l bo'lsada, u biroz tavakkalli va kafolatsizdir. Uning muvaffaqiyati uchun tegishli shart-sharoit, qulay raqobat makoni bo'lishi zarur.

O'tish davrida ko'pchilik hollarda «kichik» daraja ma'qul: kichik korxonalar, kichik tadbirkor, kichik shahar va h.k. Chindan ham kichik korxonalar harakatchan, ixcham, kasod bo'lgan tarzda ularning yo'nalishini (ixtisoslashuvini) osonlikcha o'zgartirish mumkin; bunday korxonalarni boshqarish ham oson. Biroq, kichik korxonalar mahsuloti asosan mahalliy bozorni to'ldiradi, to'yintiradi, ularni mintaqaviy va xalqaro bozoldagi raqobatbardoshligi pastroq. Shu nuqtai nazardan qaraganda, keyinchalik, xo'jalik tarmog'ining xususiyatidan kelib chiqqan holda, kattaroq korxonalar va tashkilotlarni qurish ham maqsadga muvofiq.

Bundan tashqari, yirik korxonalarda hozirgi zamon ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini amaliyotga tatbiq qilish imkoniyatlari kengroq. qolaversa, mamlakat milliy iqtisodiyotini, qudratini behisob mayda korxonalar emas, balki zamonaviy yirik korxonalar va korporatsiyalar belgilaydi.

3.2-Rasm. Dunyodagi erkin iqtisodiy hududlarning geografik joylashishi

Ma'ruzamizning yakunida yana bir holatni ta'kidlashimiz joiz. Bu ham bo'lsa, o'tish davrida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishdagi hududiy tafovutlarni saqlab qolinishi va hatto kuchayishidir. Chunki, raqobat faqat mulk egalari, xo'jalik tarmoqlari o'rtasidagina emas, balki hududlar orasida ham mavjud bo'ladi (ayniqsa sanoat ishlab chiqarishida). Shuningdek, bu davrda hududlar xo'jaligining individuallashuvi, mustaqilligining kuchayishi natijasida rayonlararo iqtisodiy integratsiya jarayonlari biroz zaiflashadi. Shu bois, hududlar orasidagi xo'jalik aloqalarini rivojlantirish mamlakatning geosiyosiy va iqtisodiy xavfsizligini ta'minlaydi.

Nazorat uchun savollar

1. Ishlab chiqarish va ishlab chiqarish kuchlari nima?
2. Aholiining ijtimoiy-iqtisodiy tushuncha ekanligini tushuntirib bering.
3. Ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish va joylashtirish o'rtasida qanday o'xshashlik va farqlar mavjud?
4. Sistema (tizim) g'oyasining mohiyati va uning hududiy tashkil qilishda qo'llanishi nimada o'z ifodasini topadi?
5. Bozor iqtisodiyotining asosiy belgi va shartlari nimalardan iborat?
6. «Bozor»-ning an'anaviy sharqona va hozirgi zamon mohiyatini tushuntirib bering.
7. Raqobat uchun qanday shart-sharoitlar kerak?
8. Bozor munosabatlari ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishga qanday ta'sir ko'rsatadi?
9. Erkin iqtisodiy hududlarning qanday turlari mavjud?
10. O'zbekistonda nechta erkin iqtisodiy zonalar faoliyat olib bormoqda?

4-Mavzu. Hududiy mehnat taqsimoti va hududiy ishlab chiqarish majmualari.

Reja:

1. Hududiy mehnat taqsimoti haqida tushuncha.
2. Geografik mehnat taqsimotining omillari.
3. Hududiy mehnat taqsimotining bosqichlari.
4. Iqtisodiy rayonlashtirish va hududiy mehnat taqsimoti.

***Tayanch iboralar.** Hududiy, geografik, akvatorial mehnat taqsimoti, ixtisoslashuv, bozor, iqtisodiy rayonlashtirish, rayonlararo va xalqaro iqtisodiy integratsiya. HICHM.*

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bevosita hududiy mehnat taqsimoti bilan bog'liq. Ammo hududiy mehnat taqsimoti asosan ishlab chiqarishning hududiy tarkibini bildiradi va shu sababli u aholi va mehnat resurslarini o'z ichiga olmaydi. Aholiining joylanishi esa ko'p hollarda ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish bilan belgilanadi.

Maxsus adabiyotlarda hududiy mehnat taqsimoti bilan bir qatorda geografik, regional (mintaqaviy), akvatorial mehnat taqsimoti kabi turdosh tushunchalar uchray turadi. Albatta, ular o'rtasida jiddiy farq yo'q, faqat akvatorial mehnat taqsimoti Yer sharining quruqlik qismida emas, balki uning okean va dengizlarida ishlab chiqarishning rivojlanishi, ixtisoslashuvini anglatadi (akva –suv demakdir).

Hududiy mehnat taqsimoti yoki ishlab chiqarishni hudud bo'ylab joylashtirish o'z mohiyatiga ko'ra iqtisodiy geografik jarayon hisoblanadi, Chunki iqtisod hudud doirasida taqsimlanadi. Buning natijasida ishlab chiqarish kuchlarining hududiy tarkibi yoki tizimi (sistemi), iqtisodiy rayonlar to'ri vujudga keladi. Ularning o'zaro hududiy munosabati va joylanish holati iqtisodiy geografik vaziyatni ifodalaydi.

Hududiy mehnat taqsimoti ijtimoiy mehnat taqsimotining bir tomonidir. Ammo, u iqtisodiy mehnat taqsimotidan biroz keyinroq vujudga kelgan. Sababi-avvallari kishilar tabiatda mavjud imkoniyatlardan foydalanganlar, o'zlarining u yoki bu joyda ma'lum mahsulotni yetishtirishlari esa tarixan kechroq paydo bo'ldi.

Demak, hududiy mehnat taqsimoti (HMT), soddaroq qilib aytganda, turli joylarning – mamlakat yoki rayonlarning turli mahsulot ishlab chiqarishga

ixtisoslashuvidir. Natijada ana shu joylarning iqtisodiy «basharasi» shakllanadi va ularning kattaroq hududiy tizimdagi o'zni o'z aksini topadi.

Agar kengroq qilib ta'riflamoo'chi bo'lsak, HMT – bu ishlab chiqarish tarmoqlarini hududning tabiiy sharoiti va boyliklari, aholi va mehnat resurslari kabi omillariga qarab joylashtirishdir. Bundan kelib chiqadiki, HMT - ga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Ular:

- Tabiiy sharoit va qazilma boyliklar;
- Aholii va mehnat resurslari;
- Transport;
- Ijtimoiy infrastruktura;
- Ekologik vaziyat;
- Iqtisodiy geografik o'rin;
- Bozor manfaatlari va h.k.

Ayni vaqtda ana shu va shunga o'xshash omillar ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda ham hisobga olinadi. Binobarin, bu masala keyinroq muffasal o'rganiladi. Bu yerda faqat bir omilga to'xtab o'tish joiz. Gap shundaki, avvallari, ya'ni «Sotsialistik rejalashtirish» davrida eng asosiy omil o'ta markazlashgan davlat, ya'ni Butunittifoq manfaatlari» edi; qolgan sharoitlarning qulaylik yoki noqulayliklaridan qat'iy nazar, agar davlat, Ittifoq uchun qaysi bir mahsulot zarur bo'lsa, u albatta yetishtirilishi shart edi. Masalan, O'zbekistonda paxtadan tashqari boshqa qishloq xo'jalik tarmoqlari (bog'dorchilik, uzumchilik, polizchilikni ham rivojlantirish mumkin edi, ammo Ittifoq, markaz sanoati uchun paxta kerakligi tufayli bu yerda xo'jalikning tor sohasi, xom ashyoga yo'naltirilgan tizimi shakllandi.

Hozirgi bozor munosabatlari davrida vaziyat butunlay o'zgardi; endigi sharoitda yetakchi omil bozorning o'zi, talab bo'lib qoldi. Qolgan omillarning ta'siri esa bunga nisbatan sustroq. Chunki, nimaga ixtisoslashuv, nima yetishtirishni davlat emas, bozor belgilaydi, davlat esa, ilgari aytganimizdek, bu jarayonni u yoki bu vositalar yordamida tartibga solib boradi.

HMT uchun yetishtirilgan mahsulot mahalliy ehtiyojni qondirgan holda albatta bozorga, almashuvga chiqarilishi kerak. Bundan ayon bo'ladiki, mazkur jarayonning asosida ishlab chiqarishning nafaqat mujassamlashuvi (kontsentratsiyasi), balki uning ixtisoslashuvi ham yotadi. Ixtisoslashuv esa mahsulotning chetga yuborilishi bilan belgilanadi. Shu bois, bu yerda ishlab chiqarilgan mahsulotning ortiqcha qismi boshqa yerga (mamlakat yoki rayonga) yo'nalishi lozim; mahsulotning shu joyning o'zida to'la, batamom iste'mol qilinishi ixtisoslashuv, HMT emas, bu oddiy natural xo'jalikdir. Bunday davlatlar jahon xo'jalik tizimiga kira olmaydilar, milliy iqtisodiyoti zaifligi sababli ular jahon bozorida ishtirok eta olmaydilar va doimo «sudraluvchi» bo'lib qolaveradilar. Agar mamlakat ichida shunday mintaqalar mavjud bo'lsa, u holda uning yagona geoiqtisodiy tizimi vujudga kelmaydi, iqtisodiy xavfsizlik ta'minlanmaydi; xo'jalikning hududiy tarkibi shakllanmaganligi, xomligi natijasida ichki iqtisodiy integratsiya jarayonlari rivojlanmaydi.

HMT-ning rivojlanishida transportning roli katta. Chunki transport mahsulot ishlab chiqarilgan joy bilan uni iste'mol qiladigan rayon o'rtasidagi aloqadorlikni bajaradi, transport harakati esa mahsulotning iste'mol rayonidagi qiymatiga kiradi.

HMT-da bir necha bosqich yoki daraja mavjud. Chunonchi, sobiq Ittifoq davrida ular quyidagilar edi:

- Xalqaro yoki mamlakatlararo mehnat taqsimoti;
- Sotsialistik yoki kapitalistik mamlakatlar orasidagi mehnat taqsimoti;

- Butunittifoq mehnat taqsimoti;
- Yirik iqtisodiy rayonlar doirasidagi mehnat taqsimoti;
- Respublikalar ichidagi mehnat taqsimoti.

Bu yerda ta'kidlash kerakki, ilgari tizimda oxirgi ikki bosqichda hududiy mehnat taqsimoti amalda yo'q edi. Masalan, O'rta Osiyo iqtisodiy rayoni mamlakatga asosan paxta yetishtirib berardi; O'zbekiston ichida esa bu taqsimot yanada zayif edi.

Sobiq Ittifoqning parchalanishi natijasida hududiy mehnat taqsimotining vertikal shaklida keskin o'zgarishlar yuz berdi: ilgari ittifoqdosh respublikalar-endigi mustaqil davlatlar, jumladan O'zbekiston jahon hamjamiyatining alohida subyekt sifatida bu taqsimotning birinchi bosqichidan joy oldi, ya'ni beshinchi o'rindan birdaniga birinchi o'ringa ko'tarildi. Albatta, bunday «sakrash» oqibatida anchagina muammolar yuzaga keldi. Agar bu muammoni sobiq O'rta Osiyo iqtisodiy rayoni darajasida ko'rmoqchi bo'lsak, hozirgi kunda qo'shni respublikalar o'rtasida iqtisodiy integratsiya jarayonlarini rivojlantirish, yagona iqtisodiy makonni shakllantirish juda qiyin bo'lib qoldi. Buning sabablaridan biri-barcha respublikalarning asosan bir xil maxsulot, ya'ni paxta yetishtirishidir.

Xuddi shunday vaziyat respublikamiz ichida yanada yaqqolroq ko'rinadi. Binobarin, milliy iqtisodiyotning biryozlarga, paxta yakka hokimligiga yo'naltirilgan tizimining o'rniga turli tarmoqlarga ixtisoslashgan xo'jalik tarkibini vujudga keltirish zarur. Sobiq Ittifoqdan meros qolgan hududning tor ixtisoslashuvi ayrim viloyatlarda, masalan, Sirdaryo, Jizzax, Namangan, Surxondaryo, Xorazmda tamomila o'zgartirilganicha yo'q. Shu bois, mamlaktimizda ichki-mintaqalar va viloyatlar va hatto viloyat doirasida mehnat taqsimotini chuqurlashtirish lozim.

HMT ixtisoslashuvga, bir joyning ikkinchi joydan xo'jalik yo'nalishi bo'yicha farq qilishiga, hududiy rang-baranglikka olib keladi. Bu esa iqtisodiy rayonlarning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Demak, hududiy mehnat taqsimoti → ixtisoslashuv → iqtisodiy rayonlar o'rtasida zanjirsimon aloqadorlik mavjud.

Ta'kidlash zarurki, HMT mintaqalarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga yordam beradi. Ammo, shu bilan birga hududlararo iqtisodiy aloqalar ham kerak. Zero, hududlarning xo'jalik ixtisoslashuvi bo'yicha turlanishi ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni taqozo etadi.

HMT va integratsiya natijasida turli miqyosdagi bozorlar vujudga keladi. Ular mahalliy, mintaqaviy, mintaqalararo, milliy va xalqaro darajada bo'ladi. Mamlakatlar doirasidagi bozorlar esa amaldagi iqtisodiy rayonlar chegarasini belgilaydi, Chunki har bir bosqichdagi bozor o'zining ta'sir doirasiga, makoniga ega. Nemis omili A. Lyosh ham o'z vaqtida iqtisodiy landshaftlar (rayonlar)-ni bozorlar makoni, ta'sir radiusi yoki hududi bilan aniqlangan edi, hozirgi kunda esa ixtisoslashgan tarmoqlarni bozorga ixtisoslashgan tarmoqlar, deb ham aytishadi.

Har bir mamlakat milliy iqtisodiyotining barkamolligi, mustahkamligi bosqichma-bosqich turli darajadagi bozorlarni o'z mahsuloti bilan to'yintirilishi, import mahsulotlarining o'rinini qoplovchi imkoniyatlarni yaratish negizida amalga oshiriladi. Xuddi shu maqsadda xalq iste'mol mollarini ko'proq yetishtirish ayni muddaodir.

Hozirgi davrning eng muhim muammolaridan biri- respublika ichida hududiy mehnat taqsimotini rivojlantirish, iqtisodiy rayonlar va viloyatlar xo'jalik tizimini shakllantirishdan iboratdir. Bu o'rinda barcha hududlarning faqat yoki asosan paxtachilikka ixtisoslashuvi aslo shart emas; u bilan birga xo'jalikning yana boshqa sohalari ham rivojlanishi zarur. Masalan, Farg'ona iqtisodiy rayonida (paxtachilikdan tashqari) pillachilik, bog'dorchilik, to'qimchilik va mashinasozlik (avtomobilsozlik),

Qashqadaryoda-neft va gaz sanoati, Qoraqalpog'istonda –ximiya rivojlanishi va h.k. Ana shundagina mintaqalar mamlakat tashqarisidagi bozorlarga chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa ochiq, erkin iqtisodiyot, bozor munosabatlariga mos keladi, iqtisodiyotni yanada liberallashtirishga sharoit yaratadi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, mamlakatlarning alohida, «berk», ya'ni eksport-importsiz rivojlanishi yaxshi iqtisodiy natijalar bermaydi. Shuning uchun ilg'or mamlakatlarda ochiq savdo, ya'ni “*fritreder*” printsiplari mavjud. Bizning mustaqil mamlakatimiz ham xalqaro geografik mehnat taqsimotida, jahon bozori va xo'jalik tizimida o'ziga munosib va nufuzli o'ringa ega bo'lishi kerak. Respublikaning bunday faolligi esa mintaqalar-iqtisodiy rayonlar va viloyatlar salohiyati orqali amalga oshiriladi.

Hududiy mehnat taqsimotining yuqori bosqichida ham jiddiy o'zgarishlar yuz bermoqda. Eng muhimi jahon xo'jalik tizimi yanada rivojlanib bormoqda. Bunga sabab bu tizimning globallashuvi, mamlakat va regionalararo mehnat taqsimotining takomillashuvi, iqtisodiy integratsiya jarayonlarining faollashuvi, yirik Trans-milliy kompaniya va korporatsiyalarning butun dunyoni o'rgimchakdek o'rab olishi va boshqalardir.

E'tiborga olish joizki, avvallari jahon mamlakatlari u yoki bu mahsulot yetishtirishga moslashgan bo'lsalar (Braziliya – kofe, Kuba-shakar, Mug'iliston- teri, jun), endigi kunda ular mahsulotlarning turli xillariga ixtisoslashishmoqdalar. Ayni vaqtda yetuk mamlakatlar ilmiy-texnika taraqqiyotining oldingi saflarida borib, zamonaviy, ilmtalab ishlab chiqarish tarmoqlariga, yangi texnologiyalarga (nou-xau) ixtisoslashib bormoqdalar. Ulardagi mavjud ishlab chiqarish sohalari boshqa mamlakatlarga ko'chmoqda. Natijada mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishi darajasidagi farq, notekis holda kuchaymoqda.

Shu bilan birga xalqaro miqyosda mamlakatlarning ayrimlari qurol-yaroq ishlab chiqarishga, yana ba'zi birlarining norasmiy ravishda narkobiznesga ixtisoslashuvi ham kuzatilmoqda. Bundan tashqari, xizmat ko'rsatish, xalqaro turizm ham qator mamlakatlarning rivojlangan industriyasiga aylanmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimotining yanada chuqurlashuvi va intensivlashuvi natijasida dunyoning turli qismlarida mamlakatlarning yirik hududiy –iqtisodiy birikmalari vujudga kelmoqda. Chunonchi, 1957 yilda shakllangan Yevropa Hamjamiyati yoki Umumiy bozor –hozirgi Yevropa Ittifoqi 15 mamlakatni o'z doirasiga oldi va ular orasida mehnat taqsimoti rivojlanmoqda (2010 yilgacha bu Ittifoqqa yana 11 mamlakatning qo'shilishi mo'ljallanmoqda). Xuddi shunga o'xshash Osiyo-Tinch okeani regionini, Shimoliy Amerikada ham yirik mamlakatlararo iqtisodiy tizimlar paydo bo'lmoqda. Ehtimol kelajakda ular MDH hududida, jumladan, Markaziy Osiyo mintaqasida ham shakllanishi mumkin. Buning oqibatida xalqaro mehnat taqsimotining asosiy subyekti sifatida alohida mamlakatlar emas, balki ko'proq mamlakatlararo iqtisodiy uyushmalar katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Hududiy mehnat taqsimoti iqtisodiy taraqqiyotning asosiy omilidir. U ijtimoiy mehnat taqsimotining muhim bir qismi yoki tomoni sifatida jamiyat, ijtimoiy-siyosiy rivojlanishga katta ta'sir ko'rsatadi.

Maxsus ilmiy adabiyotlarda hududiy mehnat taqsimoti tushunchasiga o'xshash yana boshqa iboralar ham mavjud: geografik mehnat taqsimoti, regional mehnat taqsimoti, akvatorial mehnat taqsimoti va h.k. Ularning orasida jiddiy farq yo'q va, binobarin, mazkur tushunchalarni ma'nodosh sifatida qabul qilish mumkin.

Dastlab hududiy mehnat taqsimoti ta'limotini ingliz klassik iqtisodchilari A.Smit va D.Rikardolar yaratgan. Ular *merkantilizmga* qarshi ochiq, erkin savdo, ya'ni

fritredizm g'oyasini oldinga surishgan. Bu g'oyaning asosiy mohiyati har bir mamlakat yoki mintaqa o'zida nisbatan qulay va arzon mahsulotlarni chetga chiqarib, bu yerda ishlab chiqarish xarajatlari ko'p va qimmat mahsulotlarni sotib olishdan, import qilishdan iboratdir. Bunday fikrlash asosida mutlaq va nisbiy (qiyosiy) qulaylik yoki afzallik yotadi. Xuddi shunga o'xshash g'oya ishlab chiqarish omillari nuqtai nazaridan shved iqtisodchilari E.Xeksher va B.Olinlar tomonidan ham yaratilgan. Buning ma'nosi—har bir mamlakat o'zida arzon omil mahsulotini chiqarib, qimmat omil mahsulotini chetdan keltirish demakdir.

Ko'rinib turibdiki, mehnat taqsimoti har bir joyning o'zida qulay va arzon bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini anglatadi. Ixtisoslashuv esa yaratilgan mahsulotning miqdor va sifat jihatidan yaxshi, uni mahalliy bozorlarni qondirgan holda boshqa mintaqaviy, xalqaro va jahon bozoriga chiqarish imkoniyatini nazarda tutadi. Aynan shu ma'noda hududiy mehnat taqsimoti tashqi savdo yuritishning asosi bo'lib xizmat qiladi, savdo esa, iqtisodchilar fikricha, har qanday boylikning yaratuvchisidir. Yuqorida keltirilgan ilmiy g'oyalar bo'yicha bunday hududiy mehnat taqsimoti, mintaqalararo va xalqaro savdoda har ikki tomon ham yutadi.

Hududiy mehnat taqsimoti mamlakat va rayonlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining muhim ko'rsatkichi, belgisi bo'lib hisoblanadi. U qay darajada keng tashkil qilingan, diversifikatsiyalashtirilgan (ya'ni turlangan) bo'lsa, mamlakat ham shuncha rivojlangan bo'ladi. Ayni vaqtda hududiy mehnat taqsimotining rivojlanmaganligi mamlakatda intensiv emas, ekstensiv iqtisodiyot yo'nalishi mavjudligi, uning ichki salohiyatidan to'la foydalanmaslik va hudud iqtisodiy zichligining pastligini aks ettiradi. Hududiy mehnat taqsimoti rivojlanmagan sharoitda mamlakatning iqtisodiy makoni to'laligicha shakllanmaydi, uning geosiyosiy va iqtisodiy xavfsizligi ta'minlanmaydi, iqtisodiy landshafti zaif va qutbiylashmagan bo'ladi.

Avvallari, hududiy mehnat taqsimotining shakllanishida asosan ichki omillarga, «Butunittifoq, yoki umumittifoq» imtiyozlarga urg'u berilardi. Hozir esa bu jarayonni eng avvalo bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda tashkil qilish talab etiladi. Demak, hududda faqat nima yetishtirish qulayligi emas, balki yaratilgan mahsulotning bozor talabiga mosligi, sifati, xaridorgirligi, raqobatbardoshligi muhimdir.

Albatta, «bozorbop» mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun ichki imkoniyatlar, shart-sharoitlar ham mavjud bo'lishi kerak. Aks holda hudud-mamlakat yoki mintaqaning iqtisodiy faolligi yuzaga kelmaydi. Bu xususda, avvalambor, tabiiy sharoit va tabiiy boyliklarning ahamiyati katta. Biroq, ta'kidlash joizki, tabiiy boyliklarning miqdori emas, ularning turli-tumanligi hududiy mehnat taqsimotini keng rivojlantirishga imkon beradi. Binobarin, tabiiy boyliklarning hududiy birikmalari, majmualari mamlakatda xo'jalikni har tomonlama tashkil qilishga sababchi bo'ladi.

Hududiy mehnat taqsimoti rivojlanishining yana boshqa bir omili transportdir. Zero, transport iqtisodiy muhitning «qon tomiri», harakatlantiruvchi kuchi, tashqi miqyosda esa mahsulot ayirboshlash, savdo-sotiq yurgizishning asosiy shartidir. Shuningdek, mehnat taqsimotida ishchi kuchi, mamlakatning geosiyosiy va geoiqtisodiy o'rne, ekologik holati, siyosiy barqarorligi, fan-texnika taraqqiyoti kabi omillar ham ahamiyatlidir.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, hududiy mehnat taqsimotini amalga oshirish uchun ham tashqi, ham ichki sharoitlar muhim rol o'ynaydi va faqat bu ikki tomonning o'zaro muvofiqlashgan holatidagina u yaxshi iqtisodiy samaralar beradi. Shu bilan birga hududiy mehnat taqsimoti mahalliy—ichki ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal qilish,

mamlakatning jahon hamjamiyati, xalqaro mehnat taqsimotida faol qatnashish maqsadlari ham bir-biri bilan bog‘liq holda amalga oshirilishi kerak.

Yuzaki qaraganda, hududiy mehnat taqsimoti o‘z mohiyatiga ko‘ra mamlakat yoki jahon xo‘jaligini hududiy bo‘laklarga ajratadi, regionlashtiradi, chunki hududlar rivojlanishi, ixtisoslashuvi individuallasadi, «qo‘shnisida» yoki ko‘pgina boshqa joylarda rivojlanmagan sohalarga ustuvor ahamiyat beriladi. Ammo bunday tor darajada qarash masalaning faqat bir tomonini ifodalaydi, xolos. Sababi-hududiy mehnat taqsimoti mamlakat va rayonlar xo‘jaligini ajratish asosida ularning o‘zaro iqtisodiy aloqalariga, integratsiya jarayonlariga erishiladi. Bu har qanday taraqqiyotning qonuniyatidir. qolaversa, hudud xo‘jaliklari tarqoq, qovushmagan mamlakatda milliy iqtisodiyot bir butun, yagona tizim shaklida bo‘lmaydi. Xalqaro miqyosda esa jahon xo‘jaligi ham vujudga kelmaydi.

Hududiy mehnat taqsimotining turli darajalari, bosqichlari mavjud. Ularni ikki yirik guruhga ajratish mumkin: jahon miqyosidagi hamda davlatlarning ichki mehnat taqsimoti. O‘z navbatida ular ham turli bosqichlarga bo‘linadi. Masalan, birinchi guruhda (1) jahon mamlakatlari va xalqaro, ya‘ni alohida mamlakatlararo mehnat taqsimoti ajratiladi. Barcha mamlakatlar orasidagi iqtisodiy munosabatlar jahon xo‘jalik tizimi va bozorini vujudga keltiradi, alohida mamlakatlarning iqtisodiy integratsiya jarayonlari esa yirik mintaqalar iqtisodiy hamkorligi va bozorlarni shakllantiradi.

Chunonchi, 1957 yilda tashkil qilingan Umumiy bozor–hozirgi kunda o‘zining tarkibini muntazam ko‘paytirib borayotgan, 15 mamlakatni birlashtiruvchi Yevropa Ittifoqi bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Shuningdek, dastavval 1967 yilda asos solingan Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarining hududiy uyushmasi (ASEAN⁷(4.1-Rasm), hozir u 10 davlatni birlashtiradi) yoki 1989 yilda ta‘sis etilgan Osiyo-Tinch okean iqtisodiy hamkorligi, Shimoliy Amerika erkin savdo uyushmasi ham shular jumlasidandir. Xuddi shunday hududiy-iqtisodiy ittifoq kelajakda Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi doirasida ham shakllanishi mumkin.

Davlat ichidagi (2) mehnat taqsimoti quyidagi bosqichlardan tashkil topadi:

2.1. Yirik iqtisodiy rayonlararo mehnat taqsimoti;

2.2. Viloyat va boshqa turdagi ma‘muriy-hududiy birliklar o‘rtasidagi mehnat taqsimoti;

2.3. Viloyat ichidagi mehnat taqsimoti;

2.4. Mahalliy mehnat taqsimoti.

Bu darajadagi hududiy mehnat taqsimotining tarkibiy tuzilishi mamlakatlar maydonining katta-kichikligi, ijtimoiy-siyosiy vaziyatga bog‘liq. Jumladan, sobiq Ittifoq va jahon sotsialistik tizimining barham topishi hududiy mehnat taqsimotining barcha bosqichlariga o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi, sotsialistik mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar (O‘zaro iqtisodiy yordam kengashi), umumittifoq mehnat taqsimoti yo‘qoldi.

Siyosiy tizimning tubdan o‘zgarishi, iqtisodiyotni tashkil etish va boshqarishda markazlashgan ma‘muriy-buyruqbozlik, sotsialistik rejalashtirish tizimidan ochiq va erkin bozor munosabatlariga o‘tish o‘ziga xos, muvaqqat muammolarni yuzaga keltirdi. Masalan, sobiq ittifoqdosh Respublikalar o‘rtasidagi (gorizontal) iqtisodiy aloqalarning buzilishi oqibatida barcha Respublikalar-yangi mustaqil davlatlar qiyinchiliklarga duch keldi. Ayniqsa, bu muammo yuqori darajada rivojlangan, sanoatlashgan Respublikalarda keskin namoyon bo‘ldi, chunki, bu hududlardagi sanoat, asosan og‘ir sanoat tarmoqlari

---

⁷ ASEAN — 1967-yilda Bruney, Vyetnam, Indoneziya, Kambodja, Laos, Malayziya, Myanma, Singapur, Tailand va Filippin tomonidan tashkil etilgan Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi. <https://asean.org/>

ko‘p jihatdan tashqi (ekzogen) omillarga bog‘liq. qisman bunday qiyinchiliklarni O‘zbekistondagi yirik sanoat markazlarida ham ko‘rish mumkin. Ma‘lumki, hozircha Toshkentdagi yirik mashinasozlik korxonolari, Chirchiq, Angren sanoatining rivojlanish holati uncha yaxshi emas.

4.1-Rasm. ASEAN (Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari uyushmasi)ga a‘zo davlat

Ayni vaqtda milliy va mintaqaviy iqtisodiyot ko‘proq agrosanoat majmuasi bilan bog‘liq bo‘lgan hududlarda «Umumittifoq» mehnat taqsimotining yo‘qolishi katta muammolarga olib kelmadi. Sababi–bu joylarning xo‘jaligi asosan ichki (endogen) omillarga, mahalliy tabiiy sharoit, ishchi kuchi, oddiy texnologiyalarga asoslangan.

Siyosiy mustaqillikka erishgan mamlakatlarda iqtisodiy mustaqillikni ta‘minlash, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish ularning ichidagi mehnat taqsimotini zaruriyat qilib qo‘ydi. Chunki, ilgari tizimda Respublikalar iqtisodiy makoni ichki jihatdan turlanmagan, asosan muayyan mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yoki xom ashyo bazasiga yo‘naltirilgan edi. Natijada siyosiy mustaqillikni iqtisodiy jihatdan mustahkamlash muammosi eng dolzarb bo‘lib qoldi. Iqtisodiy mustaqillik esa makroiqtisodiy sohada yoqilg‘i-energetika, oziq-ovqat (don), yo‘l-transport tizimini jadal rivojlantirish, mamlakat ichki salohiyatidan to‘laroq foydalanish, mintaqalarning bozor munosabatlariga tezroq moslashuvi, ularning iqtisodiy faolligini oshirishni taqozo etadi.

Hududiy mehnat taqsimoti va uning doimiy «yo‘ldoshi» bo‘lgan ixtisoslashuv natijasida iqtisodiy rayonlar shakllanadi. Ular esa mamlakat iqtisodiyotining hududiy tarkibini tashkil qiladi. Ammo hududiy tarkib faqat iqtisodiy rayonlar to‘ridan iborat emas, u ma‘muriy birliklar, tabiiy geografik va gidrografik omillar asosida ham belgilanishi mumkin.

Iqtisodiy rayonlar mintaqaviy iqtisodiyot va mintaqaviy siyosatning obyektini hisoblanadi. Agar ilgari iqtisodiy rayonlashtirish xalq xo‘jaligini planlashtirish maqsadida ajratilgan bo‘lsa, hozirgi sharoitda ular ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishning

asosiy shakli, davlat mintaqaviy siyosatining obyekti, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni tartibga solib borish va boshqarish uchun zarur. qolaversa, iqtisodiy rayonlarsiz mamlakat xo‘jaligi ichki tuzilishi, hududiy tarkib va tizimini o‘rganish ham qiyin. Aynan ana shu maqsadlarda iqtisodiy rayonlashtirishning amaliy ahamiyati yanada oshib bormoqda. Masalan, Rossiya Federatsiyasida 11 ta yirik iqtisodiy rayonlar negizida yettita federal okruglar ajratilgan. O‘zbekistonda ham iqtisodiy rayonlashtirish mamlakatni ijtimoiy-siyosiy tashkil etish va boshqarish uchun zarur.

Iqtisodiy rayonlashtirish mamlakat hududining katta-kichikligiga unchalik bog‘liq emas, eng muhimi iqtisodiy makon ichki jihatdan turlangan bo‘lishi kerak. Ichki tafovutlar qanchalik katta bo‘lsa, iqtisodiy rayonlar to‘ri va tizimi ham shuncha rivojlangan bo‘ladi. Chunonchi, maydoni juda katta bo‘lgan Avstraliya mamlakatida juda ko‘p iqtisodiy rayonlarni ajratish qiyin, vaholanki unga qaraganda ancha kichik bo‘lgan Yevropa davlatlarida bir qator rayonlar shakllangan.

Iqtisodiy rayonlarning turlari va shakllari har xil; ular butun mamlakat hududini o‘z ichiga olishi (unda maydon, iqtisodiy ahamiyatidan qat‘iy nazar, turli qismlarga bo‘linadi) yoki uning alohida joylarida, ya‘ni diskret holda ajratiladi. Bundan tashqari, iqtisodiy rayonlar umumiy (integral) va tarmoq rayonlarga bo‘linadi. Shuningdek, mamlakat hududi ijtimoiy-iqtisodiy va sotsial rayonlarga ham ajratilishi mumkin. Ammo, bu rayonlarning hududiy ko‘lami bir-biridan farq qiladi. Odatda, iqtisodiy rayonlarga ko‘ra ijtimoiy-iqtisodiy rayonlar kichikroq, ulardan esa sotsial rayonlar yanada kichikroq bo‘ladi. Bunday farqlar har xil turdagi rayonlardagi rayon hosil qiluvchi omillarga bog‘liq.

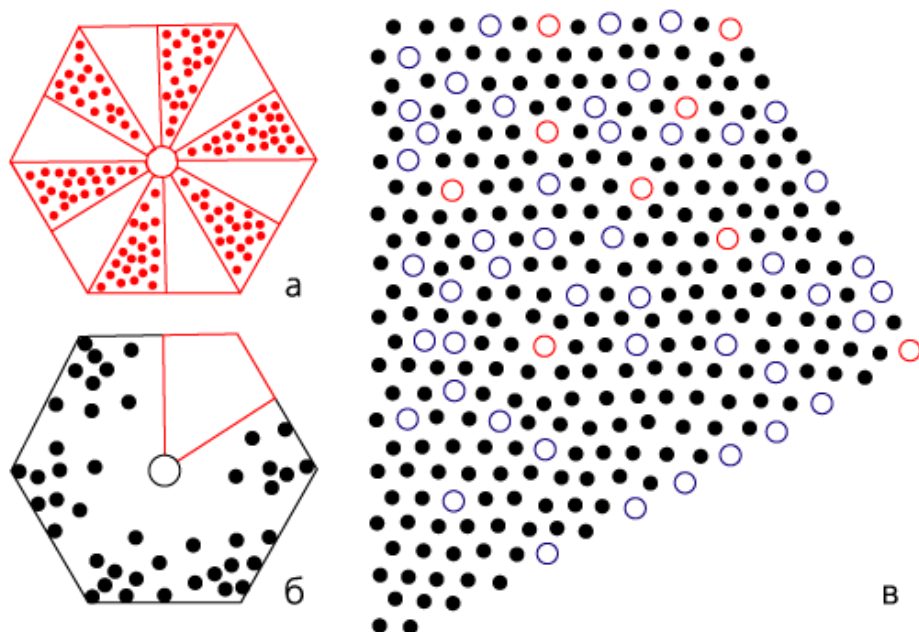
Ba‘zan iqtisodiy rayonlar iqtisodiy geografik rayonlar deb ham yuritiladi. Bu yerda jiddiy farq yo‘q, zero har qanday rayon o‘z mohiyat va mazmuniga ko‘ra geografikdir. Shu bois, «geografiya» atamasini ishlatish zaruriyati yo‘q; «hududiy joylashtirish» tushunchasi qanchalik joylashtirish uchun shart bo‘lmasa, iqtisodiy rayonlashtirishda ham geografiya so‘zi shunchalik ortiqchadir.

Iqtisodiy rayonlar turli omillarga qarab ajratiladi. Ular quyidagilar:

- *Hududiy mehnat taqsimoti va hududiy ixtisoslashuv;*
- *Bozorga mo‘ljallangan mahsulot ishlab chiqarish, bozor makonining shakllanganligi;*
- *Tabiiy sharoit va qazilma boyliklar, ularning hududiy birikmalari;*
- *Aholi va mehnat resurslari;*
- *Rayon hosil qiluvchi va uni tashkil etuvchi markazning yoki markazlarning mavjudligi;*
- *Iqtisodiy geografik o‘rin;*
- *Transport to‘rining rivojlanganligi;*
- *Mintaqaviy infratstruktura tizimining shakllanganligi va h.k.*

Barcha rayon hosil qiluvchi omil va tamoyillar ikki katta guruhni tashkil qiladi: iqtisodiy (bozor iqtisodiyoti, mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kompleks rivojlanish, transport) va hududiy yoki geografik (tabiiy sharoit va tabiiy boyliklar, infrastruktura va aholi joylashuv tizimi, geografik o‘rni). Bu ikki asosiy qism birligi, ya‘ni iqtisod+hudud+iqtisodiy rayon atamasini shakllantiradi. Bulardan tashqari, fan-texnika taraqqiyoti, ekologiya kabilar ham rayon chegaralarini aniqlashda ma‘lum ahamiyatga ega.

Yuqoridagi omil va shartlarga ko‘ra mamlakatning iqtisodiy makoni bir necha rayonlarga bo‘linadi. Hozirgi sharoitda ayniqsa bozor ta‘sir doirasi katta ahamiyatga ega. Nemis olimi A.Lyosh ham iqtisodiy landshaftlarni (4.2-Rasm) (ya‘ni rayonlarni) bozor makoniga qarab ajratgan edi.

4.2-Rasm. Avgust Lyoshning iqtisodiy landshaft chizmasi. a) 12 ta sektor; b) eng ko‘p funksiyalarga ega markazlar; v) ikkita qo‘shni sektor (kattalashtirilgan; nuqta o‘lchamlari funksiyalar soniga mutanosib

Ba’zi olimlar iqtisodiy rayonlarning obyektiv borligiga shubha bildiradilar (masalan, amerikalik R.Xartshorn) va ular faqat rasmiy chegaralarni tan oladilar. Bu xususda aytish joizki, umuman yoki barcha sohalarni qamrab oladigan «hammabop» rayonlar yo‘q, balki aniq sohalarning real hududiy tarkib va tizimlari, rayonlari mavjud (sanoat va qishloq xo‘jaligi, sotsial rayonlar; sanoat tuguni, shaharlar aglomeratsiyasi va h.k.).

Hududiy mehnat taqsimotiga o‘xshash iqtisodiy rayonlar ham pog‘onasimon bo‘ladi. Chunonchi, mamlakat ichida bir necha iqtisodiy rayonlarni birlashtiruvchi yirik iqtisodiy mintaqa yoki okruglar, asosiy iqtisodiy rayonlar, ma’muriy-iqtisodiy rayonlar, viloyat ichidagi rayonlar va, nihoyat, mahalliy iqtisodiy rayonlar (bizning Respublikamizda-qishloq tumanlari) bor. Ularning har biriga turli darajadagi bozorlar mos kyeladi.

Har bir iqtisodiy rayonning o‘ziga xos rayon hosil qiluvchi omil va ishlab chiqarish tarmog‘i mavjud. Ba’zi rayonlar shakllanishida qazilma boyliklar, boshqasida-transport geografik o‘rin, uchinchisida–malakali ishchi kuchi, to‘rtinchisida yirik shaharlar va ayniqsa poytaxt shahar omili muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Hatto joyning geologik tuzilishi bilan iqtisodiy rayonlashtirish o‘rtasida ham aloqadorlik mavjud. Bu haqda dastlab taniqli rus olimi Yu.G.Saushkin fikr bildirgan edi.

Odatda, kombinatlashuvga va hamkorlikka moyil tarmoqlarning rayon hosil qilish salohiyati kuchli bo‘ladi. Masalan, neft va neftni qayta ishlash sanoati, qora va rangli metallurgiya, to‘qimachilik, mashinasozlik va boshqa tarmoqlarda bu holat kuzatiladi. Shuningdek, bunday rolni transport, rekreatsiya, xalqaro turizm ham bajarishi mumkin.

Iqtisodiy rayon o‘ziga xos hududiy majmua va hududiy tizimni tashkil etadi. Albatta, bu yerda rayon, kompleks va sistema tushunchalari aynan bir mazmunga ega emas, ammo ularning bir-birlariga yaqinligini ham inkor etish noo‘rindir. Har qanday iqtisodiy rayon kompleks, hududiy majmua prinsipiga asoslanadi. Bu komplekslik, eng avvalo turli daraja va ahamiyatga ega bo‘lgan tarmoqlarning mavjudligi, ularning o‘zaro muvofiqlashgan holda (proporsional) rivojlanishida o‘z ifodasini topadi. Chunonchi, har bir rayonda ixtisoslashgan, ya’ni bozor ahamiyatiga ega bo‘lgan tarmoq va tarmoqlar, ularni to‘ldiruvchi yordamchi,

ikkinchi darajali tarmoqlar va mahalliy ehtiyojlarga qaratilgan mahalliy bozorni to'yintiruvchi tarmoqlar mavjud bo'ladi. Shu 3 bo'g'inning qaysi biri shakllanmagan bo'lsa, u holda to'la qonli iqtisodiy rayon to'g'risida so'z yuritish qiyin.

Odatda, har bir yirik iqtisodiy rayon bazaviy tarmoqlarga ega bo'lishlari kerak. Ularga, masalan, elektroenergetika, qurilish sanoati kabilar kiradi. Ayni vaqtda bu tarmoqlar yuqoridagi 3 guruhdan iborat bo'g'irlarning biriga ham kirishi mumkin.

Demak, ana shu mazmunda iqtisodiy rayonni hududiy ishlab chiqarish majmuasi shaklida talqin qilsa bo'ladi. Ammo real hududiy ishlab chiqarish majmualari bilan rayon ishlab chiqarish majmualari bir xil emas; birinchisi, haqiqiy borliq bo'lsa, ikkinchisi ko'p jihatdan ma'muriy–boshqaruv ma'nosidagi majmuadir. Jumladan, Angren–Olmaliq yoki qarshi hududiy ishlab chiqarish majmualari bilan Toshkent viloyati yoki qashqadaryo hududiy majmualari bir-biridan farq qiladi. Bundan tashqari, iqtisodiy rayonda bir emas, bir necha hududiy ishlab chiqarish majmualari bo'lishi va, ayni vaqtda majmua hosil qiluvchi tarmoqlar ham mavjud bo'ladi.

Yana shuni ta'kidlash joizki, har qanday rayon ilmiy o'rganishning yoki bilim egallashning o'ziga xos usulidir; u klassifikatsiya va tipologiya singari umumiy guruhlash turlariga kiradi. Binobarin, rayon hududiy guruhlash demakdir, biroq har qanday guruh kompleks yoki sistema bo'la olmaydi. Kompleks esa birlik, uyg'unlikni, texnologik aloqalarni anglatadi.

Agar aniqroq qaraladigan bo'lsa, tizim (sistema) tushunchasi yanada murakkabroq bo'lib, uning o'ziga xos talab va shartlari mavjud. Jumladan, tizim tarkibdan yoki «tizimcha»dan tashkil topishi, pog'onasimon (iyerarxiyali) bo'lishi, mustaqil faoliyat ko'rsatish, boshqaruv kabi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak. Tabiiyki, bunday darajada yondoshilsa har qanday rayon va hatto majmua ham haqiqiy tizim bo'la olmaydi.

Biroq, shunga qaramasdan, iqtisodiy rayon hududiy majmua va hududiy tizimlardan unchalik uzoq emas. Chunki, iqtisodiy rayon mamlakat hududining ma'lum bir xo'jalik tarmog'iga (yoki tarmoqlariga) ixtisoslashgan va bu jihatdan qo'shni, tutash hududlardan farq qiluvchi, umumiy iqtisodiy landshaft shakliga ega bo'lgan qismidir. U yaxlit iqtisodiy makon sifatida hududiy tizim ma'nosini anglatadi.

Iqtisodiy rayon hududiy mujassamlashuv va hududiy ixtisoslashuvning o'zaro uyg'unlashgan, ishlab chiqarishni joylashtirish va hududiy tashkil qilish, ushbu jarayon iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi muhim omil yoki shakldir. Zero, har qanday iqtisodiy rayon yoki mintaqa biror bir xo'jalik tarmog'ini boshqa joylarga qaraganda bu yerda ko'proq to'planganligi, rivojlanligi demakdir.

Iqtisodiy rayonlashtirishning eng qadimiy yo'nalishi qishloq xo'jaligini joylashtirish bilan bog'liq. Sababi qishloq xo'jaligining hududiy tashkil etish xususiyatlari, ya'ni uning arealsimonligi makroiqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga ko'ra yaqqol ko'zga tashlanadi. Shu bois, mintaqaviy iqtisodiyot, iqtisodiy geografiya va iqtisodiyot tarixi ko'p jihatdan qishloq xo'jaligini rayonlashtirish va joylashtirish tarixi bilan belgilanadi. Bejiz emaski, O'zbekistonda ham bu boradagi ilmiy ishlar dastavval aynan ana shu tarmoqni joylashtirish va rayonlashtirish bilan boshlangan (V.N.Chetirkin, K.N.Bedrinsev, Z.M.Akramov, K.I.Lapkin, q.N.Abirqulov, R.A.Hodiyev va boshqalar).

Iqtisodiy rayonning hududiy tizimga yaqinligining yana bir tomoni shundaki, u ayni vaqtning o'zida ham monogen, ham gomogen xususiyatga ega. Agar tizim-tarkib uslubiyoti nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, iqtisodiy rayon tashqi jihatdan, ya'ni «yopiq» tizim shaklida asosan bir xillik landshaftdir va, ichki jihatdan yoki «ochiq» tizim shaklida u turli-tuman, ichki tafovutlarga boy hududiy birlikni anglatadi.

Mohiyatan, iqtisodiy rayon mamlakat ma'muriy-hududiy tarkibini tashkil etish va boshqarishda katta amaliy ahamiyatga ega. Ammo, bu yerda ma'muriy-hududiy

masalalarning ayrim hollarda sub'yektivligi, yuqoridan tashkil qilinishi va iqtisodiy rayonlashtirishning «ichkaridan», obyektiv holda shakllanishi o'rtasida nomuvofiqliklar kelib chiqadi. Buning ustiga ma'muriy birliklar chegarasi va soni tez-tez o'zgarib turadi, iqtisodiy rayon esa ancha turg'unlikka ega. Binobarin, mamlakatni ma'muriy rayonlashtirish bilan uni iqtisodiy rayonlashtirishni to'g'ri yo'lga qo'yish muhim siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy muammodir. Shu jihatdan ham qaraganda, iqtisodiy rayonlashtirish va iqtisodiy rayonlar o'z ilmiy va amaliy ahamiyatini saqlab qolaveradi.

Nazorat uchun savollar

1. Hududiy mehnat taqsimoti nima?
2. Hududiy mehnat taqsimotining ijtimoiy mehnat taqsimoti bilan qanday aloqasi bor?
3. Hududiy mehnat taqsimotining omillari va bos-qichlari qaysilar?
4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida hududiy mehnat taqsimoti qanday amalga oshiriladi?
5. Hududiy mehnat taqsimotining iqtisodiy rayonlashtirish bilan qanday aloqasi mavjud?
6. Iqtisodiy rayonlashtirish qaysi tamoyillar asosida olib boriladi?
7. Iqtisodiy rayonlarni ajratilishida qanday maqsadlar ko'zda tutiladi?
8. HIChMlarni shakllanishiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?
9. Iqtisodiy rayon va hududiy ishlab chiqarish majmualari orasidagi farq nimalardan iborat?
10. O'zingiz yashayotgan viloyatning respublika mehnat taqsimotidagi o'rnini ta'riflab bering?

5-Mavzu. Energiya ishlab chiqarish tsikllari va hududiy ishlab chiqarish majmualari

Reja:

1. Hududiy ishlab chiqarish majmualari iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchalaridan biri.
2. N.N.Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari to'g'risidagi nazariyasi.
3. Hududiy ishlab chiqarish majmualarining funksional tiplari va klassifikatsiyasi.
4. Energiya ishlab chiqarish sikllari.
5. Hududiy ishlab chiqarish majmualari g'oyasining amalga tatbiq qilinishi..

Tayanch iboralar. *Hududiy ishlab chiqarish majmualari, iqtisodiy geografiya, N.N.Kolosovskiy, HIChMning funksional tiplari, HIChMning klassifikatsiyasi. Energiya ishlab chiqarish sikllari, GOELRO, rayon ishlab chiqarish kombinatlarini.*

Mintaqaviy iqtisodiyot uchun ishlab chiqarishni tashkil etishning har ikkala tomoni yoki shakli muhimdir. Chunki, ijtimoiy tashkil qilish va hududiy shakllarning negizida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, tejamkorlik va, binobarin, iqtisodiy maqsadlar yotadi. Agar ijtimoiy tashkil etish shakllari, ishlab chiqarish korxonalarining ularda band bo'lgan ishchilar soniga ko'ra katta-kichikligi, xodimlarning nima ishlab chiqarishiga ixtisoslashuvi va hamkorligida o'z ifodasini topsa, hududiy shakllar iqtisodiy makon yoki landshaftda ishlab chiqarish tarmoqlarining qanday shaklda joylashuvi,

mujassamlashuvi, korxonalarining o'zaro hududiy munosabatini anglatadi. Aynan shu nuqtai nazardan ijtimoiy mehnat taqsimoti va ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil qilish tarmoqlar, kishilarning kasbiy va hunar tarkibi, ixtisosini keltirib chiqaradi. Hududiy mehnat taqsimoti va ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish shakllari esa iqtisodiy rayonlar to'ri va tizimi, ular o'rtasidagi iqtisodiy integratsiya jarayonlari, hududiy tarkib va tizimni shakllantiradi⁸.

Iqtisodiy xarita yoki geoiqtisodiy muhitda ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish shakllari o'ziga xos «geo-grafik geometriya» ko'rinishida ko'zga tashlanadi. Ular nuq-ta, «qo'sh yulduzsimon», maydon yoki tasmasimon bo'ladi; nuq-talar qaysi bir ishlab chiqarish maydonining ichida joylashadi va ular turli chiziqlar bilan birlashtiriladi. Ana shu nuqta, maydon va tasmalar majmui, ularning birligi hudud iqtisodiy va ijtimoiy hayotini tashkil qilishning asosi, mintaqaviy iqtisodiyotning negizi hisoblanadi.

Hududiy ishlab chiqarish majmualari (HICHM) iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning jahon ahamiyatiga ega bo'lgan nazariy yutuqlardan biridir. Uni yaratishda eng avvalo N.N.Kolosovkiyning xizmatini ko'rsatishimiz joiz.

XX asrning yigirmanchi yillarida GOELRO, ya'ni Rossiyaning elektrlashtirish davlat rejasi doirasida I.G.Aleksandrov ish olib bora turib va, ayniqsa, DneproGES loyihasini ishlab chiqarish jarayonida rayon kombinatlari haqidagi o'zining nazariyasini yaratdi. O'ttizinchi yillarda esa bu muhim masalani u aniqlashtirdi, chuqur o'rganib **rayon ishlab chiqarish kombinatlarini** barpo etish lozimligini ta'kidladi. Keyinchalik N.N.Kolosovskiy I.G.Aleksandrovning rayon ishlab chiqarish kombinatlari to'g'risidagi ta'limotidan Ural, Sibir (5.1-Rasm) va Qozog'iston kabi yirik rayonlar misolida amaliy foydalandi, uni boyitdi va shu asosda o'zining rayon komplekslari (kombinatlari, majmualari) to'g'risidagi ilmiy g'oyasini shakllantirdi. Bu, albatta, ilgariyigiga qaraganda yangi bir qadam olg'a fikr edi.

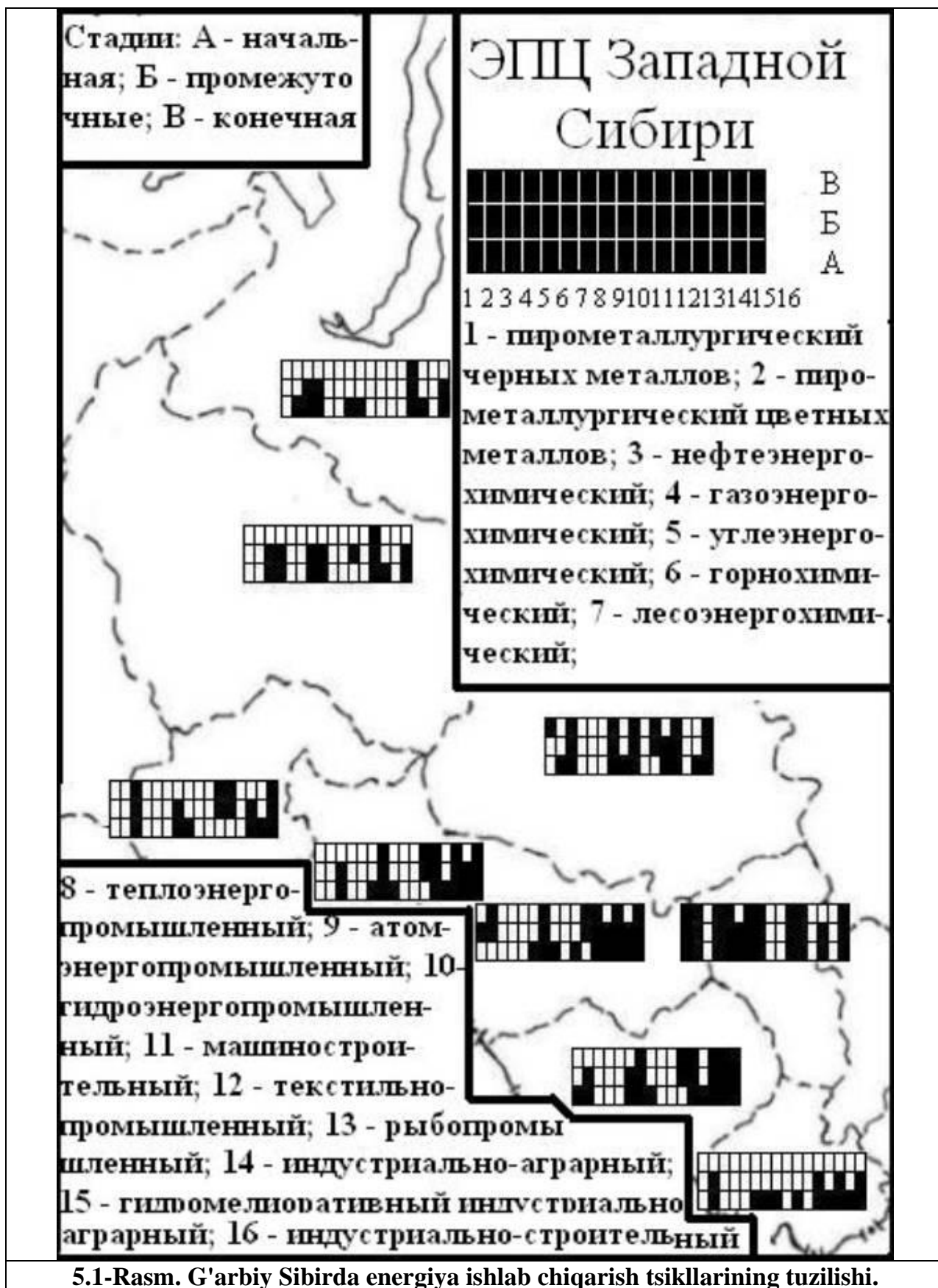
N.N.Kolosovskiy 1947 yilda hududiy ishlab chiqarish (aniqrog'i, ishlab chiqarishning hududiy birikmalari, komplekslari) mavzuida maqola chop ettirdi. Uning fikricha, bu nazariyaning asosiy mohiyatini ma'lum bir hududda yoki iqtisodiy rayonda ishlab chiqarish korxonalari va aholi punktlarini bir-biri bilan bog'liq holda rivojlanishi va joylanishi tashkil etadi. U ishlab chiqarishning hududiy majmuasini iqtisodiy geografiya fanining tarkibiy qismi ekanligini qayta-qayta ta'kidladi va ayni paytda ma'lum hududda joylashgan ishlab chiqarish korxonalar yig'indisi hamma vaqt ham kompleks (majmua) bo'la olmaydi, deb uqtirgan edi. Bunday oddiy hududiy joylashish gruppirovkani tashkil etadi, xolos. Demak, biz qo'shimcha qilar ekanmiz, har qanday hududiy majmua bu guruh, ammo har qanday guruh majmua bo'lavermaydi.

Keyinchalik HICHM nazariyasini rivojlantirishga N.N.Baranskiy, N.T.Agafonov, A.G.Aganbegyan, M.K.Bandman, N.N.Nekrasov, Yu.G.Saushkin, T.M.Kalashnikova, M.N.Stepanov, A.I.Chistobayev, A.T.Xrushev, M.M.Palamarchuk, Z.M.Akramov, S.K.Ziyodullayev, A.G.Batigin, K.N.Bedrinsev kabi bir qator olimlar o'z hissalarini qo'shdilar.

Tajribalar hamda faktik materiallar shuni tasdiqlaydiki, hududiy (yoki geografik) mehnat taqsimoti fundamental tushuncha bo'lib, u iqtisodiy rayonlashtirish va hududiy ishlab chiqarish majmualarining vujudga kelishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Boshqacha qilib aytganda, hududiy mehnat taqsimoti birlamchi, qolgan ikki tushuncha esa uning natijasidir.

---

⁸ A.S.Soliyev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O'zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.

N.N.Kolosovkiy ishlab chiqarishning hududiy majmualari (yoki hududiy ishlab chiqarish majmualari, bizningcha, bular bir xil ma'noga ega) iborasi iqtisodiy rayonlar to'g'risidagi tushuncha o'rini egallamasligi kerak; bu iqtisodiy rayonlarning «yadrosi»ni

tashkil etadi, xolos deb uqtirgan edi. Darhaqiqat, hududiy ishlab chiqarish majmualari mazmun va sifat jihatdan, ayniqsa ishlab chiqarish korxonalarini ma'lum bir nuqtadagi yoki joydagi turg'un birikmasi sifatida iqtisodiy rayonlardan farq qiladi.

So'nggi yillarda bunday qarash biroz o'zgardi: umuman olganda, har qanday bosqichdagi iqtisodiy rayonlar ham hududiy ishlab chiqarish majmualari shaklida ko'risla bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi, Farg'ona vodiysi, Namangan viloyati hududiy ishlab chiqarish majmualari va h.k. Savol tug'ilishi mumkin: haqiqatda yoki real voqelikda hududiy ishlab chiqarish majmuasi qayerda vujudga keladi va har qanday joyning ishlab chiqarish korxonalari birlashmasini majmua deb atash mumkinmi? Bu yerda, bizning fikrimizcha, masalaga har tomonlama yondoshish kerak va hududiy ishlab chiqarish majmualarining turli xil bo'lishini unutmashlik lozim. Aks holda, chalkashliklar vujudga kelishi muqarrar.

Albatta, iqtisodiy rayon xo'jaligi o'zining mohiyati va maqsadiga ko'ra har tomonlama (kompleks) rivojlanishi lozim. Ana shu nuqtai nazardan iqtisodiy rayonlar xo'jaligini real yoki potensial hududiy ishlab chiqarish majmuasi sifatida ko'rish mumkin. Bu yerda biz tushunmovchilikka imkoniyat qoldirmaslik maqsadida bunday hududiy ishlab chiqarish majmualarini «**ma'muriy rayonlar darajasidagi majmualar**» deb yuritishni taklif etamiz. N.N.Kolosovskiy aytgan ma'noda, ya'ni ma'lum bir joyda ishlab chiqarish korxonalarining o'zaro bog'liq holda joylanishi va rivojlanishi asosida vujudga kelgan majmualar esa tom ma'noda yoki «an'anaviy hududiy ishlab chiqarish majmualari», deb atalishi to'g'riroq. N.N.Kolosovskiy shogirdlaridan biri M.K.Bandman bunday hududiy ishlab chiqarish majmualarni mamlakat ahamiyatiga molik, muhim bir muammoni hal etishga, bir maqsadga qaratilgan dasturli majmualar, deb yozadi. Ular, odatda, real voqelikda vujudga keladi va ma'muriy chegaralarga ko'pincha mos kelmaydi. Sababi-mazkur hududiy majmualar asosida qandaydir tabiiy geografik obyektlar, masalan, daryo havzalari, qazilma boyliklar, tog', cho'l va boshqalar yotadi.

Ammo hududiy ishlab chiqarish majmualari qaysi ma'noda tushunilmasin, ular iqtisodiy geografiyani o'rganishda eng muhim va unumli nazariyadir. Bu rayon xo'jaligini sistema darajasida qarash va uni tarkibiy tuzilishi bo'yicha tahlil qilish, ishlab chiqarish korxonalari orasidagi aloqadorlikni nazarda tutadi.

Tom, haqiqiy hududiy ishlab chiqarish majmualari asosan yangi o'zlashtirilayotgan rayonlarda, ulkan tabiiy boylik va ayniqsa yoqilg'i-energetika zahiralari negizida vujudga kelishi bilan tavsiflanadi. Albatta, tarixiy rivojlanish davomida avval o'zlashtirilgan yerlarda vujudga kelgan xo'jalikning hududiy tarkibini majmuaga aylantirishga qaraganda, yangi, «sof» yoki «bo'sh» joyda bu maqsadga erishish osonroqdir. Majmua yaratuvchi tarmoq sifatida esa ko'proq yoqilg'i-energetika sanoati asos bo'lib xizmat qilishi ham, shubhasiz, bir holdir. Masalan, Rossiya Federatsiyasidagi Bratsk hududiy ishlab chiqarish majmuasini olaylik (uning dastlabki loyihasini N.N.Kolosovskiy rahbarligidagi olimlar guruhi yaratgan). Bu yerda yirik 4 mln, kVt. dan ortiq quvvatga ega bo'lgan suv elektr stansiyasi qurildi va ayni paytda bo'lajak suv ombori maydonini o'rmondan tozalash maqsadida yog'och-syellyuloza sanoati vujudga keldi. Arzon elektroenergiyaning mavjudligi energiyani ko'p istemol qiluvchi tarmoqlarni o'ziga «tortdi» va, natijada, bu yerda uchinchi yirik korxonalar-alyuminiy zavodi barpo etildi. Rangli metallurgiya va o'rmon sanoati yana «zanjirsimon» tarzda boshqa korxonalar vujudga kelishini (jumladan mashinasozlik, kimyo) taqozo etdi.

Bunday majmualar O'rta Osiyo respublikalarida qulay tabiiy sharoitda, aholi va mehnat resurslari bilan yaxshi ta'minlangan mintaqada va faqatgina energetika emas, balki agroiklimiy resurslar asosida ham vujudga kelishi mumkin. Demak, respublikamiz

hududiy ishlab chiqarish majmualari sug'oriladigan dehqonchilik, agrosanoat tarmoqlari va mehnatni ko'p talab qiluvchi korxonalarini o'z ichiga olar ekan. Bunga Mirzacho'l yoki Qarshi dashti asosida shakllanayotgan hududiy ishlab chiqarish majmualarida misol bo'la oladi.

Keng ma'noda hududiy ishlab chiqarish majmualari ham turli bosqichda bo'ladi. Oddiy sanoat yoki agrosanoat tugunidan tortib mamlakat miqyosida vujudga kelayotgan yagona xalq xo'jalik majmuasini ajratish mumkin. Bu, shubhasiz, ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishda nihoyatda ilg'or va iqtisodiy jihatdan samarador bo'lib, mintaqa yoki alohida viloyatlarning mamlakatimiz mehnat taqsimotida tutgan o'rnini, «basharasini» belgilab beradi.

Hududiy ishlab chiqarish majmualarini iqtisodiy jihatdan samarador ekanligi, eng avvalo, umumiy infratuzilma (yo'l, suv, yer osti inshootlari, elektr energiya shahobchalari va b.) mavjudligidan kelib chiqadi. Masalan, paxta ekiladigan rayonlarni olaylik: bunday joylarda, odatda, paxta tozalash zavodi, uning yonida yog' zavodi, ularning chiqindilari asosida esa chorvachilik fermasini tashkil etsa bo'ladi. Bu yerda majmua hosil qiluvchi tarmoq-paxtachilik hisoblanadi va u boshqa tarmoq yoki korxonalar joylanishiga sabab bo'ladi. Tabiiyki, bunday korxonalar alohida-alohida, tarqoq joylashsa, ularning har biri uchun yuqoridagi infratuzilma shahobchalari kerak. Bu esa iqtisodiy jihatdan nomaqbuldir. Agar ularning barchasi bir joyda hududiy tashkil etilsa, katta tejamkorlikka va, binobarin, katta samaradorlikka erishiladi. Shu bois aytish mumkinki, iqtisodiy geografiya fanini «iqtisodiy» qiluvchi asos ham aynan hududiy ishlab chiqarish majmualaridir. Zero, ular ikki kara ikki to'rt emas, besh bo'lishini ta'minlaydi.

Bu nazariyaning ahamiyati ayniqsa, mamlakat xalq xo'jaligini boshqarishdagi hududiy tamoyildan to'g'ri foydalanishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Darhaqiqat, mamlakatimiz milliy iqtisodiyotini hozirgi qayta qurish davrida hududiy dasturlarni keng joriy qilish nihoyatda muhimdir. Hududiy dasturlash tarmoqlar asosida boshqarishga qaraganda mahalliy tabiiy-ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hamda shu joyning atroflicha rivojlantirish imkoniyatlarini har tomonlama hisobga oladi.

Bu haqda va, xususan, tarmoqlar bo'yicha boshqarishdagi ayrim kamchiliklarni Chirchiq shahri xo'jaligi misolida ko'rsa bo'ladi. Ma'lumki, bu shaharda o'tmishda mahalliy sharoit, iqtisodiy va tabiiy-geografik o'rin hisobga olinmaganligi sababli yangi sanoat korxonalarini joylashtirish salbiy ekologik oqibatlariga olib keldi.

Hududiy ishlab chiqarish majmualari mavzusini o'rganishda mahalliy misollariga murojaat qilish foydalidir. Masalan, Mirzacho'l yoki Qarshi dashtini o'zlashtirish asosida vujudga kelayotgan majmualar to'g'risida fikr yuritish mumkin. Ushbu hududiy majmualar o'zlarining ixtisoslashuviga ko'ra agrosanoat majmuasi ekanligini anglash zarur. Shuningdek, keyingi yillarda agrosanoat majmualarini ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishdagi yangi bosqich sifatida shakllanishining katta ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega ekanligini ham ko'rsatish kerak. Avvalambor bu samaradorlik xom ashyo va yarim mahsulotni bir joydan ikkinchi joyga olib borish uchun sarf etiladigan transport xarajatlarning qisqarishi, ishlab chiqarish chiqindilari asosida boshqa tarmoqlarning (jumladan, chorvachilikning) rivojlanishi va eng muhimi-qishloq bilan shaharlar o'rtasidagi tafovutlarni qisqartirishda o'z aksini topadi.

Ilmiy va amaliy jihatdan respublikamizda hududiy ishlab chiqarish majmualarini yaratishdagi erishilgan yutuqlar to'g'risida ham aytib o'tilsa yaxshi bo'ladi. Jumladan, O'zbekiston Fanlar akademiyasiga qarashli sobiq Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish kengashida (СОПС-Совет по изучению производительных сил) o'tgan asrning 50-

yillarida olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida **rayonlarning kompleks muammolari** tushunchasi yoki ilmiy yo‘nalishi yaratilgan edi. Bu, ayniqsa, o‘zining geografik o‘rni va tarkibiga ko‘ra o‘ziga xos bo‘lgan Farg‘ona vodiysi uchun ayniqsa ahamiyatli edi.

Hududiy ishlab chiqarish majmualari ham tizim-tarkib g‘oyasiga ko‘ra ko‘p bosqichli, pog‘onasimon (iyerarxiyali) bo‘ladi. Bunda birlamchi element sifatida oddiy korxonalar xizmat qiladi. Jumladan, sanoat asosida vujudga kelgan hududiy majmualarning negizini, birlamchi elementini sanoat korxonasi tashkil qiladi. Sanoat korxonasi sanoat ishlab chiqarishining texnologik xo‘jalik hamda yuridik (huquqiy) jihatdan tashkil etilishining birlamchi bo‘g‘inidir. Ular zavod yoki fabrika ko‘rinishida bo‘ladi. Zavodlarda, odatda, ishlab chiqarish vositalari, fabrikalarda esa iste‘mol mollari ishlab chiqariladi.

Sanoat korxonasi mavjud bo‘lgan joy **sanoat punkti** hisoblanadi. Agar bir joyda bir necha sanoat korxonasi mavjud bo‘lsa, u holda **sanoat markazi** vujudga keladi. Yirik sanoat markazlari atrofida sanoat punktlarining joylashuvi navbatdagi, ya‘ni sanoat ishlab chiqarishini hududiy tashkil etilishining to‘rtinchi pog‘onasi, bosqichi-**sanoat tugunini** shakllantiradi. Aynan sanoat tugunlarida hududiy majmualar mukammal tus oladi. Chunki, bunday sharoitda sanoat korxonalarining oddiy hududiy guruhi emas, balki ular o‘rtasida aloqadorlik (ishlab chiqarish, texnologik, infratuzilma, aholi va mehnat resurslari aloqalari) mavjud bo‘ladi. Binobarin, sanoat tugunlarini sanoat ishlab chiqarish majmualarining eng yetuk shakli, deb baholash to‘g‘riroqdir.

Sanoat tugunlari, ya‘ni sanoat korxonalarini bir joyda g‘uj holda mujassamlashuvi **sanoat aglomeratsiyasi**, deb ham ataladi. Sanoat korxonalarini joylashtirishda aglomeratsiya omilini hisobga olish esa, avval ta‘kidlaganimizdek, nemis olimi Alfred Veberga tegishli. Aglomeratsiya ham mujassamlashuv kabi katta iqtisodiy (ammo ekologik emas) samaradorlikka ega.

Darvoqe, hududiy ishlab chiqarish majmualarining vujudga kelishida ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning barcha turlari-ixtisoslashuv, mujassamlashuv, kooperatsiya (hamkorlik) va kombinatlashuv ishtirok etadi. Aslida esa hududiy ishlab chiqarish majmualari bevosita kombinatlashuvning hududiy ko‘rinishidan boshqa narsa emas. Faqat korxonalar o‘rtasidagi kooperatsiya hamma vaqt ham kichik bir hududda mavjud bo‘lavermaydi.

Alohida tanlab olingan joyni barcha infratuzilma obyektlari bilan oldindan tayyorlash negizida sanoat parklari vujudga keladi. Bunday joylar tadbirkorlarga sotiladi yoki ijaraga beriladi.

Masalan, respublikamizda xorijiy mamlakatlar firmalarining sarmoyalari yordamida qurilayotgan aksariyat qo‘shma korxonalar aynan ana shunday tayyor bino va infratuzilma shahobchalari muhayyo bo‘lgan joylarda tashkil etilmoqda. Demak, aytish mumkinki, sanoat majmualarining asosini bunday sharoitda sanoat parklari tashkil etadi.

Nikolay Nikolayevich Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari g‘oyasini qaysi bir jihatdan A.Veberning ishlab chiqarish aglomeratsiyasi ta‘limotiga yaqinligiga yoki o‘xshashlik alomatlari borligiga oldinroq ishora qilgan edik. Ammo uning boshqa bir ilmiy g‘oyasi-**energiya ishlab chiqarish sikllari** ta‘limotiga hech qanday e‘tiroz bo‘lmasligi kerak. Chunki u bu g‘oyani bevosita amaliyotdan kelib chiqqan holda (N.N.Kolosovskiy o‘zining asl kasbi bo‘yicha muhandis-iqtisodchi bo‘lgan) yaratgan.

Energiya ishlab chiqarish sikllari ma‘lum xom ashyo va energiya (bu yerda energiya keng ma‘noga ega) asosida ishlab chiqarishning texnologik jihatdan uzluksiz, hatto uning chiqindilari asosida tashkil etilishini nazarda tutadi. Bunda, Yu.G.Saushkin

iborasi bo'yicha, daraxtning tanasi-asosiy ishlab chiqarish tarmog'i (qora yoki rangdor metallurgiya, kimyo sanoati, dehqonchilik va h.k.), uning shoxlari esa ana shu asosiy ishlab chiqarish jarayoni bilan texnologik jihatdan bog'liq bo'lgan qo'shimcha tarmoq yoki tarmoqchalarning ayrim korxonalari demakdir.

N.N.Kolosovskiy o'z davrida qora metallarning pirometallurgik sikli, rangdor metallar, mashinasozlik, neft-gaz-kimyo, agroindustrial, o'rmon-yog'och-syellyuloza kabi 8 ta asosiy energiya ishlab chiqarish sikllarini ajratgan. Hozirgi kunda ularning soni 20 ga yaqinni tashkil qiladi.

Alohida ta'kidlash joizki, energiya ishlab chiqarish sikllari aslo hududiy birlik emas, aksincha ular ishlab chiqarishning texnologik birligidir. Shu bois bunday sikllar nisbatan kattaroq hudud miqyosida vujudga keladi. Ko'rinib turibdiki, HICHM va energiya ishlab chiqarish sikllari bir-biridan tubdan farq qiladi; ikkinchisi birinchisining o'zagi bo'lishi mumkin, ammo uning o'zginasi emas.

Yana shuni e'tirof etish lozimki, umuman ilmiy nuqtai nazardan to'g'ri bo'lgan hududiy ishlab chiqarish majmualari g'oyasi sobiq Ittifoq sharoitida ko'zda tutilgan natijalarni to'laligicha bermadi. Sababi-bunday majmualar nihoyatda katta hududlarda «rejalashtirildi», ma'muriy chegaralar e'tiborga olinmadi, ijtimoiy va ekologik omillar nazardan chetda qoldirildi, eng muhimi-ularning yagona «egasi»-boshqaruv organlari bo'lmadi. Vaholanki, rivojlangan xorijiy mamlakatlarda hududiy majmualar aynan nisbatan kichik miqyosda yaratildi va ularning faoliyati davlatning mintaqaviy hamda munisipal siyosatida boshqarib tartibga solinib boriladi.

Shunday qilib, HICHMlarning ilmiy nazariy asoslari, Rossiyada, taniqli olim Nikolay Nikolayevich Kolosovskiy tomonidan yaratildi. U ushbu masalani iqtisodiy rayonlashtirish muammolari bilan bog'liq ravishda o'rgandi.

Umuman olganda, N.N.Kolosovskiyning bunday dunyoqarashiga uning transport (temir yo'l transporti) muhandisi ekanligi va geografiya uchun an'anaviy ahamiyatga ega bo'lgan kompleks yondoshuvining uyg'unligi asos bo'ldi; «hudud-kompleks» ishlab chiqarishning hududiy birikmalari yoki majmualarini (komplekslarini) tashkil etadi.

Chindan ham kompleks-majmuaning⁹ ilmiy-amaliy ahamiyati katta. Chunonchi, u:

- √ tabiiy sharoit va tabiiy resurslardan atroflicha foydalanish;
- √ ishlab chiqarishni mumkin qadar chiqindisiz yo'lga qo'yish;
- √ ishlab chiqarishni tizim-tarkib asosida hududiy tashkil qilish;
- √ iqtisodiy geografiya va uning asosiy tushunchasi bo'lgan iqtisodiy rayonlarni o'rganish;

√ iqtisodiy rayonlar xo'jaligi tarkibini qayta qurish va boshqalarda ahamiyatlidir.

Aytish mumkinki, agar N.N.Kolosovskiy transport muhandisi, ya'ni o'ziga xos injenerlik fikrlash qobiliyatiga ega bo'lmaganda, ehtimol, bunday ilmiy cho'qqilarga, olamshumul yutuqlarga erisha olmasdi. Sababi-transport hamma vaqt masofa va uni kesib (kezib) o'tish, tashish, olib o'tish kabi ma'nolarni bildiradi; masofani mumkin qadar qisqartirish, «yaqinroq» yo'l qidirish esa har qanday muvaffaqiyatning garovi, iqtisodiy samaradorlikning asosi hisoblanadi. Shu o'rinda tayyor mahsulot tannarxi, qiymatida transport xarajatlari hatto 50-60 foizgacha yetishini unutmaslik kerak. Qolaversa, ishlab chiqarish korxonalarining qulay yoki noqulay joylashuvi, mahsulotning qimmat yoki arzon bo'lishi ko'p jihatdan aynan transport omiliga bog'liq.

Demak, ishlab chiqarish tarmoqlarini ma'lum iqtisodiy makonda o'zaro aloqadorlikda joylashtirish, transport omilini e'tiborga olish, barcha yordamchi

⁹ «Комплекс»-байналмилал тушунча бўлиб, у бирикма, бирлашма, у ёки бу ходисаларнинг ўзаро алоқадорликда, таъсирда мавжудлигини англатади.

tarmoqlarni (hozirgi zamon tilida-infratuzilma shahobchalarini) umumiy tarzda tashkil etish katta iqtisodiy samaradorlikga olib keladi. Shuningdek, bunday samaradorlikga energiya, xom ashyo, ishchi kuchi va boshqa omillardan to'g'ri foydalanish, «masshtab samaradorligi» (mujassamlashuv) negizidagina emas, balki «xilma-xillik» samaradorligi asosida erishiladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Rossiyani amalda iqtisodiy rayonlashtirish uni elektrlashtirish (GOELRO) rejasining dasturi bilan bog'liq bo'lgan. Shu bois, dastlabki iqtisodiy rayonlar, joylarda yirik elektr stansiyalar qurish va ularning ta'sir doirasini aniqlash nuqtai nazaridan energetika, **energiya ishlab chiqarish rayonlari** deb atalgan. Keyinchalik bu rayonlarda xo'jalik tizimining bir tomonlamaligiga yo'l qo'ymaslik, mahalliy sharoit va imkoniyatlardan to'laroq foydalanish, aholining ehtiyojlarini qondirish, transport harajatlarini qisqartirish va ortiqcha, iqtisodiy jihatdan nomaqbul, uzoq masofadagi transport qatnovlarini kamaytirish kabi omillarni e'tiborga olib, iqtisodiy rayonlar xo'jaligini **kompleks** ravishda tashkil etishga ustuvor ahamiyat berildi. Asosiy iqtisodiy rayonlarning xo'jaligi kompleks, majmualiy bo'lishi (rayonlar miqyosidagi HICHMlar) yoki ularning iqtisodiyotini kompleks tamoyili negizida yaratish muhim hisoblanadi.

Dastlab N.N.Kolosovskiy «ishlab chiqarish kombinati» rayonlar ishlab chiqarish kombinati» tushunchalarini ishlatdi. Bunda «kombinat» so'zining ko'proq korxonalar doirasiga tegishligi va turli xil terminologik chalkashliklarga o'rin qoldirmaslik uchun «kompleks» so'zini ma'qul topdi. U o'z davrida ishlab chiqarishning hududiy birikmasi (kompleksi) to'g'risida yozgan edi, keyinchalik esa bu tushuncha (N.N.Kolosovskiy vafotidan so'ng) hududiy ishlab chiqarish majmualari deb atala boshladi.

HICHM-muayyan sanoat nuqtasi (punkti) yoki alohida rayonda, uning tabiiy va iqtisodiy sharoitlari, transport va iqtisodiy geografik o'rniga muvofiq korxonalarni to'g'ri tanlab olish va joylashtirish hisobidan iqtisodiy samaradorlikga erishadigan ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish shaklidir.

HICHM-lar g'oyasi, birinchidan, iqtisodiy rayonlar xo'jaligini kompleks rivojlantirish va, ikkinchidan, N.N.Kolosovskiyning Ural-Kuznesk kombinati (UKK) va Baykalbo'yi («Angarqurilish») komplekslari loyihalarini yaratish va ularni amalga tadbiq etish jarayonida yuzaga keldi. Ushbu tushuncha ilk bor Irkutsk-Cheryelexovo majmuasiga nisbatan ishlatildi. Albatta, bunda muallifning injenerlarcha fikrlashi, transport-temir yo'l qurilishi mutaxassisi bo'lishi ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. Uning, Rossiya (Sobiq Ittifoq) iqtisodiy geografiya fanining HICHMlar va iqtisodiy rayonlar to'g'risidagi yutug'ini hatto rivojlangan mamlakatlar-AQSh va Germaniya ham tan olgan; bevosita muallifning o'zi 1948 yilda Fransiyada ushbu muammolar va ularning amaliy yechimi haqida ilmiy ma'ruzalar qilgan.

HICHM-lar iqtisodiy rayonlarning shakllanishi jarayonida muhim taktik va strategik vosita hisoblanadi. O'z navbatida bunday majmualarning o'ziga xos, individual xususiyatlarini aniqlashda, ularni alohida tiplarga ajratishda N.N.Kolosovskiy «energiya ishlab chiqarish sikllari» («energiya ishlab chiqarish rayonlari»ga mos holda) usulini yaratdi va undan unumli foydalandi. Bu yerda, N.N.Kolosovskiy bo'yicha, «energiya»-quvvat, kuch, harakat, «energetika»-ish qilish, faoliyat ko'rsatish qobiliyati ma'nolarini anglatadi.

Ta'kidlash joizki, N.N.Kolosovskiy HICHM va energiya ishlab chiqarish sikllarini ko'proq sanoatni tashkil etishga nisbatan ishlatgan. Shuningdek, u iqtisodiy rayonlar va bu ikki tushunchani o'zaro aloqadorlikda qo'llagan: iqtisodiy rayonlar asosini HICHMlar, ularning asosini esa energiya ishlab chiqarish skillari tashkil qiladi. Ushbu

tushunchalarning barchasini ayni vaqtda ham usul (metod), ham vosita sifatida qarash mumkin.

Shunday qilib, iqtisodiy geografiya fanining uchta asosiy tushunchasi: iqtisodiy rayonlashtirish, hududiy ishlab chiqarish majmualari va energiya ishlab chiqarish sikllari mashhur olim, geografiya fanlari doktori, professor Nikolay Nikolayevich Kolosovskiyga taalluqli. Shuningdek, u transport geografiyasi bo'yicha ham katta tadqiqotlar olib borgan. N.N.Kolosovskiy qator shogirdlar tayyorlagan. Ular jumlasiga I.M.Mayergoyz, S.N.Ledovskix, V.F.Pavlenko, I.I.Belousov, T.M.Kalashnikova, M.K.Bandman, A.T.Xrushev, N.N.Kazanskiy va boshqalar kiradi. Hatto sobiq Ittifoqda ilk bor mintaqaviy iqtisodiyot to'g'risida monografiya yozgan N.N.Nekrasov ham N.N.Kolosovskiy ilmiy rahbarligida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, respublikamiz iqtisodiyotini bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tkazish sharoitida ishlab chiqarishni majmualar shaklida hududiy tashkil etish, ularning ijtimoiy va ekologik jihatlariga ham e'tibor berish katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Nazorat uchun savollar

1. Hududiy ishlab chiqarish majmualari nima va uning asoschisi kim?
2. Nima sababdan hududiy ishlab chiqarish majmualari iqtisodiy jihatdan samarali hisoblanadi?
3. Hududiy ishlab chiqarish majmualari va energiya ishlab chiqarish sikllari o'rtasidagi farq nimadan iborat?
4. Nima uchun sobiq Ittifoq davrida hududiy ishlab chiqarish majmualari g'oyasi yaxshi natijalarni bermadi?
5. Respublikamizda vujudga kelayotgan hududiy ishlab chiqarish majmualarini ta'riflab bering.
6. Rayon ishlab chiqarish kombinatlari to'g'risidagi ta'limot kim tomonidan yaratilgan?
7. N.N.Kolosovskiy 1947 yilda nima mavzuda maqola chop ettiradi?
8. Sanoat korxonasi mavjud bo'lgan joy qanday nomlanadi?
9. N.N.Kolosovskiyning ishlarini uning qaysi shogirdlari davom ettirgan?

6-Mavzu. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish shakllari.

Reja:

1. Mujassamlashuv va uning xillari, ijobiy va salbiy tomonlari.
2. Ixtisoslashuv va uning turlari.
3. Kooperatsiya va kombinatsiyalashuv.
4. Ishlab chiqarishni tashkil etish ijtimoiy shakllarining sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va sotsial sohalaridagi xususiyatlari.

Tayanch iboralar. *Mujassamlashuv, mujassamlashuv va markazlashuv, ixtisoslashuv, kooperatsiya, kombinatsiyalashuv, ishlab chiqarishni tashkil etishni ijtimoiy shakllari, sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va sotsial sohalar, aglomeratsiya samaradorligi.*

Iqtisodiyot rivojlanishi uning ijtimoiy va hududiy tashkil etilishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarishning bunday shakllari esa muayyan bir jarayonning ikki tomoni bo'lib, u

mohiyatan ijtimoiy va hududiy (geografik) mehnat taqsimoti xususiyatlaridan kelib chiqadi. Binobarin, ularni bir- biriga mutlaqo teskari qo‘yib bo‘lmaydi, chunki katta yoki kichik, u yoki bu mahsulotni ishlab chiqarish albatta ularni ma’lum hududda joylashtirish orqali amalga oshiriladi.

Ijtimoiy tashkil etish shakllari mujassamlashuv, ixtisoslashuv, hamkorlik va kombinatlashuvdan iborat. Bular ham o‘zaro aloqadorlikda rivojlanib boradi va ko‘pincha birgalikda sodir bo‘ladi. Ularning asta-sekin takomillashib borishi, bir-birlari bilan uyg‘unlashuvi fan-texnika taraqqiyoti, jamiyat rivojlanishi bilan hamkorlikda yuz beradi.

Mujassamlashuv va ixtisoslashuv ishlab chiqarishni ijtimoiy (hududiy) tashkil qilishning nisbatan oddiyroq shakllari hisoblanadi. Biroq, ayni ana shu shakllarning o‘zgarib borishi qolgan shakllar, ishlab chiqarish rivojlanish xususiyatlarga katta ta’sir etadi.

Mujassamlashuv, eng avvalo, korxonalar yoki boshqa ishlab chiqarish obyektlarining katta-kichikligini anglatadi (6.1-rasm). Tabiiyki, jamiyat rivojlanishi bilan mujassamlashuv darajasi ham oshib boradi. Shu nuqtai nazardan o‘ziga xos mujassamlashuv qonuniyati mavjud; bir vaqtlar mahsulotlar uncha katta bo‘lmagan korxonalarda ishlab chiqilgan bo‘lsa, keyinchalik ular asta-sekin yiriklashib borgan (sanoat korxonalarida 100 ming kishidan ziyod ishchi xizmat qiladi, juda katta ko‘lamda mahsulot ishlab chiqariladi). Masalan, Rossiya Federatsiyasidagi «Avto-Zil» korxonasi, Magnitogorsk metallurgiya kombinati, Sayan-Shushen yoki Krasnoyarsk GESi, o‘zimizning O‘zbekistondagi Chkalov nomli samolyotsozlik zavodi, Olmaliq tog‘-metallurgiya kombinati (6.2-rasm), Toshkent, Buxoro to‘qimachilik kombinatlari shular jumlasidandir. Xuddi shunday, sobiq Ittifoq davrida qishloq xo‘jaligida ham juda katta kolxoz yoki sovxozlar, chorvachilik fermalari, noishlab chiqarish sohalarida yirik kino-teatrlar, o‘rta va oliy maktablar, magazinlar, stadionlar tashkil qilingan edi.

6.1-rasm. Ko‘mir sanoatining mujassamlashuvi.

Ishlab chiqarishning mujassamlashuvi katta iqtisodiy samaradorlikka (mujassamlashuv, aglomeratsiya samaradorligi) olib kelsa-da, bu jarayon cheksiz emas va uni har qanday sharoitda ham ijobiy baholab bo'lmaydi. Demak, mujassamlashuv qonuniyatining ham o'zining chegarasi, me'yori mavjud. Ammo, bu bilan mujassamlashuv o'z mohiyatini yo'qotmaydi, balki u o'z shaklini o'zgartiradi, xolos.

6.2-rasm. Olmaliq kon-metallurgiya kombinati

Mujassamlashuv sanoat misolida juda aniq ko'rinadi. Bu borada ishlab chiqarish fondlari, yalpi mahsulot yoki ishchi va xizmatchilarning turli yiriklikdagi korxonalarda yig'ilishi, to'planishi sof holdagi ishlab chiqarish yoki korxonalar mujassamlashuvi, ularning shaharlar va rayonlar joylashuvini esa urbanistik va hududiy mujassamlashuv sifatida ko'rsatish o'rinli.

Mujassamlashuvning bu shakllari bir-biriga o'tib turadi va turli rayon yoki mamlakatlarda har xil birikmada bo'ladi. Chunonchi, shaharning markazlashuv darajasi ma'lum bir bosqichga yetgandan keyin o'ziga xos vaziyat vujudga keladi, ya'ni endi mazkur shaharda qo'shimcha korxonalar qurish imkoniyati qolmaydi. Ekologik, uy-joy, transport muammolari keskinlashadi, qurish uchun yer maydoni ham yetishmaydi va ayni paytda yangi korxonalar bu markazdan olisda joylashuvni ham «istamaydi». Demak, yirik shaharda ham emas, undan uzoqda ham emas; shaharning ichki imkoniyati yo'q, korxonalar esa undan yiroqlasha olmaydi. Natijada yangi korxonalar yoki ilmiy tekshirish muassasalari, oliy o'quv yurtlari yirik shaharning ta'sir doirasida o'rnashadi- shahar aglomeratsiyasi yoki sanoat tuguni vujudga keladi.

Yuqorida keltirilgan mulohazalarga misol qilib Toshkent atrofida joylashgan go'sht kombinati (O'rtaovul shaharchasi), ToshIES, Toshkent agrar universiteti (Yalang'och manzilgohi), yadro fizikasi instituti (Ulug'bek shaharchasi), alkogolsiz ichimliklar kombinati (qibray) va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Toshkent aholisi ehtiyoji va xo'jaligi uchun zarur bo'lgan bu korxonalar poytaxtda qurishning iloji yo'q. Lekin ular iste'molchi, sanoat, ilm-fan markaziga yaqin bo'lmog'i, zamonaviy infrastruktura tizimiga ega bo'lishi lozim. Bundan yana bir xulosa, ya'ni ishlab chiqarish mujassamlashuvi bilan shahar rivojlanishi o'rtasidagi munosabat kelib chiqadi. Dastlab shaharning vujudga kelishi va ulg'ayishida ishlab chiqarishni joylashtirish (mujassamlashuv) yetakchi rol o'ynaydi, keyinchalik esa shaharning o'zi ishlab chiqarishning hududiy va mujassamlashuv omiliga aylanadi.

Endi turli shakldagi mujassamlashuvga misol keltiraylik. Masalan, O'zbekiston sanoat mahsulotining yarmidan ko'pini har birida 2000 dan ortiq ishchi ishlaydigan kor-

xonalar ishlab chiqaradi, deb faraz qilaylik. Bu ishlab chiqarish yoki korxonalar darajasidagi mujassamlashuvdir. Toshkent shahrida mavjud korxonalar O'zbekiston Respublikasi sanoat mahsulotining taxminan 17-20 foizini beradi-bu urbanistik mujassamlashuv bo'ladi. Agar Farg'ona vodiysini Respublikamizning asosiy pilla yoki meva maskani, neft mahsulotlari yoki o'simlik yog'i chiqaruvchi rayoni sifatida ko'rsak, u holda hududiy mujassamlashuvni nazarda tutgan bo'lamiz.

Mujassamlashuvning yuqori yoki pastligi ayni paytda ma'lum bir sohaning rivojlanganlik darajasini belgilaydi. Bu yerda «umumiy maxraj» bo'lib shahar, viloyat yoki boshqa bir joyda yashovchi aholining ulushi, hissasi xizmat qiladi. Aytaylik, Farg'ona vodiysida O'zbekiston Respublikasi aholisining 27 foizi joylashgan. Agar u yoki bu ishlab chiqarish ko'rsatkichi shu raqamdan qancha yuqori bo'lsa, u holda mazkur ishlab chiqarish tarmog'i vodiya rivojlangan, iqtisodiy mujassamlashgan bo'ladi.

Korxonalar, urbanistik va hududiy mujassamlashuv turli rayon yoki mamlakatlarda turlicha birikma hosil qiladi. Nisbatan past darajadagi urbanistik mujassamlashuvda korxonalar yoki ishlab chiqarish mujassamlashuvi yuqori bo'lishi ham mumkin. Bunga kichikroq shaharda, masalan, Xivada katta gilam kombinatining joylashuvi misol bo'la oladi. Xuddi shunday, past darajadagi urbanistik mujassamlashuv yuqori ko'rsatkichdagi hududiy mujassamlashuvga ham olib keladi. Bu holda mazkur hududda juda ko'p kichik sanoat punkti yoki markazlari mavjud bo'ladi. Aynan shunday vaziyatni 80-yillarda Respublikaning ko'pgina viloyatlaridagi (Andijon, Buxoro, Farg'ona, qashqadaryo, Namangan, Xorazm va h.k), to'qimachilik korxonalarining tarqoq, filiallar asosida joylashganligida uchratamiz. Shu bilan birga past darajadagi hududiy mujassamlashuvi yuqori urbanistik ko'rsatkich bilan ham uyg'unlashgan holda keladi. Chunonchi, bir vaqtlar Fransiya deganda, avvalo uning poytaxti Parij, Vengriya ramzida esa Budapesht tushunilar edi. Hozir ham qo'shni qirg'iziston Respublikasida ishlab chiqariladigan yalpi mahsulotning talaygina qismini uning poytaxti Bishkek beradi, Turkiya iqtisodiyotida esa Istanbulning o'rni nihoyatda katta va h.k.

Shunday qilib, yuqori darajadagi mujassamlashuv, ayniqsa o'ta yirik korxonalarni barpo etish hamma vaqt ham ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan samarali emas. Bunday hollarda tayyor mahsulotni transportda tashish xarajatlari ko'payadi, ishchi kuchi yetishmaydi va eng muhimi-ekologik muvozanat buziladi. Xo'sh, qaysi darajadagi mujassamlashuv ma'qul, degan savol tug'iladi. Axir, ayni bir hajmdagi mahsulotni turli xil birlikdagi korxonalar, shahar yoki rayonlarda ishlab chiqarish mumkin-ku! Bu yerda ham bir tomonlamalik, qat'iylik noo'rindir. Binobarin, turli xil yiriklikdagi korxonalar, katta-kichik shaharlar bo'lgani maqsadga muvofiq. Demak, mujassamlashuv obyektiv qonuniyat, biroq u barcha mamlakatlarga xos va iqtisodiy samaradorlikka ega bo'lsada, uning ma'lum chegarasi, ko'lami, doirasi bo'lishi shart.

Mamlakatning birgina, aksariyat hollarda poytaxt shahar asosida rivojlanishini Lotin Amerikasi davlatlarining yaqin o'tmishdagi taraqqiyoti yoki hozirgi Afrika mamlakatlari misolida ko'rishimiz mumkin. Ushbu mamlakatlar o'z ijtimoiy-iqtisodiy borlig'ini ularning eng yirik markazi bo'lgan poytaxt shahrida mujassamlashtiradi. Bunday hollarda ishlab chiqarishning bir tomonlama yoki nomutanosib hududiy tarkibi o'ta markazlashgan mujassamlashuvni bildiradi.

Respublikada ham faqat Toshkent yoki Toshkent viloyatini rivojlantirib, qolgan mintaqalarni o'z holicha qoldiraverish yaramaydi, albatta. Shu bois qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Surxondaryo, Jizzax kabi viloyatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirish mustaqil davlatning ilmiy asoslangan mintaqaviy siyosatida o'z aksini topmog'i lozim.

Markazlashuv mujassamlashuvning bir ko‘rinishidir. Bu yerda ishlab chiqarish korxonalari yoki boshqa tashkilotlar va sohalarni atigi birgina shaharda joylashuvi tushuniladi. Ayni paytda mamlakat yoki xo‘jalik boshqaruvining bunday tizimi yakka hokimlik-monopoliyaga olib kelishi turgan gap, bu esa bozor-erkin iqtisodiyot sharoitida maqsadga nomuvofiqdir.

Ta’kidlash joizki, o‘tish davri iqtisodiyotida barcha sohalarning kichik bo‘lgani ma’qulroq. Chunki, ular harakatchan, mabodo kasod bo‘lganda, inqirozga uchraganda, tez va oson qayta ixtisoslashtirilishi mumkin. Bunday ixcham korxonalarni boshqarish ham qiyin emas. Ammo, kichik korxonalar asosan mahalliy bozorni to‘yintiradi va shu jihatdan ularning raqobatbardoshligi, eksport salohiyati o‘ta past. qolaversa, xo‘jalikning, jumladan sanoatning barcha tarmoqlarida ham (masalan, avtomobilsozlik, neftni qayta ishlash, kimyo va b.) mayda hajmdagi korxonalarni qurib bo‘lmaydi. O‘z navbatida to‘g‘ri tashkil etilgan yirik korxonalar mintaqa va milliy iqtisodiyotning tayanchi, mamlakat qudratini, uning jahon bozorida qatnashuvini ta’minlaydi.

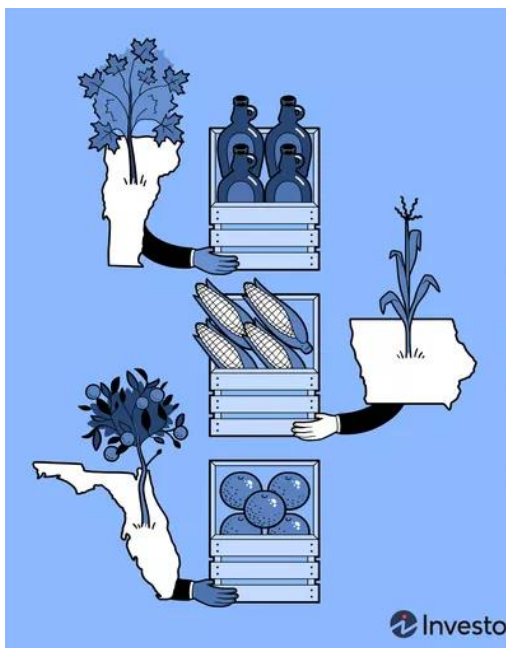
Mujassamlashuv qishloq xo‘jaligi va ayniqsa transportda uncha sezilarli emas, chunki ularning joylashuvi «nuqtasimon» bo‘lmay, balki areal (maydon) va lentasimon shaklga ega. Albatta, bu yerda sof holdagi ishlab chiqarish, ya’ni korxonalar darajasidagi mujassamlashuv nazarda tutiladi. Bunday mujassamlashuv aholi joylashuvida, aholi manzilgohlarning katta-kichikligida, sog‘liqni saqlash, ta’lim tizimi, savdo, sport, madaniyat va boshqa ijtimoiy sohalar korxonalarini tashkil qilishda yaqqolroq namoyon bo‘ladi. Biroq, yuqorida ta’kidlaganimizdek, mazkur tarmoqlarda ham o‘tish davrida faqat yirik korxonalarni qurish ijobiy natijalar bermasligi mumkin.

Tarixan qaraganda, ixtisoslashuv mujassamlashuvdan oldin paydo bo‘lgan. Zero, dastlabki ijtimoiy mehnat taqsimoti oila a’zolarini-ayol va erkaklarni turmushning turli sohalariga ixtisoslashuvida o‘z aksini topgandi (ayollar uy yumushlari bilan, erkaklar ovchilik bilan shug‘ullanardilar). Ma’lumki, bu davrda kishilar tabiatda mavjud bo‘lgan oziq-ovqat bilan kun kechirar edilar.

Ixtisoslashuv (6.3-Rasm.) ham, ishlab chiqarishni tashkil etishning muhim shakli bo‘lib, u mehnat taqsimoti bilan chambarchas bog‘liq. Uning uch bosqichi va uch turi mavjud. Ixtisoslashuvning uch bosqichi-korxonalar, shahar yoki rayon, miqyosidagi ixtisoslashuvdir. Boshqacha qilib aytganda, ularning har biriga ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida ma’lum bir mahsulotning ishlab chiqarilishi biriktiriladi. O‘z navbatida, ixtisoslashuv shu korxonalar (u jamoa xo‘jaligi bo‘lishi ham mumkin), shahar yoki rayonlarning «qiyofasini», ularning mehnat taqsimotida tutgan o‘rnini belgilab beradi.

Ixtisoslashuv oqibatida xo‘jalikning turli tarmoqlari vujudga keladi, iqtisodiy rayonlar, shaharlarning funksional tiplari shakllanadi. Shu bilan birga u tashqi transport iqtisodiy aloqalarini taqozo etadi, chunki ishlab chiqarilgan va mahalliy iste’moldan ortib qolgan mahsulot chetga chiqariladi va mazkur rayonda yetishmaydigan mahsulot esa boshqa joylardan keltiriladi.

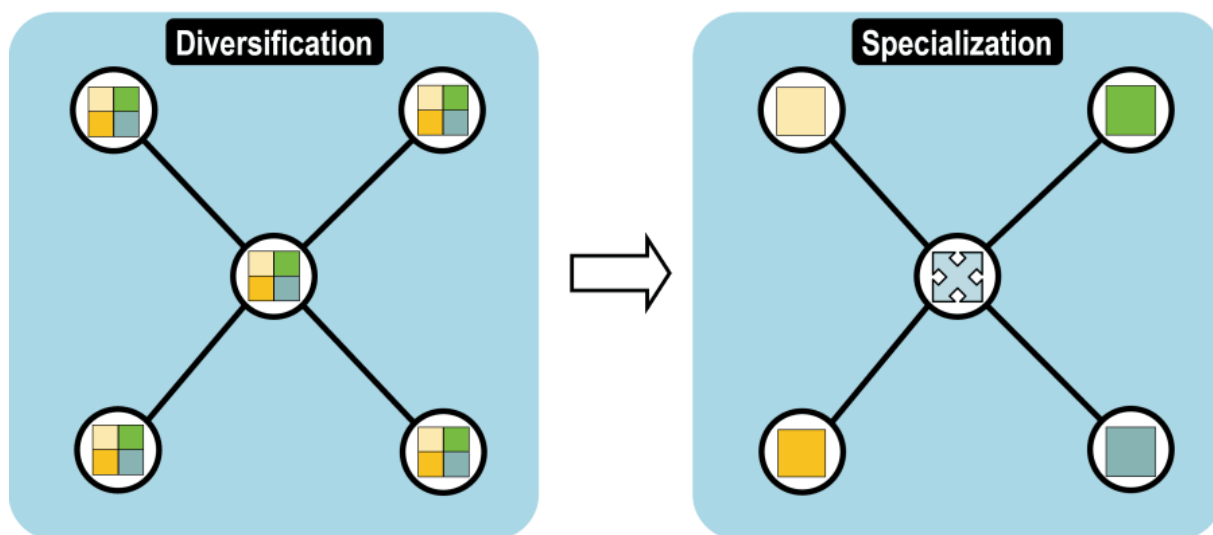
Ixtisoslashuvni aniqlash uchun bir necha shart va sharoitlar zurrur. Muhimi-mahsulot faqat shu joy talabini qondiribgina qolmay, balki ortiqchasi boshqa rayonlarga-bozorga chiqarilishi yoki tovar xususiyatiga ega bo‘lishi kerak. Masalan, Respublikamiz paxta tolasi, pilla, tog‘-kon, tabiiy gaz sanoati, qishloq xo‘jaligi mashinasozligi va boshqa sohalarga ixtisoslashgan. Uni ip yoki ipak gazlamasi, neft sanoatiga ixtisoslashgan deyish biroz mushkulroq, sababi-bu mahsulotlar O‘zbekistonda hozircha yetarlicha ishlab chiqarilmaydi va ular mahalliy talabni to‘la qondirganicha yo‘q.

6.3-Rasm. Ixtisoslashuv

Ixtisoslashuvning uch turi-bu qism (detal), texnologik yoki yarim mahsulot (polufabrikat) va predmet (tayyor mahsulot ishlab chiqarish) ixtisoslashuvidan iborat. Uning bunday ko‘rinishlari bir-biri bilan uzviy bog‘liq va ular turli hududiy bosqichda o‘zgacha xususiyatga ega.

Ixtisoslashuv oqibatida xo‘jalikning turli tarmoqlari vujudga keladi, iqtisodiy rayonlar, shaharlarning funksional tiplari shakllanadi. Shu bilan birga u tashqi transport iqtisodiy aloqalarini taqozo etadi, chunki ishlab chiqarilgan va mahalliy iste‘moldan ortib qolgan mahsulot chetga chiqariladi va mazkur rayonda yetishmaydigan mahsulot esa boshqa joylardan keltiriladi.

6.1-Rasm. Ixtisoslashuvni chizmada tasvirlanishi

Ixtisoslashuv, albatta faqat moddiy ishlab chiqarishga tegishli emas. U barcha ijtimoiy jabhalarga ham molik xususiyatdir. qolaversa, ayrim oliygohtar o‘qituvchi, boshqalari-agronom, muhandis, tabobatchi kabi mutaxassislarni tayyorlaydi. Chunki bu oliygohtar aynan ana shunday xodimlarni tayyorlashga ixtisoslashgan. Ixtisoslashuvning ham mujassamlashuv kabi o‘zining chegarasi bo‘lishi lozim; o‘ta tor ixtisoslashuv bir tomonlamalikka (ijtimoiy hayotda tor fikrlashga), yo‘l xarajatlarining ko‘payishiga olib keladi. Ulkan korxonalarini qurish qanday zararli bo‘lsa, haddan tashqari tor ixtisoslashuv, yakkahokimlik ham shuncha xatarlidir. Iqtisodiyotda faqat yoki asosan bir sohaga ixtisoslashuv–bu hududning muvaqqat qudrati, baxti va ayni vaqtda uning badbaxtligi, fojiasi bo‘lishi mumkin (ijtimoiy hayotda ham xuddi shunday).

Afsuski, yaqin o‘tmishda mamlakatimiz qudrati, uning rivojlanganlik darajasi «yirik», «eng katta», «yagona» kabi tushunchalar bilan ifodalanar, «birinchi» bo‘lishi esa ko‘p hollarda qolgan barcha sohalarida qoloqlikni anglatar edi. Ammo bu mulohazalardan noto‘g‘ri xulosa chiqarish ham kerak emas, chunki ixtisoslashuvsiz shahar, tuman, viloyat, iqtisodiy rayonlarning, qolaversa, jamiyat va kishilarning o‘zini ham

rivojlanganligini tasavvur qilish qiyin. Shuning uchun ixtisoslashgan tarmoqlar bilan birgalikda boshqa yordamchi yoki ikkilamchi sohalar ham hech bo'lmaganda mahalliy ehtiyoj doirasida rivojlangan bo'lishi lozim. Bu yerda ixtisoslashgan tarmoqni daraxtning tanasiga, daryoga, qo'shimcha tarmoqlarni esa daraxtning shox va shoxchalariga, daryolarning irmoqlariga o'xshatish o'rinli. O'z-o'zidan ma'lumki, tanasiz shox ham bo'lmaydi, shoxsiz daraxt esa-bu oddiy butadir, irmoqsiz daryo ham barkamol daryo tizimini shakllantirmaydi.

Demak, ixtisoslashuv kompleks, har tomonlama rivojlanish bilan uyg'unlashuvi kerak. Zero, ixtisoslashuvda yo'l qo'yilgan xatolar oqibatini hozirgi kunda sezib turibmiz. Bu kamchiliklar ayniqsa, sobiq ittifoqdosh Respublikalarning o'zaro iqtisodiy aloqalarini buzilishida o'z aksini topmoqda. Shu sababli e'tibor ko'proq har bir mamlakatning mumkin qadar atroflicha rivojlanishiga qaratilmoqda. Albatta, bunday taraqqiyot O'zbekistonni jahon hamjamiyatidagi boshqa mamlakatlardan farq qildiruvchi, uning o'rnini belgilab beruvchi ixtisoslashgan tarmoqlarni takomillashtirish orqali amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Mintaqa va mamlakatlarning u yoki bu mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi, eng avvalo, ulardagi mutloq va nisbiy afzalliklarga bog'liq (A.Smit, D.Rikkardo); bu yerda yaratilgan mahsulot uni boshqa joyda yetishtirishga ko'ra arzonroq, kam xarajatliroq bo'lishi kerak. Odatda, har bir mamlakat yoki uning alohida qismlari o'zidagi qulay va arzon omillardan foydalanib, qiyin va qimmat omil mahsulotlarini chetdan olib keladi. Bunday qonuniyatni dastlab shved iqtisodchilari XX asrning 30-yillarida E.Xeksher va B.Olinlar asoslab berishgan.

Ixtisoslashuvning ham tub mohiyati, maqsadi iqtisodiy samaradorlikni oshirishdir. Tabiiyki, bir kishining har xil mahsulot yaratish, yoki har xil kasb bilan shug'ullanishidan ko'ra muayyan ishni bajarishi foydali. qolaversa, mehnatning bir turini uning ikkinchi turi bilan almashuvi davomida vaqt ham ketadi, ishlab chiqarilgan mahsulotning sifati yaxshi bo'lmaydi. Ammo, bu yerda sof ijtimoiy ixtisoslashuv kishining fikr doirasini toraytiradi, uni oddiy robotga aylantirib qo'yadi. Ko'rinib turibdiki, ijtimoiy hayotda ham, ishlab chiqarishda ham tor ixtisoslashuv yaxshi natijalar bermaydi.

Hozirgi rivojlangan mamlakatlarda va qisman o'zimizda ham bozor munosabatlariga mos ravishda iste'mol, talab individuallashtirib, xususiylashib bormoqda. Avvallari bir mamlakat yoki rayon mahsulotning bir turiga ixtisoslashgan va u bilan mintaqaviy va jahon bozorida qatnashgan bo'lsa, endigi sharoitda o'sha mahsulotning o'zi turli shaklga, ko'rinishga ega bo'lishi kerak. Masalan, hozirgi davrda yengil mashinalar, oziq-ovqat mahsulotlari va boshqalar faqat bir turda bo'lishi ularning raqobatbardoshligi va xaridorligini ta'minlamaydi. Binobarin, endigi sharoitda konveyr usuli, miqdor ko'rsatkichlari muhim emas; aksincha «postfordizm», masshtab (miqdor) samaradorligining o'rniga turli xillik, sifat samaradorligi oldinga surilmoqda.

Hozirgi fan-texnika taraqqiyotidan foydalanib yangi- yangi mahsulot turlari paydo bo'lmoqda yoki ular zamonaviy texnologiyalar asosida arzon va oson yo'llar bilan ishlab chiqilmoqda. Bunday innovatsiyalarning «hayot sikli» - vujudga kelishi, rivojlanishi, asta-sekin barcha mamlakatlarda tarqalishi va, nihoyat ularning o'rniga boshqalarning kelishi va «so'nishi» bilan belgilanadi. Shunga o'xshash yangiliklarning tarqalishi yoki diffuziya qonuni iqtisodiyot nazariyasida Yozef Shumpeter (XX asr birinchi yarmida) va shved T.Xagerstrand (1953 y.) tomonlaridan asoslangan.

Shunday qilib, ixtisoslashuv ham mujassamlashuv kabi rivojlanganlikning muhim belgisidir. Ammo, har ikkisining ham chegarasi bo'lishi kerak. Xuddi shu nuqtai nazardan kooperatsiya yoki hamkorlik yanada samaraliroq hisoblanadi. Bu o'rinda aytish mumkinki, kooperatsiya ixtisoslashuv bilan yaqindan bog'liq va usiz vujudga kelmaydi. Chunki, har

qanday kooperatsiya turli kasb, hunar, mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashganlarning hamkorligidan boshqa narsa emas.

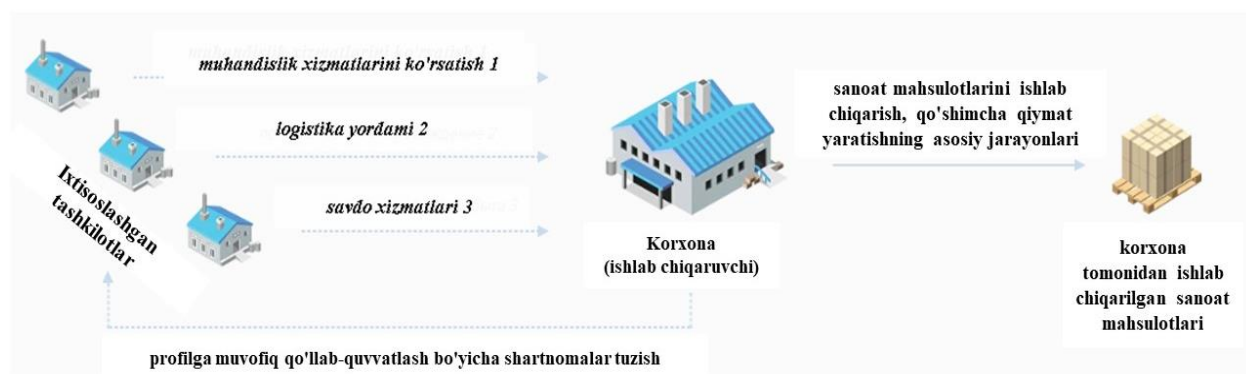
Kooperatsiya pirovard natijada muayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarining hamkorligidir. Bu korxonalar faqat bir yoki ikki tarmoqqa tegishli bo‘lmasligi mumkin. Shu bilan birga kooperatsiyada hududiy birlik, barcha ixtisoslashgan korxonalarining bir joyda o‘rinlashuvi uncha sezilmaydi va, aksincha, ularning tarqoq holda joylashuvi kuzatiladi.

Sanoat kooperatsiyasi shakllari: autsorsing, sub-shartnoma, franchayzing va boshqalar. Sanoat hamkorligining eng keng tarqalgan turlarining o‘ziga xos xususiyatlari quydagilardan iborat.

Autorsing – korxonaning biznes jarayonlarini tashkil etishda tashqi resurslardan foydalanish, ishlab chiqarish faoliyatining ba’zi funktsiyalari va vazifalarini ixtisoslashgan tashkilotlarga o‘tkazish. Bu yuqori malakali mutaxassislardan vaqtincha foydalanish orqali xarajatlarni kamaytirish va sifatni oshirishga imkon beradi (6.4-rasm).

Sub-shartnoma – buyurtmachi korxonaga (pudratchi) bir yoki bir nechta ixtisoslashgan korxonalariga (subpudratchilarga) qismlarni, butlovchi qismlarni, yig‘malarni ishlab chiqarish va (yoki) ishlab chiqarishni yoki yakuniy mahsulotni ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan ishlarni/xizmatlarni bajarishni topshirganda ishlab chiqarishni tashkil etish usuli.

Franchayzing - bu hamkorlik shakli bo‘lib, unda bitta tashkilot (franchayzer) tovar belgisi, noyob g‘oya, texnologik jarayon, patent, maxsus uskunalar, franchayzer nou-xau va boshqalardan foydalangan holda tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish huquqini boshqa mustaqil tashkilotga (franchayzi) haq evaziga o‘tkazadi.

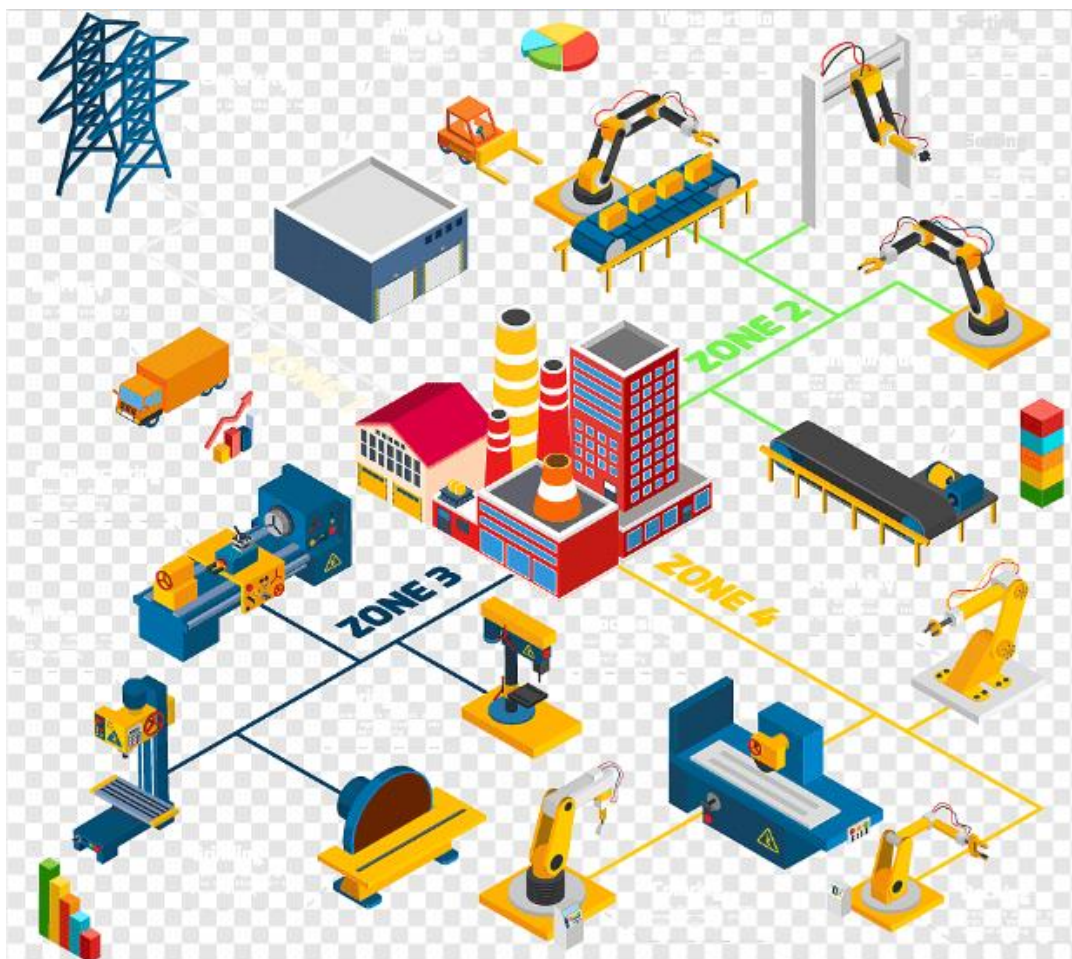
6.4-rasm. Sanoat kooperatsiyasining autsorsing shakli¹⁰

Kooperatsiyada qatnashuvchi korxonalar soni ishlab chiqariladigan mahsulotning murakkabligiga bog‘liq. Chunonchi, mashinasozlikda, aniqrog‘i yengil va yuk mashinalarini ishlab chiqarish uchun juda ko‘p ehtiyot qismlar, detallar kerak. Shu bois bunday mashinalarning yaratilishida yuzlab ixtisoslashgan korxonalarining ulushi bor. Masalan, Moskvada yengil avtomobil yoki Lixachev nomli zavod, Tolyattidagi Volga avtomobil zavodi (Jiguli), Asakadagi «GM(UzDEU)» avtokorxonalari va shunga o‘xshashlar yuzlab korxonalar bilan hamkorlik qiladi. Modomiki asosiy, yakunlovchi yoki yig‘uvchi bosh korxonaga ko‘p joydan asbob-uskunalar, detallar va jihozlar olar ekan, u transport geografik jihatdan qulay nuqtada qurilishi zarur.

Kombinatsiya yoki kombinatlash kooperatsiyaga o‘xshab korxonalar birlashmasidan iborat. Ammo bu yerda tarqoq holda joylashgan birlik emas, balki ularning hududiy umumiylik, texnologik va tashkiliy birligi tushuniladi (6.5-rasm). Shu

¹⁰ <https://locoop.crplo.ru/cooperation#!/tab/147170228-1>

sababli kombinatsiyada, kooperatsiyadan farqli o'laroq, hududiylik xususiyati ko'proq namoyon bo'ladi. Binobarin, unda mujassamlashuv yaqqol ko'zga tashlanadi, sababi-ko'p hollarda kombinatlashuv muayyan xom ashyoni birgalikda, atroflicha qayta ishlash bilan bog'liq. Bu ikki, yuzaki qaraganda bir-biriga o'xshash tushuncha o'rtasida boshqa farqlar ham bor. Xullas, bu shaklni qayerda «kombinat» so'zini uchratsak, uni o'sha sohada ko'ramiz, hatto aholiga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlarda ham (maishiy xizmat kombinatlari).

6.5-rasm. Avtomobil ishlab chiqarish kombinatsiyasi

Sanoatda kombinatlar bir necha texnologik jihatdan bog'liq bo'lgan zavod yoki sexlardan tashkil topgan bo'ladi. Chunonchi, qora metallurgiya kombinatlari, aniqrog'i to'liq siklli kombinatlar cho'yan, po'lat va prokat ishlab chiqaruvchi zavodlar birlashmasidir. Agar ularning bittasi bo'lmasa, u holda kombinat to'liq siklga ega emas (Bekobodagi O'zbek metallurgiya kombinati xuddi shunday korxonalarandir). To'qimachilik kombinatlari yigiruv, bo'yoqlash, tayyorlash sexlaridan iborat, xom ashyo bitta-paxta tolasi yoki pilla mahsuloti. Go'sht kombinatida ham yagona xom ashyo asosida bir necha mahsulot: go'sht, konserva, kolbasa kabi boshqa mahsulotlar olinadi. Uning chiqindisidan, masalan, suyak va qondan qishloq xo'jaligi va tibbiyot sohasida foydalanish mumkin, terisi esa oshlagandan so'ng charm-poyafzal sanoatida ishlatiladi. O'rmon, sement-shifer, kimyo kombinatlarining tuzilishi ham xuddi shunday. qolaversa, markazlashgan issiqlik elektr stansiyalari ham kombinat xususiyatiga ega, chunki ular ayni paytda elektr energiyasi va par (bug') beradi.

Shunday qilib, kombinatsiya sanoat tarmoqlarining ko'pchiligiga xosdir. Faqat mashinasozlikda «kombinat» so'zini uchratmaymiz, ammo mohiyatan bu yerda ham u

mavjud, zotan metallardan asosiy mahsulot bilan bir qatorda xalq iste'mol mollari ham ishlab chiqariladi. Masalan, **Toshkentdagi Chkalov nomli aviatsiya birlashmasi samolyotdan tashqari avtomobil uchun ba'zi bir ehtiyot qismlar, bolalar aravachasi (kolyaska) va shunga o'xshash turli xil xalq iste'mol mollari ham ishlab chiqaradi.**

Umuman olganda, ishlab chiqarishning barcha ijtimoiy shakllari o'zaro bog'liq. Jumladan, ixtisoslashgan korxonalar yoki kooperatsiya va kombinatsiya doirasidagi ishlab chiqarish bo'g'inlari ham u yoki bu ko'rinishda mujassamlashuvni anglatadi. Biroq, bu yerda ularning bir joyda to'planganligi, yig'ilganlik darajasi boshqa joylarga nisbatan yuqori bo'lishi lozim, aks holda tom ma'nodagi mujassamlashuv bo'lmaydi.

So'nggi yillarda ixtisoslashuvda uning detal va texnologik ixtisoslashuv shakli qisqarib borish hollari kuzatilmoqda. Ayni vaqtda tayyor mahsulot ishlab chiqarish, ya'ni predmet ixtisoslashuvi keng rivojlanadi, ayniqsa detal va texnologik ixtisoslashuv kooperatsiya va kombinatlashuvda ko'proq ishtirok etadi. Bunday vaziyat qisman o'tish davrining o'ziga xos qiyinchiliklaridan ham kyelib chiqadi.

Ixtisoslashuv ishlab chiqarish jarayonini ajratadi, yakkalaydi, kooperatsiya esa uni umumiyashtiradi, kombinatlashuv-birlashtiradi. Ularning barchasi ayni vaqtda u yoki bu darajadagi korxonada tashkil etiladi, mujassamlanadi. Masalan, har qanday kombinat yuqori darajadagi mujassamlashuv, yirik korxonalar demakdir.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy shakllari bozor iqtisodiyoti sharoitida o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Eng muhimi shundaki, korxonalarning katta-kichikligi, ularning ixtisoslashuvi va o'zaro uyg'unlashuvi endi ko'p jihatdan davlatga, yagona markaz va rejalashtirishga bog'liq emas. Korxonalar, ishlab chiqaruvchilar, tadbirkorlar bir-birlari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa, sheriklik qiladilar. Davlatning vazifasi esa bu jarayonni turli mexanizmlar orqali tartibga solish va boshqarib borishdan iborat bo'ladi.

Nazorat uchun savollar

1. Mujassamlashuvning ijobiy va salbiy tomonlari nimalarda o'z aksini topgan?
2. Ixtisoslashuv va uning turli shakllari hozirgi davrda qanday o'zgarib bormoqda?
3. Ixtisoslashuv bilan hamkorlik (kooperatsiya) o'rtasidagi aloqadorlikni misollar yordamida tushuntirib bering.
4. Kombinatlashuv qaysi tarmoqlar uchun xos va nima uchun?
5. Kooperatsiyada qatnashuvchi korxonalar soni nimaga bog'liq.

7-Mavzu. HMLarga ta'sir etuvchi omillar.

Reja:

1. Ishlab chiqarishni joylashtirishning asosiy omillari.
2. Tabiiy omillar.
3. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar.
4. Ekologiya va ishlab chiqarishni joylashtirish.

Tayanch iboralar. *Tabiiy omillar, tabiiy sharoit, qazilma boyliklar, HM, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, aholi va mehnat resurslari, transport, infrastruktura, HICHM va ekologiya.*

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni joylashtirish o'ziga xos xususiyatiga ega. Bu borada tadbirkor albatta foydali, qo'shimcha daromadni ko'zlaydi,

davlat esa ish o'rinlarini ko'paytirish, mehnat resurslarini band qilish, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish, hududlar rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirishga intiladi. Demak, bunday vaziyatda har ikki yo'nalishni muvofiqlashtirgan holda masalani yechish talab etiladi.

Ishlab chiqarishni joylashtirish uchun eng avvalo joy, ya'ni yer, maydon kerak. Biroq, buning uchun har qanday joy ham to'g'ri kelavermaydi. Qolaversa, hudud ham har qanday korxonaga yoki ekinlarni «istamaydi» va aksincha, xo'jalikning barcha tarmoqlari ham to'g'ri kelgan joyga o'rnatilmaydi. Agar ishlab chiqarish yer, maydonning imkoniyati va sharoitidan qat'iy nazar joylashtirilsa, u holda geografik nomuvofiqlik vujudga keladi, tabiatning xususiyati inkor etiladi, «soch teskarisiga taraladi». Ayni vaqtda xo'jalik tarmoqlarini to'g'ridan to'g'ri, xohlagan joyda tashkil etilsa, u ko'zda tutilgan iqtisodiy manfaatlarga olib kelmasligi, ekologik muammolarga, ortiqcha transport xarajatlariga sabab bo'lishi aniq. Ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda ham hudud, ham tarmoq xususiyatlari inobatga olinishi zarur.

Tabiatda, go'yoki yer maydonining muayyan joylari aynan qandaydir xo'jalik tarmog'ini joylashtirish uchun yaratilgandek. Boshqacha qilib aytganda, har bir joyning o'ziga xos va o'ziga mos funktsiyasi mavjud. Binobarin, hudud «nafasi va haroratini» chuqur his qila olish, joy xususiyatini atroflicha o'rganish talab etiladi. Tajribalar dalolat beradiki, cho'l mintaqasini haddan tashqari o'zlashtirib, sug'orma dehqonchilikni rivojlantirish ko'p o'tmay o'z o'chini olmoqda-tuproq ikkilamchi sho'rlanib, katta-katta maydonlar qishloq xo'jalik oborotidan chiqib ketmoqda. Ayni chog'da chorva mollari yem-xashaksiz, yaylovsiz qolmoqda. Ehtimol, cho'llarning bir qismi cho'lligicha qolib, yaylovlar o'z vazifasini o'tagan ma'qulmidir?

Ijtimoiy hayotda har kishi o'z ishini, vazifasini bajarganidek, tabiatda ham har bir joy o'ziga muvofiq xo'jalik korxonasini joylashtirishi kerak. Bu o'rinda, joy yoki hududning sig'imi to'g'risida fikr bildirish lozim. Gap shundaki, har bir joy xo'jalik va aholini muayyan miqdorda sig'dira oladi, undan ortig'i esa tabiiy muvozanatni, ekologik vaziyatni buzadi. Lekin bu sig'im darajasi, ko'lami birday bo'lmaydi va u doim o'zgarib turadi.

Demak, yerning o'ziga xos qiymati bor va bu qiymat turli sharoitda turlicha (D.Rikardo). Mazkur masala bilan yer kadastri shug'ullanadi. Bu yerda shuni ta'kidlash joizki, hududning iqtisodiy, demografik, ekologik sig'implari bir xil emas. Odatda, aholi zichligi, ya'ni 1 km² ga necha kishi to'g'ri kelishi hududdan foydalanishning umumiy ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga hudud iqtisodiy salohiyatini ham hisoblash mumkin. qishloq xo'jaligida bu masala oson yechiladi, ya'ni bir gektar yer qancha mahsulot berishi aniq. Ammo xo'jalikning boshqa tarmoqlarida yer «hosildorligi» yoki xizmati kam e'tiborga olinadi. Vaholanki, har bir gektar maydonning qancha yalpi ichki mahsulot yoki milliy daromad yaratishini ham aniqlash e'tiborlidir.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, yer-tabiiy boylik, resursdir. Lekin ko'pincha yerga biz oddiy sharoit sifatida qarashga odatlanganmiz, bamisoli quttichadek (unga to'g'ri kelgan narsani solaveramiz). Aslida esa Yer – Ona Zamin bebaho boylik, u bizning umumiy uyimiz, hayot manbaimiz. Shuning uchun Yer ham haqli ravishda e'zozlashga loyiq. Qolaversa, nafaqat dunyoviy, balki diniy jihatdan ham Yer- azizdir.

Ishlab chiqarish tarmoqlari o'z-o'zidan, tasodifan hududiy tarqalmaydi, balki ma'lum shart-sharoitlar va omillarni hisobga olgan holda joylashtiriladi yoki hududiy tashkil etiladi. Bu omillarni yaxshi bilish ishlab chiqarishning hududiy tarkibi va tizimining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganishga asos bo'ladi.

Ishlab chiqarishni joylashtirish ma'lum qonuniyat, prinsip va omillar asosida amalga oshiriladi. qonuniyatlar, eng avvalo, omillarning o'zaro aloqadorligi, ishlab chiqarish korxonasi va tarmoqlarining ma'lum hududiy va texnologik majmua shaklida tashkil etilishi, bu tarmoqlar rivojlanishidagi mutanosibliklardan kelib chiqadi. Masalan, hozirgi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrini o'zining qonuniyatlari mavjud. Ishlab chiqarishga nisbatan iste'mol, taklifga ko'ra talabning ustunligi, erkin raqobat, ochiq iqtisodiyot yurgizish, uni liberallashtirish shular jumlasidandir. Bular, albatta, ishlab chiqarishni joylashtirishga, iqtisodiy makonning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, bu davrda vaqt va mablag'dan unumli foydalanish, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlovchi sohalarni jadalroq rivojlantirish, tabiiy va mehnat resurslarini ishga solish, mintaqalararo iqtisodiy integratsiya jarayonlarini kuchaytirish ham katta ahamiyat kasb etadi. Albatta, bu borada ishlab chiqarishni xom ashyo bazasiga, elektr manbai va iste'mol rayonlariga yaqinlashtirish prinsipi o'z kuchini saqlab qoladi. Biroq, unutmazlik lozimki, barcha ishlab chiqarish tarmoqlarini bir vaqtning o'zida ham xom ashyo, ham ishchi kuchi, ham iste'mol rayoniga yaqinlashtirish qiyin (yo unisi, yoki bunisiga yaqinlashtirish mumkin, ammo hammasiga emas!). Binobarin, bu tamoyilni har xil tarmoqqa nisbatan aniq qo'llash talab qilinadi.

O'tish davrida barcha hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirish prinsipi ham avvalgidek, «sotsialistik ruhda» talqin qilinmaydi. qolaversa, bu davrda mintaqalararo tafovut saqlanib va, hatto biroz kuchayib borishi mumkin. Shu bois davlatning mintaqaviy siyosati bu farqlarni iloji boricha qisqartirishga yo'naltiriladi. Bunday hududiy nomutanosibliklarning o'ziga xos rivojlanish omili sifatida (hududiy raqobat) ma'lum darajada saqlanib qolinishining sababi shundaki, bir vaqtning o'zida barcha tarmoqlarni bir darajada rivojlantirish aslo mumkin emas. Xuddi tarmoqlar tarkibida bo'lganidek, ishlab chiqarishning hududiy tuzilmasida ham rivojlanish navbatma-navbat, ustuvorlik prinsipi, raqobat asosida olib boriladi.

Tabiiyki, iqtisodiyot tarmoqlari hamda mintaqalarning rivojlanishi turli xil omil va sharoitlarga ham bog'liq bo'ladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda xom ashyo, yoqilg'i, elektr quvvati, suv va iqlim sharoitlari, mehnat resurslari, iste'mol va transport, iqtisodiy geografik o'rin kabi omillar muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ekologiya, ilmiy-texnika taraqqiyoti va bozor iqtisodiyoti omillarining bu boradagi roli ham oshib bormoqda.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini hududiy tashkil etishga turli omillar ta'sir qiladi. Modomiki, ta'sir etuvchi omillar ko'p ekan, so'z ularning ta'sir darajasi to'g'risida borishi kerak. Shu nuqtai nazardan muayyan tarmoq yoki korxonasi uchun bir yoki ikki omil hal qiluvchi ahamiyatga ega, qolganlari esa ikkinchi, uchinchi va xokazo darajali hisoblanadi, asosiy maqsad esa ana shu asosiy omilni aniqlashdan iborat bo'lmog'i lozim.

- *ularning ta'sir darajasi har xil bo'ladi;*
- *bu omillarni guruhlash talab etiladi;*

omillar va ishlab chiqarishni joylashtirishni o'rganishda kompleks (ya'ni har tomonlama) yondoshuv zarur.

U yoki bu omilning ta'sir darajasi uning mahsulot chiqarishdagi «solishtirma og'irligi» bilan o'lchanadi yoki uning mahsulot birligi bilan nisbati hisobga olinadi. Albatta, jamiyat taraqqiyoti, fan-texnika rivoji va boshqa sabablar tufayli omillarni ta'sirchanligi o'zgarib boradi. Chunonchi, agar ilgari tabiiy sharoit, xom ashyo, ishchi kuchi kabilarning ahamiyati katta bo'lgan bo'lsa, hozir ilmiy- texnika taraqqiyoti, ekologiya, bozor, iste'molning kuchayishi va turlanishi muhimroq bo'lib qolmoqda, ishlab chiqarish ko'proq mablag'talab va ilmtalab bo'lib bormoqda.

Shu bilan birga ma'lum omilning ta'sirchanligi, ya'ni uning ko'p sarflanishi asta-sekin kamaytirilib boriladi. Masalan, mahsulot birligiga nisbatan sarflanadigan xom ashyo, yoqilg'i, elektr quvvati, ishchi kuchi va boshqalar muntazam ravishda tejaladi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligining oshib borishiga olib keladi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, «ko'p sarflanadi» degan so'z o'z-o'zidan isrofgarchilikni va, binobarin, atrof-muhit ekologiyasiga ham salbiy ta'sirni anglatadi. Jumladan, xom ashyo ko'p sarflanadigan yoki «suv talab» korxonalarida shunga mos ravishda xom ashyoni to'la ishlatilmasligi, uning chiqindiga ketishi, suvning ifloslanishi kabi holatlar yuz beradi. Demak, bu borada tejamkorlik ham iqtisodiy, ham ekologik ahamiyatga ega bo'ladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda barcha shart-sharoitlar, omillardan kelib chiqiladi. Lekin ma'lum tarmoqni hududiy tashkil etishda hamma omil emas, ulardan faqat ayrimlari yetakchi, hal etuvchi rol o'ynaydi. Buning uchun yaratiladigan mahsulot birligiga, masalan, suv yoki elektr quvvati, ishchi kuchining qay darajada sarflanishini aniqlash talab etiladi. Boshqacha qilib aytganda, «kasr maxrajida» mahsulot birligi, uning suratida esa alohida-alohida omillar (masalan, 1 tonna shakar olish uchun qancha xom ashyo, ya'ni qand lavlagi ishlatiladi, qancha elektr quvvati yoki mehnat sarflanadi va h.k.) turadi. qaysi omil bo'yicha yirik son chiqsa, uning ahamiyati shuncha yuqori bo'ladi va u ko'rilayotgan ishlab chiqarish tarmog'ini joylashtirishda belgilovchi, aniqlovchi vazifani o'taydi.

Alohida shuni qayd etish lozimki, ma'lum tarmoqqa kiruvchi barcha korxonalar xili yoki kichik «tarmoqchalar» uchun bittagina omil tegishli bo'lmaydi. Jumladan, mashinasozlik tarmog'iga tegishli ba'zi bir korxonalarni joylashtirishda xom ashyo (metal) ko'proq ahamiyatga ega bo'lsa, boshqasi uchun malakali ishchi kuchi muhim hisoblanadi.

Umuman aytganda, har bir korxonaga yoki qishloq xo'jaligi ekini uchun ma'lum miqdorda xom-ashyo, yer, suv, harorat, ishchi kuchi, texnika vositalari, elektro energiyasi, transport va boshqalar kerak. Bu omillarni shartli ravishda ikki katta guruhga bo'lish mumkin: *tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar*.

Tabiiy omillarga eng avvalo yer va uning ustki tuzilishi, qazilma boyliklar, iqlim, suv, harorat, tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi kiradi. Bu xususda tabiiy geografik bilimlar zarur bo'ladi. Biroq, tabiiy geografiya uchun tabiat komponentlarining kelib chiqish va rivojlanish qonuniyatlarini bilish talab qilinsa, iqtisodiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyotda ana shu qonuniyatlarga tayangan holda bu komponentlardan xo'jalik faoliyatida foydalanish yo'llarini o'rganish lozim bo'ladi. Shu jihatdan, tabiiy sharoit va boyliklarga baho berish, tabiiy va iqtisodiy geografiya (mintaqaviy iqtisodiyot) o'rtasidagi «ko'prikdir».

Ishlab chiqarishni joylashtirish maqsadida tabiiy komponentlar avval «donalab» tahlil qilinadi va baholanadi. So'ngra asosiy e'tibor tabiiy boyliklarning hududiy birikmalariga qaratiladi. Bu esa, obyektga kompleks, ya'ni atroflicha yondoshuvni taqozo etadi.

Yana shuni ta'kidlash kerakki, ma'lum bir tabiiy komponent qaysi bir xo'jalik tarmog'iga sharoit bo'lib xizmat qilsa, boshqasi uchun u resurs «ya'ni boylikdir». Masalan, yer qishloq xo'jaligida resurs, boshqa tarmoqlar (sanoat, transportda u asosan sharoit vazifasini o'taydi. Ob-havo, harorat ham xuddi shunday. Yoki rekreatsiya sohasini olaylik: bu yerda quyosh nuri, suv, qumlik, o'rmonzor sharoit emas, balki resurs hisoblanadi va x.k. Shu bilan birga ilmiy texnika taraqqiyoti natijasida sharoit resursga

aylanishi ham mumkin. O‘z-o‘zidan ma‘lumki, ishlab chiqarishni joylashtirishda, yoki aniqrog‘i –joy tanlashda avvalambor resurs hisobga olinadi.

Hudud bo‘yicha mutaxassis unga atroflicha baho bera olishi, qaysi soha qulay, qaysinisiga esa noqulayligini aniqlashi kerak. Unutmasligimiz lozim: *tabiatda umuman yomon joy yo‘q, balki nodon mutaxassis bor*; har bir joy nima uchundir qulay, maqsad – shu qulaylikni aniqlash va undan o‘z yo‘lida to‘g‘ri foydalanishni ta‘minlashdir.

Masalan, yer usti tuzilishining (relyef) tekislik yoki tog‘likdan iboratligi xo‘jalikning bir tarmog‘i uchun qulaylik tug‘dirsa, ikkinchisida qiyinchilikni vujudga keltiradi. Chunonchi, agar hudud tekislik bo‘lsa, u holda bu yer qishloq xo‘jaligi, sanoat, transport va aholini joylashtirish juda qulay. Lekin, ayni paytda bunday sharoitda daryo va daryochalar mo‘l (ko‘priklarni ko‘plab qurish kerak), bu daryolarda yirik elektr stantsiyalarini qurish sharoiti ham yo‘q. Tog‘lik bo‘lsa, bu yerda dam olish, tog‘-kon sanoati, suv energetikasi, o‘rmon xo‘jaligini rivojlantirish mumkin. Ammo bunday sharoit sug‘orma dehqonchilik, qayta ishlash sanoati, aholi manzilgohlarini joylashtirish uchun qulay emas. Shunga o‘xshash misollarni juda ko‘plab keltirish mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar aholi va mehnat resurslari, transport, ilmiy-texnika taraqqiyoti, ijtimoiy va ishlab chiqarish infrastrukturasi kabilardan tashkil topadi. Aholii ayni vaqtning o‘zida ham yaratuvchi, ham iste‘molchi bo‘lganligi sababli uning barcha demografik ko‘rsatkichlari –soni, o‘sishi, zichligi, yosh va jinsiy tarkibi hisobga olinadi. Jumladan, aholi soni iste‘mol mollari ishlab chiqarishda, ko‘p yoki kam mehnat talab qiladigan korxonalarini qurishda ahamiyatlidir. Uning yosh va jinsiy tarkibi turli xo‘jalik tarmoqlarini joylashtirishga (sog‘liqni saqlash, maorif, aholiga xizmat ko‘rsatish, og‘ir yoki yengil sanoat va x.k) o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi.

Hozirgi kunda infrastruktura tizimining mavjudligi ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishda katta rol o‘ynaydi. Yo‘l, yer osti va yer usti qurilmalari, elektr uzatuvchi shaxobchalar, turar joy, maishiy xizmat ko‘rsatish obyektlari muhayyo bo‘lgan joylar yangi ishlab chiqarishni, qo‘shma korxonalarini o‘ziga jalb qiladi. Xorijda bunday joylarni *sanoat parki* deb atashadi.

Infrastruktura tizimida xususan *transportning* o‘rni yuqori. Chunki, transportsiz ishlab chiqarish jarayonining o‘zi ham bo‘lmaydi, transport xarajati esa mahsulot tannarxiga kiradi. Shuningdek, ijtimoiy infrastruktura tarmoqlari ham ishlab chiqarishni joylashtirishda muhimdir.

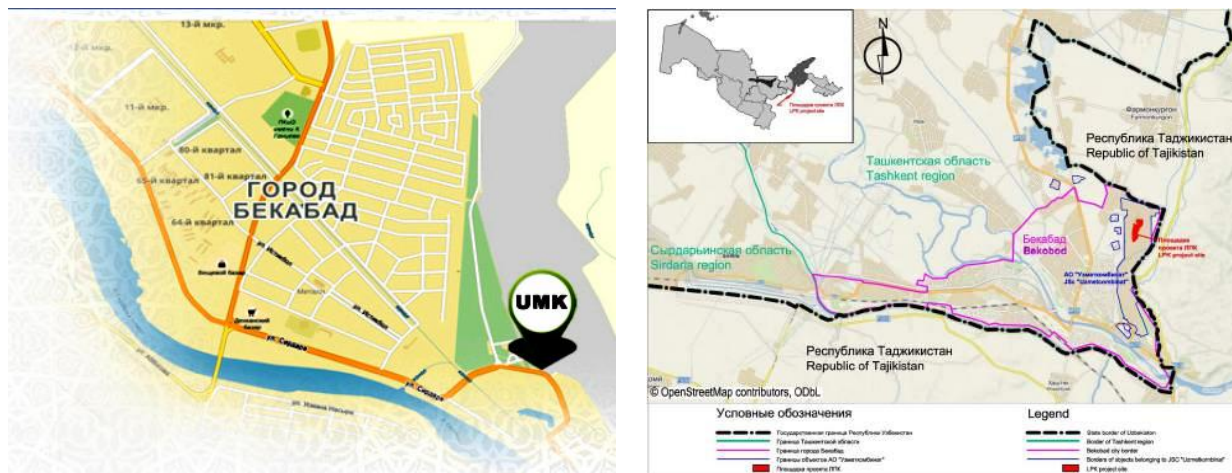
O‘tish davrida ayniqsa, bozor infrastrukturasi ahamiyati katta. Bozor iqtisodiyotining o‘zi esa ishlab chiqarishni joylashtirishda hal qiluvchi omildir. Sababi-bozortalab sohalargina rivojlanadi; bozori chaqqon mahsulotlarni ishlab chiqargan tadbirkorlar yengadi.

Bozor (talab va taklif) raqobat, u yoki bu mahsulot ishlab chiqaradigan makonni, bozor muhitini belgilaydi. Binobarin, talabning nafaqat miqdor jihatdan o‘tib borishini, balki uning xususiylashuvini, sifatini e‘tiborga olish, ixcham, harakatchan, boshqarishi oson bo‘lgan kichik va o‘rta korxonalarini joylashtirish o‘tish davri uchun ayniqsa xosdir.

Bu davrda qulay investitsiya makonini yaratish xam katta mazmun kasb etadi. Infrastruktura va boshqa sharoitlarning mavjudligi, huquqiy va tashkiliy masalalarning hal etilganligi, kafolatlanganligi xorijiy sarmoyadorlarning kirib kelishiga qulaylik yaratadi. Ko‘pincha investorlar huquqiy jihatdan kafolatlangan, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, arzon ishchi kuchi bo‘lgan hududlarni qidiradilar. qurilgan qo‘shma korxonalar esa mintaqa va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga, uning tarmoqlar va hududiy tarkibiga sezilarli o‘zgartirishlar kiritadi, turtki bo‘lib xizmat qiladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini hududiy tashkil qilishda joyning iqtisodiy geografik o'rniga xam ahamiyat bermoq zarur. Joyning qulayligi uning «qo'shniçilik» munosabatlarida o'z ifodasini topadi. Agar tanlangan joy yoki geografik nuqta transport bilan yaxshi bog'langan bo'lsa, xom ashyo iste'mol rayonlarga yaqin, elektr energiya va qurilish materiallari xam uzoq bo'lmasa, bu yerda joylashtirilgan korxonalar albatta katta iqtisodiy samara beradi.

Joyning, ayniqsa shaharning iqtisodiy geografik o'rnini aksariyat hollarda uning iqtisodiy ixtisoslashuvini belgilab beradi. Masalan, Bekobodda O'zbekiston metallurgiya zavodining (7.1-Rasm) joylashtirilganligi, Qo'qonda transport funksiyasining, Yangiyer yoki qarshida qurilish materiallari sanoatining rivojlanganlik sababini ularning iqtisodiy geografik o'rnini orqali izohlash mumkin. Guliston yoki Termizning nisbatan sust rivojlanganligi xam ma'lum darajada ularning geografik va geosiyosiy o'rinlariga bog'liq.

7.1-Rasm. Bekobod metallurgiya zavodi

Hozirgi davrda *ilmiy-texnika taraqqiyoti va ekologiya* omillari ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishda muhim bo'lib qolmoqda. Zamonaviy va yangi texnologiyalar, texnopolis yoki texnoparklar ilmtalab korxonalarini joylashtirishda asosiy rol o'ynaydi. Rivojlangan, klassik industriya bosqichini o'tgan (postindustrial) mamlakatlarda borgan sari ishlab chiqarish jarayonining «toza», ekologik xavfsiz korxonalarini joylashmoqda, boshqa tarmoq yoki korxonalar esa asta-sekin rivojlanayotgan davlatlarda joylashtirilmoqda.

Ekologik omil xo'jalik tarmoqlarini joylashtirishda eng yetakchi bo'lib qolmoqda. Chunki, yer yuzida tabiati sof, havosi va suvi toza joylarning o'zi juda oz. Urush va tinçlik masalalari ozmi-ko'pmi hal qilingan hozirgi davrda zamonamizning «№ 1» global muammosi ekologiya, atrof-muhit muhofazasi bo'lib qoldi.

Xo'jalikning turli tarmoqlari o'ziga xos ekologik sig'imga ega. Asosiy ishlab chiqarish tarmoqlari-makroiqtisodiy tizimlar: sanoat, qishloq xo'jaligi, transport ekologik vaziyatni shakllantiruvchi eng muhim omillardir. Bu borada N.N.Kolosovskiyning *energiya ishlab chiqarish tsikllari* g'oyasiga amal qilish ham katta samara beradi. Zero bu kontseptsiya ishlab chiqarishning chiqindisiz texnologik jarayonini tashkil qilishni ko'zda tutadi.

Endi yuqorida ko'rsatilgan asosiy omillarga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Tabiiy sharoit va agroiqlimiy resurslar. Xo'jalikning barcha tarmoqlari, shuningdek, aholining joylashuvida tabiiy sharoitning roli katta. Bu borada ayniqsa yer, suv, harorat, tuproq kabilar muhim ahamiyat kasb etadi. Yerning ishlab chiqarishni

joylashtirishdagi o'zni uning maydoni, katta-kichikligi, geomorfologik xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

Yer jamiyat rivojlanishining eng qadimiy, eng birlamchi omilidir. Ksenofont (e.o.430-355 yy..) «Yer insonni sog'lom, to'q va adolatli qiladi», deb yozgan edi. Ingliz iqtisodiyoti va statistikasining asoschilaridan biri U.Petti (1623-1687yy..) fikricha, mehnat boylikning otasi, yer esa uning onasidir. Yana shuni ta'kidlash lozimki, agar yer ko'pgina xo'jalik tarmoqlari-sanoat, transport va boshqalar uchun oddiy sharoit sifatida xizmat qilsa, u qishloq xo'jaligida bebaho boylik, muhim ryesurs hisoblanadi. Ayni vaqtda sanoat korxonalarining (masalan, yirik metallurgiya, kimyo yoki mashinasozlik zavodlari) katta maydonlarni egallashini ham unutmaslik kerak. Shuningdek, bunday maydonlar aeroportlar uchun ham talab etiladi.

Suv resurslarining ham ahamiyati ko'p funksiyali. Sanoatda suv xususan suv va issiqlik elektr stansiyalari, qora va rangli metallurgiya, syellyuloza-qog'oz, gidroliz, sintetik tola ishlab chiqarishda, to'qimachilikda ko'p sarflanadi (ayrim ma'lumotlarga ko'ra, sanoat butun xalq xo'jaligida sarflanadigan suvning 40 foizini iste'mol qiladi). Masalan, 1 tonna sintetik tola ishlab chiqarish uchun 2000 m³, 1 tonna ip gazlamasiga 1260 m³, 1200 ming kVt quvvatga ega bo'lgan issiqlik elektr stansiyasi uchun esa 1200 mln³ suv sarflanadi. Demak, bu va shunga o'xshash sanoat korxonalarining suv sig'imi juda yuqori. Mazkur omilning qishloq xo'jaligi va, ayniqsa sug'orma dehqonchilikdagi o'zni yanada yuqori va an'anaviyroq. Zero, dastlabki madaniylashgan, rivojlangan joylar aynan Yer yuzining sug'orma dehqonchilik rayonlarida, vohalarda vujudga kelgan (Nil deltasi, Mesopotamiya, Hind-Gang pasttyekisligi, Xuanxe daryosining o'rta qismi, Movarounnahr va b.).

Issiq iqlim sharoitida sanoat korxonalarini ochiq usulda qurish, suv va boshqa alkogolsiz ichimliklar, ip gazlama ishlab chiqarishga o'xshash tarmoqlarni ko'proq rivojlantirish talab etiladi. Ob-havo va iqlim transportning ko'pgina turlarini rivojlantirish va joylashtirishga ham ta'sir qiladi. Shuningdek, tabiiy geografik sharoitlar rekreatsiya va turizm sohaslarini tashkil etishda ham katta ahamiyatga ega.

Suv mo'l bo'lgan hududlarda, odatda, sholi, sazavot kabilar ekiladi. Paxta ham ancha suvtalabdir. qizig'i shundaki, yer maydoni bor joyda, suv yetishmaydi va, aksincha suv ko'p tog'li hududlarda sug'orma dehqonchilikni rivojlantirish mushkul. To'g'ri, har ikkalasi muhayyo bo'lgan joylar ham yo'q emas. Ammo bunday joylarda havo harorati yetishmasligi mumkin. Demak, qishloq xo'jaligi va ayniqsa uning serdaromad tarmog'i dehqonchilik uchun uch asosiy omil: yer, suv va harorat zarur. Albatta, bu mazmunda yer faqat oddiy ekin maydoni mazmunidagina emas, balki uning tuproq qatlami bilan ahamiyatlidir. Binobarin, agroiqlimiy ryesurslarni harorat, suv va tuproq birligida ko'rish yanada to'g'riroq bo'ladi.

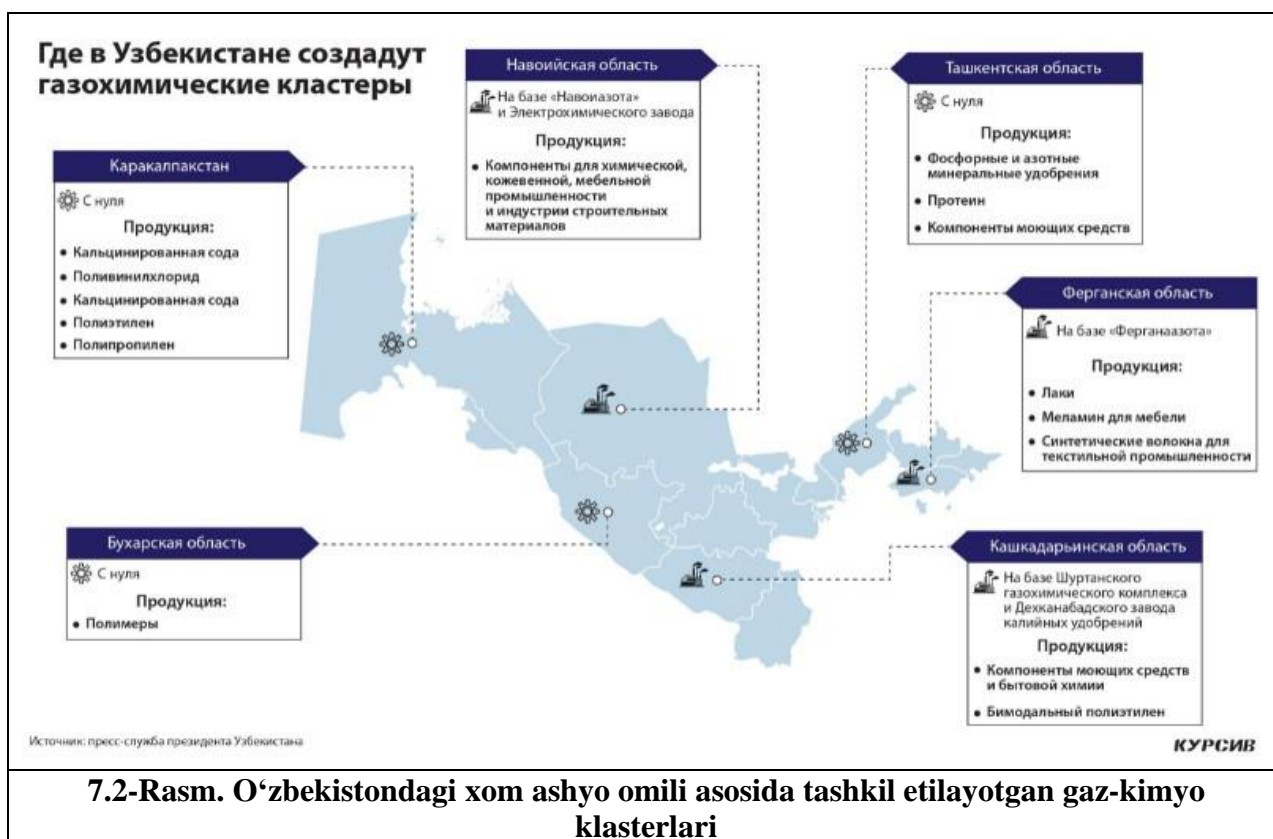
O'zbekiston Respublikasining yer boyligi ancha katta (maydoni 448,9 ming kv.km.). Uning iqlim sharoitlari ham qulay-ba'zi qishloq xo'jalik mahsulotlarini bir yilda 2-3 marta hosilini olish mumkin. Biroq, qishloq xo'jaligida mavjud yerlardan unumli foydalanish uchun irrigatsiya va meliorasiya, agroinfrastruktura tizimini rivojlantirish, ekologik muammolarni hal qilib berish talab etiladi.

Xom ashyo omili. Tabiiyki, mahsulot xom ashyosiz yaratilmaydi. Ammo ayrim mahsulotlarni olish uchun xom ashyo boshqalariga qaraganda ko'proq sarflanadi. Shuning uchun bunday mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan tarmoqlar va korxonalar mumkin qadar xom ashyo rayonlariga yaqin joylashtiriladi.

Sanoatning barcha tarmoqlari, masalan, tog'-kon, o'rmon, baliqchilik o'z-o'zidan ma'lumki, xom ashyo bo'lmagan rayonlarda rivojlanmaydi. Bunday sanoat

tarmoqlarining joylashuvi bevosita foydali qazilmalar yoki tabiiy boyliklar geografiyasi bilan bog'liq. Boshqa sanoat tarmoqlarining hududiy tashkil etilishi esa biroq murakkabroq. Masalan, 1 tonna paxta tolasi olish uchun taxminan 3 tonna xom paxta, 1 tonna paxta yog'i uchun 5 tonna chigit, 1 tonna pista yog'iga 3 tonna kungaboqar, 1 tonna shakarga 7 tonna qand lavlagisi ishlatiladi. Ushbu raqamlarni nisbiy ko'rinishda berish foydadan xoli emas. Chunonchi, paxta tolasini oq paxtadan chiqishi 32-33 foiz, paxta yog'ining chigitdan olinishi 19-20 foiz, shakarni qand lavlagidan olish 14-15 foiz va shunga o'xshash. Demak, bu korxonalar xom ashyo rayonida yoxud unga yaqin joylashtiriladi.

Mineral o'g'itlar ichida kaliy o'g'itini ishlab chiqarish geografiyasi batamom xom ashyo omili bilan belgilanadi, chunki uni olish uchun ko'p miqdorda kaliy tuzi sarflanadi. Ayni paytda azot (selitra) o'g'itini ishlab chiqaruvchi korxonalar ancha «erkin» joylashadi. Bunday korxonalar qora metallurgiya markazlariga, suv manbalariga yaqin, neft va gaz sanoati rivojlangan rayonlarda o'rnatilishi ham mumkin. Fosfor o'g'iti ishlab chiqaruvchi korxonalar xom ashyo va iste'mol rayonlarida joylashtiriladi. Xom ashyo sifatida apatit, fosforitlar xizmat qiladi. Shuningdek, bu o'g'itni ishlab chiqarishda oltingugurt kislotasi ham talab etiladi. Shu bois ular rangli metallurgiya markazlarida ham tashkil etiladi. O'zbekistonda azot yoki selitra Chirchiq, Navoiy, Farg'onada, superfosfat Qo'qon va Samarqandda, ammofos yoki azot va fosfor o'g'itlarining birikmasi Olmaliqda ishlab chiqariladi (7.2-rasm).

Xom ashyoga ko'proq asoslangan sanoat tarmoqlarining joylashuvini o'rganish eng avvalo mamlakat tabiiy sharoiti va boyliklarini bilishni talab etadi. Turli xil qazilma boyliklarning ma'lum hududdagi birligi bu yerda ishlab chiqarishni kompleks tashkil qilishga, hududiy majmualarni shakllantirishga, ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish samaradorligini oshirishga sabab bo'ladi.

Yoqilg'ı issiqlik elektr stansiyalari uchun hamda qora metallurgiya sanoatining dastlabki-cho'yan eritish bosqichini joylashtirishda asosiy rol o'ynaydi. Ammo uning ta'siri hamma vaqt ham yetakchi kuchga ega emas; issiqlik elektr stansiyalari yoki metallurgiya zavodlari ayrim hollarda iste'mol rayonlarida ham joylashtirilishi mumkin. Bu masala ayniqsa, neft va uning mahsuloti mazut, tabiiy gaz asosida ishlovchi issiqlik stansiyalarini qurishga tegishlidir.

Biroq, qora metallurgiya zavodlarini joylashtirish qonuniyatlari bir xil bo'lmaydi. Ma'lumki, qazib olinadigan temir rudasining taxminan 48-50 foizi foydalidir, ya'ni ulardan deyarli shuncha cho'yan olish mumkin (1 tonna cho'yan ishlab chiqishda taxminan 2 tonna tyemir rudasi va 1,2 tonna kokslanuvchi ko'mir sarflanadi). Ammo bu «o'rtacha» raqam hamma joyda ham bir xil emas: ayrim konlarda temirning qazib olinadigan rudadagi ulushi atigi 17-19 foizni tashkil etadi, xolos. Bunday konlarga Uraldagi qo'shqanorni yoki qora-qalpog'iston Respublikasidagi Tebinbuloqni misol qilib ko'rsatish mumkin. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, bu yerda qazib olinadigan rudani bevosita domna pechlarida eritib bo'lmaydi, chunki kerakli mineraldan ko'ra keraksiz jinlar ko'proq. Shuning uchun bu ruda albatta dastlab boyitilishi va uning tarkibidagi foydali mineralning hissasi oshirilishi lozim.

Boyitilgandan so'ng ruda tarkibidagi (rangli metallar uchun boyitish jarayoni ayniqsa muhim, chunki ularning tog'-kon jinlaridagi ulushi juda past) metall miqdori bir necha barobar ko'payadi. Ammo bundan keyin ham uning hissasi yetarlicha bo'lmaydi. Shuning uchun metallurgiya korxonalari ko'proq xom ashyo rayoniga yaqinroq joylashtiriladi.

Yer yuzida «boy» konlar ham yo'q emas, jumladan, Kursk magnit anomaliyasiga kiruvchi Belgorod yaqinidagi konlarda temirning rudadagi ulushi 60-65 foizgacha yetadi. Binobarin, bundan qazib olinadigan xom ashyoni bevosita boyitmasdan domna pechlarida eritsa bo'ladi. Modomiki shunday ekan, ularni tashib borish uchun transport xarajatlari va pirovard natijada eritilgan cho'yanning tannarxi uncha yuqori bo'lmaydi. Bu esa korxonalarni yoqilg'ı rayonida yoki unga yaqin joylarda qurishni taqozo etadi.

Qozog'iston Respublikasidagi Qarag'anda to'liq siklli metallurgiya kombinati bevosita ko'mir havzasi rayonida joylashtirilgan. Novokuznesk, Lipesk, Tula (Rossiya), Krivoy Rog (Ukraina) kombinatlari esa xom ashyo, ya'ni temir rudasi konlariga yaqin qurilgan. Ayrim hollarda metallurgiya zavodlari xom ashyo va yoqilg'ı rayonlari o'rtasida joylashgan, zero mazkur sanoat tarmog'ı uchun bu ikki omilning ahamiyati bir xil. Bunga misol sifatida Cherepoves metallurgiya kombinatini (Rossiya Fedyeratsiyasi) keltirish mumkin. U Pechora kokslanuvchi ko'mir havzasi bilan Kola yarim oroli temir rudasi konlarining deyarli o'rtasida qurilgan. Lekin ushbu korxonani aniq ikki oraliq masofada emas, u biroz g'arbga «tortilgan». Buning sababi, Sankt- Peterburg va Moskva shaharlarining yirik mashinasozlik korxonalarini po'lat va prokatga bo'lgan ehtiyojidir.

Shuningdek, ko'mir va temir rudasini bir-biri bilan hududiy almashuv tamoyili asosida har ikkala rayonda shakllangan qora metallurgiya markazlari ham mavjud. Bu borada 30-yillarda amalga oshirilgan Ural-Kuznesk kombinatini (UKK) eslash kifoya. Mazkur mintaqaviy dastur hududiy ishlab chiqarish majmuini dastlabki ko'rinishi bo'lib, uni hayotga tatbiq etishda ham xom ashyo rayonida–Janubiy Ural temir rudasi konlari asosida ham yoqilg'ı rayonida–Kuznesk toshko'mir havzasida, ya'ni Novokuzneskda bunday ulkan korxonalar qurilgan edi.

Ma'lumki, Donesk-Dneprbo'yi rayoni Ukrainaning asosiy yoqilg'ı va qora myetallurgiya bazasi hisoblanadi. U ilgari dunyoga dong'ı ketgan Uralni orqada qoldirib, o'tgan asrning oxirgi choragida kapitalistik tuzum asosida gurkirab rivojlangan, o'sha paytdagi Janubiy sanoat rayoni deb atalmish o'lka sifatida mashhur bo'lgan. Hozirgi

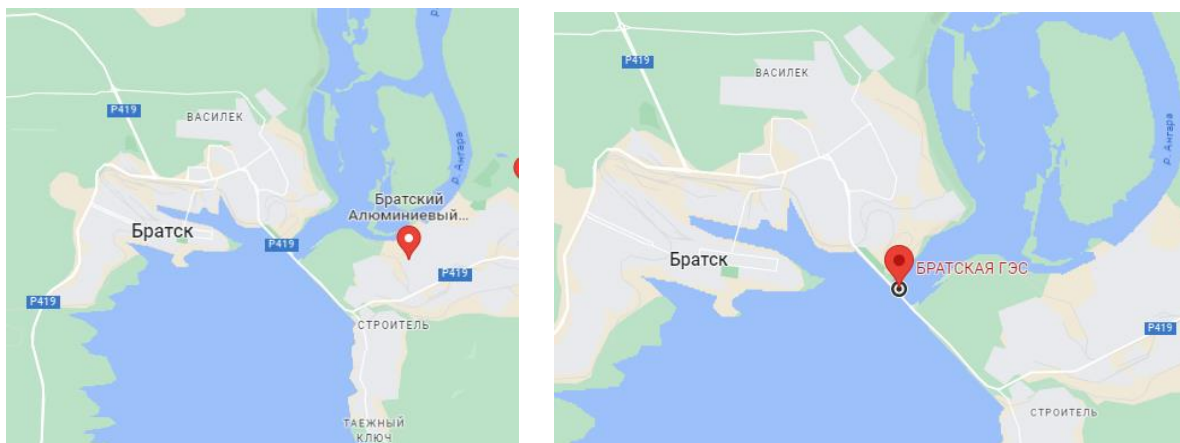
davrda bu yerda qora metallurgiyaning ikkita ixtisoslashgan rayoni shakllangan, ular bir-birlari bilan xom ashyo va yoqilg‘i almashuvi nyegizida amal qiladilar. Bu ham bo‘lsa Donbass va Dneprbo‘yidagi bir guruh korxonalar uyushmasidir. Donbassda kokslanuvchi ko‘mir, Dneprbo‘yida temir rudasi (Krivoy Rog havzasi). Mazkur mintaqada uchinchi, lyekin oldingilarga qaraganda kichikroq metallargiya rayoni, aniqrog‘i markazi ham shakllangan. U Mariupoldagi korxonalar birikmasi bo‘lib, Donbass ko‘miri va Kerch yarim orolidagi qamishburun temir rudasi negizida ishlaydi.

Elektr energetika omili. Hozirgi zamon ishlab chiqarishini elektr quvvatisiz tasavvur qilish qiyin. Ushbu sohaning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u yaratgan mahsulotni, ya‘ni elektr quvvatini jamg‘arib, omborxonlarga yig‘ib bo‘lmaydi, undan ayni paytning o‘zida, sinxron ravishda foydalanish kerak. Bundan tashqari, elektr quvvati yuqori kuchlanishli elektr tarmoqlari orqali uzoq masofalarga ham uzatilishi mumkin.

Odatda elektr quvvati omilini ishlab chiqarishning hududiy tashkil etilishida eng avvalo uning arzon xillariga urg‘u beriladi. Arzon elektr quvvati suv stansiyalaridan olinadi, chunki suv suvligicha GESdan keyin ham qolaveradi, issiqlik elektr stansiyalarida esa ko‘mir, mazut yoki tabiiy gaz tamomila sarflanadi.

Elektr energetika omiliga quyidagi misollarni keltirish mumkin. 1 t. qalayi yoki titan ishlab chiqarish uchun (titan po‘latdan bir necha marta yengil va ayni paytda undan ancha chidamliroq) 40-50 ming kVt/soat, xuddi shu miqdordagi alyuminiyga va natriyga 14-18 ming kVt/s, misni rafinasiyalash (tozalash), elektr pechlarida po‘lat eritishda ularning har bir tonnasiga 8-10 ming kVt/s atrofida elektr quvvati sarflanadi. Shuningdek, temir qotishmalari (ferrosplav), magniy, qo‘rg‘oshin, sintetik tola va kauchuk kabilarning ham elektr energiyasiga talabi katta. Tabiiyki, bunday korxonalar arzon elektr energiyasi manbalariga yaqin joyda qurilishi kerak.

Juda qiziqarli hol: Rossiyaning bir qator shaharlarida GES va alyuminiy zavodlari «qo‘sh kulcha»dek aynan bir joyda, bir markazda uchraydi. Masalan, Bratsk GESi va Bratsk alyuminiy zavodi (7.3-rasm), Krasnoyarskdagi GES va alyuminiy zavodi va h.k. Bunday «juftliklar» yoki elementar hududiy ishlab chiqarish majmualari Ukraina, Armaniston, Fransiya va boshqa joylarda ham mavjud. O‘rta Osiyo mamlakatlarida yagona bo‘lgan Tursunzoda (Regar) shahridagi Tojikiston alyuminiy zavodi ham Norak GESiga yaqin joyda qurilgan. Olmaliqda yirik rangli metallurgiya va kimyo korxonalari shu yerdagi IEM hamda Yangi Angren IESidan, Chirchiq sanoat majmuasi Chirchiq kaskad GES quvvatlaridan foydalanadi. Farg‘onadagi kimyo, neftni qayta ishlash va boshqa sanoat korxonalari bu shahardagi yirik IEMdan elektr energiyasini oladi.

7.3-rasm. Bratsk GESi va Bratsk alyuminiy zavodining xaritada ko‘rinishi

Demak, elektr quvvati omil sifatida bir qator sanoat tarmoqlarini o'z atrofida «yig'ar» ekan. Shu sababli, u katta yirik rayon va hududiy majmua hosil qilish qudratiga ega. Bizning sharoitimizda elektr quvvati yangi yerlarni o'zlashtirish uchun ham kerak. Jumladan, qarshi dashtining asosiy qismi Tollimarjondagi bir qator nasos stansiyalari vositasi bilan sug'oriladi. Elektr quvvati Norak-Tursunzoda-/uzor orqali keladi. Hozirgi kunda esa shu yerning o'zida juda yirik, mahalliy tabiiy gaz asosida ishlaydigan Tollimarjon IESi qurilmoqda.

Respublikamizda bulardan tashqari Sirdaryo, Angren, Toshkent, Navoiy, Taxiatosh IESlari, Andijon, Chorbog', Xojikent, Tuyamo'yin va boshqa GESlar mavjud. Ular yiliga 50 mlrd kVt/soatdan ko'proq elektr energiyasini ishlab chiqaradi. Bu esa rangli metallurgiya, kimyo kabi «energiyatalab» tarmoqlarni rivojlantirishga imkon beradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar ichida eng muhimi **aholi va mehnat resurslaridir**. Albatta, har qanday ishlab chiqarish jarayoni ishchi kuchisiz sodir bo'lmaydi. Ammo bu o'rinda ikki holni qayd etish lozim: birinchidan, shunday korxonalar borki, ularga son jihatidan ko'p ishchi kerak. Masalan, tikuv fabrikasi, konserva zavodi, paxta yetishtirish, uni qayta ishlash korxonalarining mehnat sig'imi katta va h.k. Ayni bir paytda boshqa bir korxonalariga mehnat resurslarining miqdori ko'p bo'lishi shart emas, aksincha, «oz bo'lsa ham, soz bo'lsin» ma'nosida ularga malakali, ya'ni sifatli ishchi kuchi talab qilinadi. Mazkur korxonalar va tarmoqlar radio yoki priborsozlik, aniq mashinasozlik va shunga o'xshash, odatda, malakali ishchi kuchi mavjud bo'lgan shaharlarda joylashtiriladi. Bunday ilmtalab korxonalarni tashkil etishda ba'zi rivojlangan mamlakatlarda maxsus texnopolis va fan shaharlari yaratiladi.

O'zbekistonda mahalliy aholining tabiiy ko'payishini nisbatan yuqoriligi va uning migrasion harakatining faolsizligi mehnat zahiralarni ko'plab shakllanishiga olib keladi. Shu sababli Respublikada mehnatga layoqatli aholi soni miqdoran juda ko'p. Ularning soni, ayniqsa, qishloq joylarida va sust rivojlangan kichik shaharlarda yuqori. Binobarin, bunday joylarda ish o'rinlarini kengaytirish, yangi sanoat va boshqa korxonalar, madaniy-maishiy muassasalarni qurish, mehnat bozorini shakllantirish kerak.

Aholi, albatta, faqat ishchi kuchi emas, u balki ko'proq darajada iste'molchi hamdir. Bu omilning roli esa hozirgi kunda xalqning yashash sharoiti va darajasini yaxshilash doirasida keskin oshib bormoqda. Muvaqqat ijtimoiy qiyinchiliklarni yengillashtirish uchun aholining kundalik hayoti uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va uning boshqa ehtiyojlarini qondiruvchi mahsulotlarni yetarli darajada ishlab chiqarish talab etiladi. Shu bois iste'mol omili oziq-ovqat korxonalarini o'ziga «tortadi», ya'ni bunday zavod yoki fabrikalar, aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlari qishloq va shaharlarda joylashtiriladi.

Iste'mol omili faqat xalq ehtiyoji bilan belgilanmaydi. Ishlab chiqarishning o'zini talabi, boshqa xil mahsulotlarning keng miqdorda sarflanishi, ularning transportda keltirishning noqulayligi ham bunday korxonalarining iste'mol rayonlarida qurilishini taqozo etadi. Masalan, qishloq xo'jaligi mashinasozligi o'sha mintaqaning ishlab chiqarish ixtisoslashuviga muvofiq shu yerning o'zida rivojlantirilishi zarur. Umuman, qaysi rayon nimaga ixtisoslashsa, o'sha mashinasozlik tarmog'i bu yerda yaxshi rivojlangan bo'lishi qonuniy bir holdir. O'zbekistonda paxta teruvchi, Belorussiyada kartoshka, Ukrainada qand-lavlagi, Shimoliy Kavkazda va Volgabo'yida g'alla yig'uvchi, qirg'izistonda pichan taxlovchi, Gruzdiyada choy teruvchi mashinalarni ishlab chiqarish bunga yaqqol misol bo'la oladi. Xuddi shunday rayonlarning ma'lum bir sanoat tarmoqlariga ixtisoslashuvi o'sha sohalarga tyegishli mashina, asbob-uskuna, jihozlar

ishlab chiqarilishini talab etadi. Chunonchi, Uralda metallurgiya sanoati uchun, Bokuda neft, Donbassda ko'mir, Petrozavodskda o'rmon, O'zbekistonda to'qimachilik mashinasozligi rivojlangan.

Ayrim boshqa sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlarini ham aholi yashab turgan joylarda o'rinlashtirish maqsadga muvofiq. Masalan, ko'p iste'mol qilinadigan, qishloq xo'jalik mahsulotlari-sut, piyoz, karam va boshqalar shahar atrofi xo'jaligi doirasida yetishtiriladi. Boshqa misol: neftni keltirib, undan benzin, kerosin, mazut va shunga o'xshash turli mahsulotlarni olish, kimyo sanoatini rivojlantirish ma'qulmi yoki mahsulotlarning har birini alohida-alohida keltirish-mi? Tabiiyki, bu yerda birinchi variant ma'qulroq. Xuddi shunga o'xshash: boshqa joylardan g'alla keltirib, undan har xil mahsulotlar-un, suxari, pechenye, makaron, vermishel kabilarni ishlab chiqarish qulay va arzonroq.

Go'sht sanoatini joylashtirish ham o'ziga xos xususiyatga ega. Bu sanoat bevosita chorvachilik rayonlarida rivojlantirilsa, unda iste'molchiga faqat muzlagan go'sht kyeladi. Bunday go'shtdan esa kolbasa, konserva, qiyma go'sht yoki boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarib bo'lmaydi. Aksincha, agar go'sht sanoati iste'mol rayonlarida o'rnashtirilsa-chi? Unda molni keltirishi kerak, ammo bu davrda biroz bo'lsada u o'z tirik vaznini yo'qotadi. Bundan tashqari, go'sht mahsulotini ishlab chiqarish molning juni va terisi, qoni va suyagidan shu joyning o'zida foydalanish imkonini bersa-da, mazkur zavodlarni shahar ichida o'rnashtirish ekologik nuqtai nazardan yaxshi emas.

Bir vaqtlar yirik go'sht kombinati Toshkentning Byeshyog'och dahasida, Bo'zsuv arig'i bo'yida qurilgan edi. Bu korxonada o'z navbatida ko'nchilik, poyafzal sanoatining aynan shu rayonda shakllanganligiga sabab bo'lgan. Keyinchalik kombinatning shahar ichida joylashtirilishini ko'p jihatdan noma'qulligi sezilib qoldi. Natijada, u Zangiota tumanidagi O'rtaovul shaharchasiga chiqarildi. Demak, bu korxonada ko'pincha chorvachilik rayonida ham, yirik shaharda ham emas-ekologik bexatar, iste'molchiga nisbatan yaqin joyga qurildi.

Transport omili juda muhim, chunki u ishlab chiqarishning bevosita davom ettiruvchi tarmog'i hisoblanadi. Transport infrastrukturasi bo'lmasa xom ashyo ham keltirilmaydi, mahsulot ham is'molchilarga yetkazilmaydi, hududiy mehnat taqsimoti rivojlanmaydi. Shuning uchun transportning ahamiyati barcha boshqa omillar ta'siri bilan qo'shib, uyg'unlashib ketadi va uni «sof» holda ajratib olish qiyin. Shu bilan birga transport masalasi iqtisodiy geografik o'rin omili bilan ham chambarchas bog'liq. Zero, bu o'rin obyektning eng avvalo tashqi iqtisodiy munosabatlarini anglatadi.

Ishlab chiqarishni joylashtirishning «qulayligi» ko'p jihatdan uning arzonligi, arzonligi esa asosan transport xarajatlarining kamaytirilishi demakdir. Shuning uchun ham ishlab chiqarishni joylashtirishdagi klassik g'oyalar: I.Tyunenning qishloq xo'jaligi shtandorti, A.Veberning sanoat shtandorti, V.Kristallerning «markaziy o'rinlari», A.Lyoshning «iqtisodiy landshaftlarin» transport omilisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Transport iqtisodiyot tizimining qon tomiri, harakatlantiruvchi kuchidir. U pirovard natijada ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning samaradorligini ta'minlaydi.

Ayni vaqtda transport tarmog'ining o'zini ham joylashtirish qonuniyatlari va omillari mavjud. Ular tabiiy geografik, iqtisodiy va siyosiy mazmunga ega.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda **ilmiy-texnika taraqqiyotining** ahamiyati ham juda yuqori. Ushbu omilning ta'siri bir qator tarmoqlarni hududiy tashkil etilishida aniq va ravshan ko'rinadi. Masalan, «ilmtalab» mashinasozlik zavodlari yuksak darajada fan-texnika salohiyatiga ega bo'lgan yirik shaharlarda joylashtiriladi.

Yuqorida ko‘rilgan omillarning ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishga ta’siri ularning barchasi «ekologik omil» bilan muvofiqlashtirilishi kerak. Zotan vujudga kelgan vaziyat buni qat’iylik bilan talab etadi.

Ekologik jihatdan va eng avvalo kimyo, syellyuloza-qog‘oz, go’sht, vino, konserva, charm zavodlari, issiqlik elektrostansiyalari «nomaqbul» hisoblanadi. Binobarin, ular aholi joylashgan markazlardan uzoqroqda bo‘lgani yaxshiroq.

Ekologik omilning ishlab chiqarishning hududiy tashkil etishiga ta’sirini kimyo sanoati misolida ko‘rish ayniqsa namunaviydir, chunki bu sanoat korxonalarini joylashtirilishi juda erkin xususiyatga ega. Sababi-ular o‘simlik, hayvonot, mineral xom ashyosi, suv, havo asosida, boshqa sanoat chiqindilari (qora va rangli metallurgiya) negizida ham rivojlanishi mumkin.

Shunday qilib, kimyo sanoati korxonalarini istagan joyda qurish imkoniyati bor. Ammo, bu masalaning bitta nozik tomoni bor-bu ham bo‘lsa ekologik omildir va u bilan ayniqsa hozirgi kunda hisoblashmasdan iloj yo‘q. Zero, Yer yuzida ekologik sog‘lom joyning o‘zi juda sanoqli.

Yuqoridagilardan tashqari **bozor iqtisodiyoti** omilini ham unutmaslik kerak. Sodda qilib aytganda, bozor iqtisodiyoti-bu ishlab chiqarish erkinligi, raqobat va ochiq iqtisodiyot yurgizishdir. Bunday sharoitda ko‘p ukladli iqtisodiyot, mulkchilikning turli shakllari va raqobat, qulay investisiya makonini vujudga keltirish, monopoliyaga qarshi kurash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois bozor iqtisodiyoti omilini ishlab chiqarish tarmoqlarini hududiy tashkil etishga nisbatan tahlil etar ekanmiz, unda bu boradagi ilgari an’anaviy fikr yuritishlar tamomila o‘zgarib ketishi kerak. Chunki, bu sharoitda aksariyat narsani, shu jumladan nimaga ixtisoslashuvni va qayerda joylashtirishni pirovard natijada bozor, raqobat, talab belgilaydi, davlat esa o‘zining mintaqaviy siyosati orqali bu jarayonni boshqarib, tartibga solib turadi.

Hozirgi kunda infrastruktura tizimining mavjudligi ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishda katta rol o‘ynaydi. Yo‘l, yer osti va yer usti qurilmalari, elektr uzatuvchi shaxobchalar, turar joy, maishiy xizmat ko‘rsatish obyektlari muhayyo bo‘lgan joylar yangi ishlab chiqarishni, qo‘shma korxonalarni o‘ziga jalb qiladi. Xorijda bunday joylarni *sanoat parki* deb atashadi.

Infrastruktura tizimida xususan transportning o‘rni yuqori. Chunki, transportsiz ishlab chiqarish jarayonining o‘zi ham bo‘lmaydi, transport xarajati esa mahsulot tannarxiga kiradi. Shuningdek, ijtimoiy infrastruktura tarmoqlari ham ishlab chiqarishni joylashtirishda muhimdir.

O‘tish davrida ayniqsa bozor infrastrukturasi ahamiyati katta. Bozor iqtisodiyotining o‘zi esa ishlab chiqarishni joylashtirishda hal qiluvchi omildir. Sababi-bozortalab sohalargina rivojlanadi; bozori chaqqon mahsulotlarni ishlab chiqargan tadbirkorlar yengadi.

Bozor (talab va taklif), erkin raqobat, u yoki bu mahsulot ishlab chiqaradigan makonni, bozor muhitini belgilaydi. Shu bois, talabning nafaqat miqdor jihatdan o‘sib borishini, balki uning xususiylashuvini, sifatini e’tiborga olish, ixcham, harakatchan, boshqarishi oson bo‘lgan kichik va o‘rta korxonalarni joylashtirish o‘tish davri uchun ayniqsa xosdir. Bu davrda vaqt va makondan unumli foydalanish o‘ta zarur.

Hozirgi vaqtda qulay investisiya makonini yaratish ham katta mazmun kasb etadi. Infrastruktura va boshqa sharoitlarning mavjudligi, huquqiy va tashkiliy masalalarning hal etilganligi, kafolatlanganligi xorijiy sarmoyadorlarning kirib kelishiga qulaylik yaratadi. Ko‘pincha investorlar huquqiy jihatdan kafolatlangan, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, arzon ishchi kuchi bo‘lgan hududlarni qidiradilar. qurilgan qo‘shma

korxonalar esa mintqa va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga, uning tarmoqlar va hududiy tarkibiga sezilarli o'zgarishlar kiritadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni joylashtirish o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu borada tadbirkor albatta foydani, qo'shimcha daromadni ko'zlaydi, davlat esa ish o'rinlarini ko'paytirish, mehnat resurslarini band qilish, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish, hududlar rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirishga intiladi. Demak, bunday vaziyatda har ikki yo'nalishni muvofiqlashtirgan holda masalani yechish talab etiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Yer, hudud qanday funktsiyalarni bajaradi?
2. Ishlab chiqarishni joylashtirishda qaysi asosiy omillar ta'sir ko'rsatadi?
3. O'zingiz yashab turgan viloyat tabiiy sharoiti va boyliklariga iqtisodiy baho bering.
4. Infrastruktura nima va u ishlab chiqarishni joylashtirishga qanday ta'sir ko'rsatadi?
5. Ekologik omil va ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish borasida nimalarni ayta olasiz?
6. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda tabiiy sharoit va tabiiy boyliklar ta'sirini misollar yordamida tushuntirib bering.
7. Ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilishning asosiy qonuniyat, prinsip va omillari o'rtasida qanday aloqadorlik mavjud?
8. Joyning ekologik sig'imi va uning ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishga ta'siri nimalarda o'z aksini topadi?
9. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyot tarmoqlarini joylashtirish qanday xususiyatlarga ega bo'ladi?
10. Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir etuvchi tabiiy omillarni sanab bering.
11. Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy omillarni sanab bering.

8-Mavzu. Ishlab chiqarishini joylashtirishning klassik g'oyalari.

Reja:

1. Joylashtirish, joylanish haqida umumiy tushuncha.
2. Merkantelizmdan fritredizmga.
3. Ishlab chiqarishni joylashtirishda I.Tyunen va A.Veber g'oyalari.
4. Kristaller-Lyosh nazariyasi.
5. V. Leontyev, U. Ayzard, T. Xagerstrand, F. Perru va boshqalarning ishlab chiqarishni joylashtirishga oid fikrlari.
6. Yangiliklarning hududlar bo'ylab tarqalish g'oyasi.

Tayanch iboralar. *Joylashtirish, Merkantelizm, Fritredizm, I.Tyunen, Qishloq xo'jaligini joylashtirish modeli, Tyunen shalqalari. A.Veber, Sanoat shtandorti, V. Kristaller, A. Lyosh, V. Leontyev, U. Ayzard, T. Xagerstrand, F. Perru, ishlab chiqarishni joylashtirish.*

Yer yuzida butun borliq, mavjudot bir tekis tarqalmagan yoki taqsimlanmagan. Chunonchi, havo harorati, suv, tuproq, o'simlik, hayvonot dunyosi, qazilma boyliklar, aholi va u tomonidan yaratilgan ishlab chiqarish tarmoqlarining joylanishi, zichligi bir xil emas. Aynan ana shunday notekislik geografiya fanining chin mohiyatini, uning diniy va dunyoviy ahamiyatini asoslab beradi, kishilarning hayot-faoliyatini, hududiy mehnat taqsimoti va hatto jahon hamjamiyatidagi mamlakatlarning geografik siyosatini belgilab beradi.

Qizig'i shundaki, insoniyat tarixida doimo turli narsalarning notekis joylanishiga barham berish va ularning bir tekis tarqalishiga urinib kelingan, ammo hech qachon bu notekislik butunlay yo'qolmagan, turli mintaqalar va joylardagi hayot turlichaligicha qolaveradi. Demak, geografiya ham abadiy, u harakatdagi olam sirlarini o'rganuvchi fan sifatida o'z ilmiy va amaliy ahamiyatini hech qachon yo'qotmaydi. Uning bunday vazifasi ayniqsa ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Shu o'rinda ba'zi terminologik masalalarni aniqlashtirish talab etiladi. Masalan, joylanish(i), joylashtirish, joylashish kabi tushunchalarning ma'nosi bir xil emas. Joylanish yoki joylashish deganda ko'proq yuzaga kelgan holat, geografik manzara, nazarda tutiladi va u hamma vaqt ham inson tomonidan yaratilgan bo'lavermay, balki o'ziga xos turli xil, eng avvalo, tabiiy qonuniyatlar asosida vujudga keladi. Jumladan, tayga o'rmonlari, dengiz va okeanlardagi baliqlar, yer osti qazilma boyliklarni hech kim joylashtirmagan, ular o'zlaricha boshqa qonuniyatlar asosida joylashgan. Binobarin, joylashtirish oddiy joylanishdan farq qilib, kimdir tomonidan amalga oshiriladi.

Sobiq Ittifoq davrida o'ta markazlashgan, direktiv rejalashtirish sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini yagona Davlat planlashtirish tashkiloti («Gosplan») joylashtirgan. Hozirgi bozor munosabatlari, mulkchilikning davlat tasarrufidan chiqarilishi sharoitida «joylashtirish» o'zining avvalgi mohiyatini yo'qotadi, biroq bunday vaziyatda ham turli xil mulk egalari, tadbirkor yoki boshqa ishbilanmonlar o'ziga tegishli sohani ma'lum tamoyillar asosida joylashtiradi. Keng miqyosda esa davlat o'zining turli xil vositalari (mexanizmlari) orqali ishlab chiqarishning joylashuvini tartibga solib, boshqarib boradi. Ilmiy jihatdan bunday joylashuvni «**hududiy tashkil etish**», deb atash ham to'g'riroq bo'ladi. Bu tushuncha esa o'z o'zidan tartib, tizim, muvozanat, boshqaruvni ko'zda tutadi va tashkil etish asosan hududiy majmua shaklida bo'ladi.

Jahon xo'jaligining yagona tizimi vujudga kelganga qadar xalqaro (geografik) mehnat taqsimoti uncha rivojlanmagan edi. Hatto XVII-XVIII asrlargacha ko'pgina mamlakatlar xalqaro iqtisodiy munosabatlarda o'zlarining ichki bozorlariga chet el mahsulotlarini kiritishga qarshi siyosat olib borar edilar. Bu siyosat yoki importni cheklash iqtisodiyot tarixida **merkantilizm** nomi bilan o'rin olgan.

Albatta, bunday sharoitda jahon bozori xususida so'z yuritish mumkin emas. Jahon bozori erkin iqtisodiyot, ochiq savdo tizimini joriy qilishni taqozo etadi. Ana shunday yo'nalish **fritredizm**, ya'ni erkin savdo deb ataladi. Uning ilmiy asosini yaratishda A.Smit va, ayniqsa D.Rikardoning xizmati katta bo'lgan. Ularning g'oyalari xalqaro geografik mehnat taqsimotini keng ko'lamda rivojlantirish, mamlakatlararo savdo-sotiqni faollashtirishga qaratilgan bo'lib, u mutloq va yoki nisbiy qulaylik (afzallik) qonuni nomini olgan. Bu qonunning asl mohiyati shundaki, har bir mamlakat o'zining ichki imkoniyat va sharoitlaridan kelib chiqqan holda ma'lum mahsulotni ma'lum vaqt mobaynida boshqa davlatlarga qaraganda arzonroq, ya'ni kamroq xarajat bilan yetishtiradi va uni bozorda oson sotadi. Sotilgan mahsulotning puliga o'zida yo'q, yoki yetishtirishi qimmatroq, serxarajat tovarlarni boshqa hududlarda nisbatan arzonroq

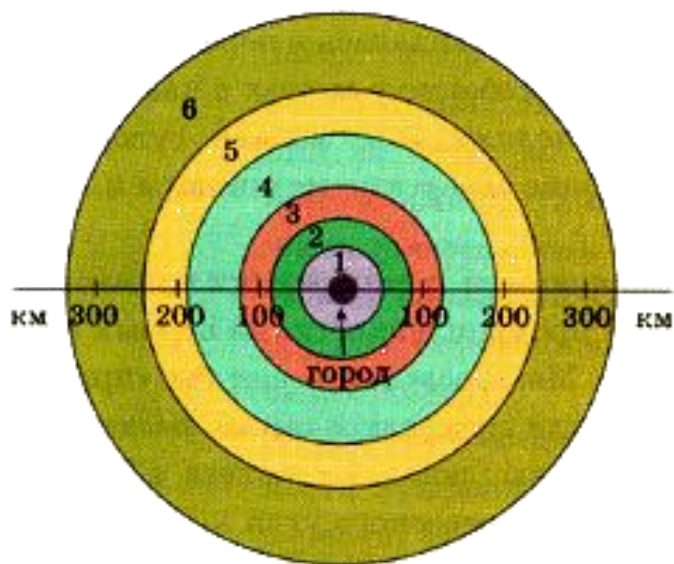
ishlab chiqarilgan narsalarni xarid qilib oladi. Bunday tovar ayirboshlash naqd pulsiz, ya'ni barter usulida ham olib borilishi mumkin.

Fritredizm g'oyalarini amalga tatbiq qilish jahon xo'jaligining shakllanishiga, mehnat taqsimotining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ayni paytda mamlakatlar iqtisodiyotining ixtisoslashuvi va hududiy tashkil qilishida ham o'zgarishlar yuz beradi.

Bevosita ishlab chiqarishni joylashtirishga oid ilmiy g'oyalar dastavval Germaniyada yaratilgan. Masalan, nemis mulkdori Iogan Genrix Tyunen XIX asrning 20-30-yillarida o'zining qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirish bo'yicha ilmiy fikrlarini maxsus asarida bayon qildi (ruscha nomi «Изолированное государство»).

Tyunen g'oyasining asosiy mohiyati yagona shahar, ya'ni iste'mol markazi atrofida qishloq xo'jalik mahsulotlarini ma'lum tartibda yetishtirishni hududiy tashkil qilishdan iborat. U bu g'oyani amalga tatbiq qilish uchun xo'jalik bilan shahar yoki bozor (uning misolida bu shahar – Meklenburgdagi Rostok) o'rtasidagi masofa, qishloq xo'jalik mahsulotining narxi, qiymati va yer rentasiga asoslanadi. Yer rentasi esa unga qo'yilgan mablag' bilan olingan daromad nisbati bilan belgilanadi.

Yuqoridagi shartlar yordamida I.Tyunen shahar atrofida qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimini yoki hududiy majmuasini yaratadi. Bu tizim adabiyotda «Tyunen xalqalari» nomi bilan mashhur. Chunki, turli mahsulotlarni yetishtirishga ixtisoslashgan har xil tarmoqlar iste'mol markazi atrofida xalqasimon joylashadi. Masalan, birinchi xalqa-bog'dorchilik, sabzavotchilik va qisman sut chorvachiligi; ikkinchisi – o'rmon xo'jaligi (o'sha davrda o'tin uchun), uchinchi xalqa-kartoshka, arpa yetishtirish va urug'chilik, to'rtinchi-yuqori unumdor g'allachilik va sut-go'sht chorvachiligi, beshinchi- g'allachilik va, nihoyat, oltinchi xalqa –yaylov chorvachiligi.

Markazdagi qora nuqta shaharni ifodalaydi. Uning atrofidagi oq maydon (1) bog'dorchilik, sabzavotchilik va qisman sut chorvachiligi; 2) (yashil) o'rmon xo'jaligi (o'sha davrda o'tin uchun); 3) (qizil) kartoshka, arpa yetishtirish va urug'chilik; 4) (moviy) yuqori unumdor g'allachilik va sut-go'sht chorvachiligi; 5) (sariq) g'allachilik; 6) (yashil) qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanmaydigan yaylov chorvachiligi.

8.1-Rasm. Iogann Geynrix fon Tyunenning shahar atrofida qishloq xo'jaligini konsentrik doiralarda taqsimlash modeli.

I.Tyunenning xizmati shundaki, u birinchi bo'lib yerdan foydalanish masalalarini ko'tarib chiqdi va ilmiy adabiyotga «iqtisodiy makon» tushunchasini kiritdi. U o'zining abstrakt modelida mahsulotning bozorga-iste'molchiga arzon va sifati buzilmagan holda yetkazib berishga katta e'tibor beradi. Shunday qilib, I.Tyunen qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishning dastlabki ilmiy poydevorini yaratuvchisi bo'ldi va shu ma'noda uni qishloq xo'jaligi geografiyasining asoschisi sifatida e'tirof etish mumkin.

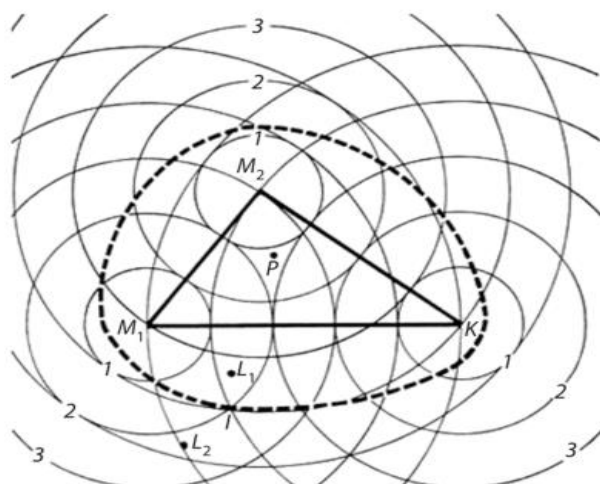
1909 yilda Tyunenning vatandoshi – Alfred Veber sanoat Shtandorti to‘g‘risida ilmiy izlanishlar olib bordi. U o‘zining diqqat-e‘tiborini sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishga ta‘sir etuvchi omillarga qaratdi. Shu maqsadda Veber omillarning ta‘sir kuchiga qarab tabaqalashtirdi, asosiy hal qiluvchi omilni aniqladi.

A.Veber sanoat Shtandorti va sanoat geografiyasining asoschisidir. Shtandort esa-korxonaning o‘rnashgan joyi yoki korxonaning optimal (standart) joylashgan, qulay nuqtasi ma‘nosini anglatadi. Joylashtirish omili u yoki bu korxonani qurishda ko‘zda tutilgan iqtisodiy samaradorlik, foyda nuqtai nazaridan baholanadi. Bu foyda, Veber fikricha, asosan xom ashyo, mahsulotni realizatsiya qilish, transport va ishchi kuchiga ketgan xarajatlar nisbati hamda asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatidan tashkil topadi. Keyinchalik u xom ashyo va mahsulotni sotish bilan bog‘liq omilni umumiy transport sarf-xarajatlariga kiritdi. Chunki, mahsulotning tannarxiga xom ashyoni keltirish, mahsulotni realizatsiya qilish bilan bog‘liq xarajatlar ham kiradi (8.2-rasm).

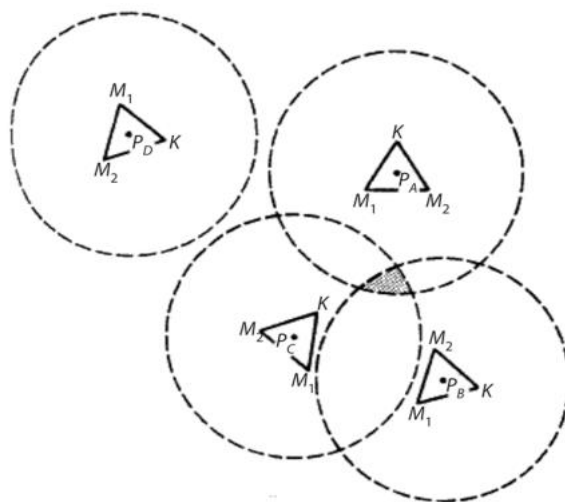
Natijada, sanoat shtandortini belgilovchi ikkita omil – transport va ishchi kuchi (mehnat resursi) olindi. Veber keyinroq ularga yana bir muhim omilni qo‘shdi – u ham bo‘lsa aglomeratsiya omilidir. Aynan ana shu omil, ya‘ni sanoat korxonasini boshqa korxonaga, infratuzilma tarmoqlari yonida qurish katta iqtisodiy samaradorlikga olib keladi va bundan joylashuv hududiy majmua ko‘rinishini oladi. Ehtimol, N.N.Kolosovskiyning «ishlab chiqarishni hududiy majmualari» g‘oyasi ana shu Veberning ishlab chiqarish aglomeratsiyasi haqidagi ta‘limotidan kelib chiqqan yoki nazarda tutgan bo‘lsa, ajab emas.

A.Veber transport omiliga mahsulot yoki xom ashyoning vazni, tashiladigan masofa, mehnat resursida ish xaqi, aglomeratsiya omilida esa korxonalarining bir joyda to‘planishini hisobga olgan.

A. Veber ilmiy adabiyotda o‘zining shtandort nazariyasi, «joylashtirish omili» va «aglomeratsiya samaradorligi» tushunchalarini kiritganligi bilan mashhurdir. Aglomeratsiya samaradorligi-bu asl mohiyatiga ko‘ra mujassamlashuv (konsentratsiya) samaradorligi bo‘lib, u hozirgi kunda korxonalarining yiriklashuvidan, ya‘ni miqyos, masshtab iqtisodi asosida emas, balki korxonalarining kooperatsiya va ixtisoslashuv («xilma-xillik» yoki sifat iqtisodi) natijasida erishiladi.

A. Ishchi kuchi omili: Izodapana (isodapane), ya‘ni, «teng qo‘shimcha transport xarajatlari»

B. Aglomeratsiya samaradorligi: Sanoat korxonasining joylashuviga aglomeratsiya omilining ta‘siri.

8.2-Rasm. A.Veberning sanoat Shtandorti nazariyasidagi omillar chizmalari

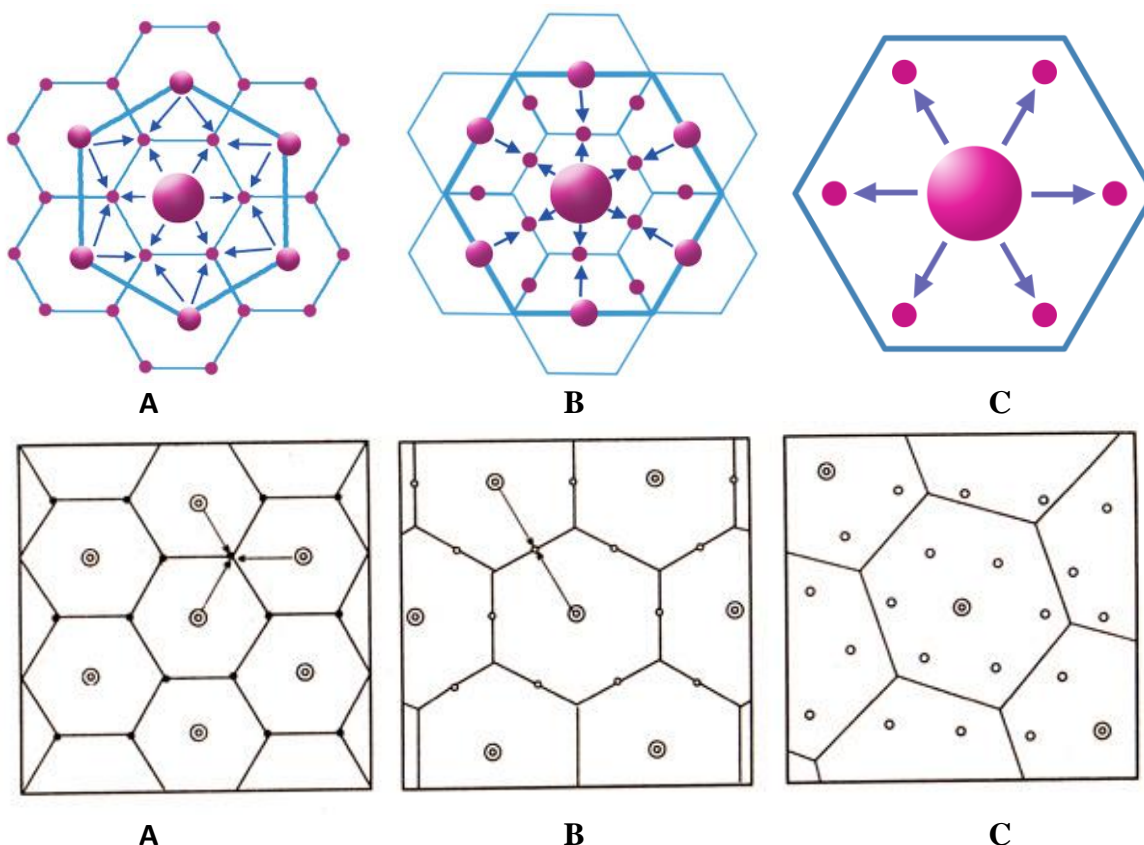
I.Tyunen (qishloq xo'jaligi) va A.Veberning (sanoat Shtandorti) g'oyalari abstrakt sharoitlarni hisobga olgan holda yaratilgan bo'lsada, ularning ilmiy ahamiyati hozirgacha yo'qolmagan. Bu olimlarning g'oyalarini «omillar tahlili» shaklida umumlashtirish mumkin. Omillar esa hududda ayrim joylarni tanlab olish va pirovard natijada hududiy mujassamlashuv, hududiy notekisliklarni yoki geografik tengsizlikni keltirib chiqaradi.

Shunday qilib, ishlab chiqarishning ikki asosiy tarmog'i, ya'ni qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish, ishlab chiqarishning hududiy majmualari bo'yicha ilmiy g'oyalar yaratildi. Endi navbat- aholi joylashuvi, aholiga xizmat ko'rsatish, ijtimoiy sohalarning hududiy tashkil etish muammolariga keldi. Bu haqdagi ishlanmalar ham nemis olimi Valter Kristallerga tegishli. U 1930-yillarda aholining hududiy tarqalishi va joylanishi masalalarini o'rganib, o'zining «Janubiy Germaniya markaziy o'rinlari» nomli kitobini yozdi.

Markaziy o'rinlar turli yiriklikdagi shahar va boshqa aholi manzilgohlari bo'lib, ular o'ziga xos ta'sir doirasi, xizmat ko'rsatish radiusiga ega. Ideal holatda har xil miqyosdagi markaziy o'rinlar geografik muhitda oltiburchak shaklga ega va ular asalarining uyasini eslatadi.

Markaziy o'rinlar nazariyasi shaharlar ierarxiyasidagi aholi punktlarining soni, hajmi va joylashishini tushuntiruvchi umumlashtirilgan qoidalar to'plamidir¹¹.

Nazariya 1933 yilda nemis geografi Valter Kristaller tomonidan yaratilgan bo'lib, u aholi punktlari atrofdagi hududlarga xizmat ko'rsatadigan markaziy joy sifatida ishlaganligini ta'kidlagan (8.3-rasm).

8.3-Rasm. V. Kristaller modeli bo'yicha hududni tashkil etish tamoyillari. Tuzilishni optimallashtirish: a – bozor tamoyillari; b – transport tamoyillari; C-ma'muriy tamoyillar.

¹¹ Экономический ландшафт / Шупер В.А. // Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов. — М. : Большая российская энциклопедия, 2004—2017.

Kristaller uchun ham hudud barcha sharoitlar bo'yicha bir xil bo'lishi, ya'ni hudud tep-tekis, aholi, aholi manzilgohlari, yo'l va boshqalar bir xil joylashgan. Ana shunday ideal manzaradan kelib chiqqan holda u o'zining ilmiy g'oyasini yaratdi. Uning nomi bilan «markaziy o'rinlar», iyerarxiya, shaharlar klassifikatsiyasi kabi tushunchalar, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy majmua shaklida joylashtirishga oid ilmiy fikrlar bog'liq.

8.1-Jadval

V. Kristallerga ko'ra aholi punktlari ierarxiyasi¹²

Ierarxiya darajasi	Aholi soni, kishi	Aholi punktlari orasidagi masofa, km	Xizmat ko'rsatish maydoni, km ²
I	500 000	187	35 000
II	100 000	109	11 650
III	30 000	69	3 880
IV	10 000	36	1 243
V	4 000	21	414
VI	2 000	13	140
VII	1 000	7	47

Boshqa, yosh va iste'dodli nemis olimi Avgust Lyosh o'zidan oldingi vatandoshlarining ilmiy ishlanmalarini umumlashirib (u A.Veberning o'quvchisi edi), barcha xo'jalik tarmoqlarini joylashtirish to'g'risida ish olib bordi. A.Lyosh g'oyalarning mohiyati uning maxsus kitobida (ruscha nomi «Географическое размещение хозяйства»-M., 1959) bayon etilgan. Kitobning asl nusxasi qo'lyozmasi 1940 yilda nashr qilingan.

A.Lyosh qishloq xo'jaligining areal, maydon sifatida, sanoatning esa nuqtasimon hududiy tashkil etish xususiyatlarini asoslab berdi. U birinchi bo'lib «bozor muhiti yoki makoni», «iqtisodiy landshaft» (hozirgi kunda – iqtisodiy rayon, o'ziga xos hududiy majmua) tushunchalarini yaratdi va fanga kiritdi. Agar avvalgilar, xususan I.Tyunen va A.Veber alohida korxonani, tarmoqni o'rganishgan bo'lishsa, A.Lyosh ishlari barcha xo'jalik sohalarini qamrab oldi va o'z mohiyatiga ko'ra bozor munosabatlari, uning ta'sir doirasi haqiqiy rayon tashkil qiluvchi omil ekanligi ta'kidlandi, matematik usullarni keng qo'lladi. Aynan ana shu tamoyillarni hozirgi kunda O'zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirish masalalariga tatbiq qilish ahamiyatdan xoli bo'lmasa kerak.

Ta'kidlash joizki, I.Tyunen va A.Veber g'oyalari o'z davri talabiga mos kelardi. Sababi – u davrda hududning iqtisodiy sig'imi, zichligi uncha yuqori emas, hududiy-iqtisodiy manzara qutbiylashmagan, ya'ni deyarli bir tekis edi. Ana shunday iqtisodiy geografik holat alohida korxonalar yoki tarmoqlarni ayrim joylarda o'rinlashtirish ta'sirida o'zgaradi, notekislik xususiyatini oladi. Boshqacha qilib aytganda, avvalgi tabiiy ko'rinishdagi iqtisodiy tekislik notekislikka, xududiy mujassamlashuvning ko'chayishiga o'zgaradi. Buning natijasida notekislikni tekislashga urinib ko'radigan ilmiy izlanishlar talab etildi. Xuddi shunday regulyar tizimga moslashgan ishlab chiqarish va aholiga

¹² <https://puhovaag.wordpress.com>

xizmat ko'rsatish sohasini hududiy tashkil qilish g'oyalarini V.Kristaller va A.Lyosh yaratdi.

Iqtisodiyot nuqtai nazaridan uncha o'zlashtirilmagan, xo'jalik sig'imi past hududlarni rivojlantirish va jonlantirish borasida o'sish qutblari va rivojlanish markazlari to'g'risidagi nazariya ham katta ahamiyatga ega. Uning asoschisi fransuz olimi Fransua Perrudir.

F.Perru «markaziy o'rinlar» g'oyasidan kelib chiqdi, omillarni emas, tarmoqlarni rivojlanish xususiyati, harakatchanligi, atrofga ta'siri bo'yicha tabaqalashtirdi va ularni uch guruhga ajratdi. U eng avvalo hududiy-iqtisodiy munosabatlarda tengsizlik, nobarobarlikni tan oldi va mutloq jihatdan tenglikni amalga oshirish mumkin emasligiga to'la ishonadi.

Perru fikricha, uchinchi guruh tarmoqlari tez, jadal rivojlanish, rayon (majmua) hosil qilish salohiyatiga, qobiliyatiga ega bo'lib, aynan ana shunday mintaqaviy iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi tarmoqlar rivojlanishi o'sish markazlarini tashkil qiladi. Markazlarning mustahkamlanishi, ularda turdosh korxonalarining ko'payishi, atrofga bo'lgan ta'sir doirasining kengayishi natijasida o'sish qutblari vujudga keladi. Ta'kidlash joizki, o'tgan asrning 40-nchi yillarida xuddi shunga o'xshash «iqtisodiy uchoqlar» g'oyasi rus olimlari, jumladan A.G.Aleksandrov va N.N.Kolosovskiy tomonlaridan ham yaratilgan edi.

O'sish qutblari g'oyasi shved olimi - Lund universiteti professori (Shvesiya, 1954) T.Xagerstrandning yangiliklar diffuziyasi nazariyasiga o'xshab ketadi. Faqat muallif bu g'oyani ko'proq sotsial geografiya bo'yicha ishlab chiqqan.

Chindan ham, jahon taraqqiyoti, dunyo xo'jalik tizimining rivojlanish tarixi fan-texnika yutuqlari, ilmiy yangiliklar va kashfiyotlar, innovatsiyalar texnologik determinizm bilan bog'liq. Tarix nuqtai nazaridan yondoshganda, jahon xo'jaligi rivojlanishida ma'lum sikllarni ajratish mumkin. Bu davr yoki sikllar yangi kashfiyotlarning ixtiro etilishi, tatbiq etilishi, tarqalishi va ularning o'rniga boshqa innovatsiyalarning kelishi bilan belgilanadi.

Maxsus adabiyotlarda amerikalik U.Rostouning (XX asr, 58-60-yillar) iqtisodiy rivojlanishning bosqichlari, stadiyalari, rus iqtisodchisi N.D.Kondratyevning 30-yillar ilmiy-texnika o'zgarishlariga asoslangan «uzun to'lqinlar» nazariyasi mavjud. Shuningdek, amerikalik olim R.Vernonning (XX asr o'rtalari) eksport tovarining hayot sikli, avstraliyalik Yozef Shumpeterning tadbirkorlik to'g'risidagi g'oyalari ham yangiliklarning diffuziyasi va texnologik determinizm bilan yaqindan bog'liq.

Diffuziya (fizikadan olingan bo'lsa kerak) kengayish va tarqalish xususiyatiga ega bo'lishi mumkin. Birinchisida yangilikning amaliy tatbiq doirasi asta-sekin kengayib boradi, ikkinchisida esa bu birin-ketin sodir bo'ladi, yangilik biridan ikkinchisiga ko'chadi. Xuddi shu xususda amerikalik iqtisodchi M.Porterning (1993) markazdan chetga kashfiyotlarning, yangi texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish tarmoqlarining ko'chishi, bir mamlakatdan ikkinchi, uchinchisiga va h.k. darajalarga kaskadsimon o'tishi, migratsiyasi xaqidagi ilmiy ishlanmalari ham bor.

Sobiq Ittifoqni parchalanishi va mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi bilan geosiyosiy vaziyat o'zgardi. Ana shunday sharoitda chegara atrofi mintaqalarini o'rganish, «Markaz-chekka» (perifiriya) munosabatlarini tadqiq qilish masalalari ham ishlab chiqarishni tashkil etish bilan bevosita aloqadordir.

Jahon xo'jaligi tizimi (bu tushuncha asoschisi amerikalik I.Vallerstayn), uning taraqqiyotidagi sikllar davriy, tarixiy xususitga ega. Bunday yondoshuvni tik emas, gorizontal, ya'ni geografik jihatdan ham qo'llash mumkin. Natijada, iqtisodiyot

rivojlanishining hududdan-hududga o'tishi, bizning iboramizda - «geografik to'liqlar» ko'z oldimizga keladi.

N.D.Kondratyev jahon xo'jaligi dinamikasida 5 ta sikl ajratadi, ulardan to'rttasi industriya davriga, oxirgi 5-undan keyingi, ya'ni postindustrial davrga to'g'ri keladi. Bu davrda elektronika, lazerlar texnologiyasi, biotexnologiyalar ustuvor ahamiyatga ega. Xuddi shunga o'xshash hududiy-iqtisodiy rivojlanishning ketma-ketligini kuzatish mumkin. Bu o'rinda I.Mechnikovning jahon sivilizatsiyasi bosqichlari va bunda buyuk tarixiy daryolarning roli xaqidagi asarini ham e'tibordan chetga qoldirmaslik kerak. Muallif jahon madaniyati va taraqqiyotida daryo, O'rta dengiz va okean sivilizatsiyalarini ajratadi. Ular bir vaqtning o'zida emas, balki turli davrlarda, birining o'rnini ikkinchisini olishi bilan yuzaga yelgan.

Darhaqiqat, jahon taraqqiyoti Uzoq Sharq, Yaponiya va Xitoydan boshlanib, O'rta va Yaqin Sharqqa, undan O'rta dengiz va Pireney yarim oroliga, ulardan Angliya va nihoyat Amerikaga (AQSh)ga ko'chdi. Hozirgi davrda tarixni, iqtisodiy-ijtimoiy hayotni rivojlantiruvchi mintaqalar «uchburchagi», ya'ni AQSh-G'arbiy Yevropa-Yaponiya hisoblanadi. Ayni vaqtda, yetakchi kuchning asta-sekin yana sharqqa ko'chishi alomatlarini sezilmoqda. Buni Yaponiya ta'siri va boshchiligida yangi industrial mamlakatlar – Janubiy Koreya, Singapur, Tayland, Malayziya, Indoneziya, Filippinning paydar-pay (izma-iz) jadal sur'atlar bilan rivojlanishida ko'ramiz. Demak, bizning nazarimizda, iqtisodiy taraqqiyotning sikl xususiyatiga ega ekanligi faqat davr, vaqt doirasidagina emas, balki Yer shari, global, geografik makonda ham sodir bo'lmoqda. Bunday geografik to'liqlar, siljishlar esa, albatta, jahon xo'jaligining rivojlanish va uning hududiy tarkibiga ta'sir qiladi.

Shu bilan birga iqtisodiy geograflar, mintaqa iqtisodchilari V.Leontyev va U.Izardlarning tarmoqlararo va hududlararo balansi hamda mintaqaviy iqtisodiyot fani to'g'risidagi ilmiy g'oyalarini, Zipfa va Styuart, Dj.Fridman kabilarning shaharlar rivojlanishi, boshqa olimlarning «dunyoviy shaharlar» xaqidagi yangi ishlarni ham nazardan qochirmaslik kerak. Zero ularning barchasi ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, hududiy majmualar bilan bevosita bog'liq.

Biz yuqorida ishlab chiqarishni joylashtirishning ilmiy g'oyalarini asosan g'arb olimlari asarlari bo'yicha talqin qildik. O'z-o'zidan savol tug'ilishi tabiiy: naxotki uzoq tarixga, madaniyatga ega bo'lgan o'zimizning yurtimizda bunday ishlar qilinmagan bo'lsa? Shubha yo'q, albatta bu borada ham o'lkamiz katta va boy merosga ega. Muammo faqat ularni tarixiy manbalardan qidirib topish, o'rganish, targ'ib va tashfiqot qilish, amalga tatbiq qilishdan iborat bo'lmog'i lozim. Masalan, bu yerda xususan dehqonchilikni rivojlantirish va joylashtirish, almashlab ekish, sug'orish inshootlarini qurish va foydalanish, savdo va hunarmandchilik sohalarini, shaharsozlik to'g'risida dunyo ahamiyatiga molik ixtirolar yaratilgani sir emas. Matematika, tibbiyot kabi fanlar tug'ilgan bu Zamin ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning boshqa sohalariga, jahon madaniyati va tarixiga ham o'zining munosib hissasini qo'shgan.

Nazorat uchun savollar

1. «I.Tyunen xalqalari» nima?
2. Merkantelizmning mazmini nimadan iborat?
3. Fritredizmni ilmiy asosini kimlar yaratgan?
4. A.Veberning «Sanoat shtandorti» haqida nimalarni bilasiz?
5. V.Kristaller va A.Lyosh ilmiy g'oyalari mohiyatini tushuntirib bering.
6. Yangiliklar davr va hududga qanday tarqaladi?

9-Mavzu. Sanoat ishlab chiqarishini hududiy tashkil qilish va sanoat HICHMlari.

Reja:

1. Sanoat tarmog'i haqida tushuncha.
2. Sanoatning hududiy tashkil qilish xususiyatlari va unga ta'sir qiluvchi omillar.
3. Og'ir sanoat tarmoqlarini joylashtirish.
4. Yengil va oziq-ovqat sanoati korxonalarini joylashtirish.
5. Sanoatning hududiy majmualari.

Tayanch iboralar. *Sanoat tarmoqlari, sanoatning hududiy tashkil qilish, sanoatning hududiy tashkil qilish xususiyatlari, alohida sanoat tarmoqlarini, sanoat tugunlari, sanoat markazlari, sanoat rayolari, sanoat punktlari, tarmoqlararo majmualar.*

Umuman tarmoq deganda korxonalarining ma'lum o'xshash xususiyatlariga ko'ra guruhlanishi tushuniladi. Sanoat tarmoqlari odatda uch asosiy mezon asosida ajratiladi. Ular:

- Xom ashyo birligi bo'yicha ajratilgan sanoat tarmoqlari (mashinasozlik va metallni qayta ishlash, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash va syellyuloza-qog'oz sanoati va h.k.);
- Iste'mol birligi, ya'ni muayyan maqsadda mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlar (yengil va oziq-ovqat, qurilish, elektr energetika va b.);
- Texnologik jarayon asosida tashkil etilgan sanoat tarmog'i (kimyo sanoati)

Sanoatning tarmoqlar tizimi nihoyatda murakkab va u borgan sari o'zgarib bormoqda. Eng yirik tarmoqlar sifatida yoqilg'i, energetika, qora va rangli metallurgiya, kimyo va neftni qayta ishlash, mashinasozlik va metallni qayta ishlash, qurilish, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash, syellyuloza-qog'oz, yengil, oziq-ovqat, poligrafiya va boshqalar ajratiladi. Ular ham, o'z navbatida, tarmoq va tarmoqchalardan iborat. Bu jihatdan mashinasozlik sanoatining turlanishi ayniqsa boy; faqat transport mashinasozligining o'zi bir nechta qismlarni o'z ichiga oladi.

Yuqoridagi tarmoqlar orasida eng an'anaviy, qadimiy tarixga ega bo'lgani, shubhasiz, yengil (to'qimachilik) sanoatidir. U dastavval manufakturadan boshlanib, so'ngra yirik mashina industriyasiga o'tdi, boshqa sanoat tarmoqlarining rivojlanishiga turtki berdi. Albatta, oziq-ovqat, metallni qayta ishlash sanoatlari ham ancha qadimiy. Ayni vaqtda mashinasozlik, elektr energetika va kimyo nisbatan «yangiroq» bo'lib, ular hozirgi zamon ilmiy-texnika taraqqiyotini aks ettiruvchi tarmoqlar jumlasiga kiradi.

Sanoat tarmoqlari og'ir va yengil, ishlab chiqarish vositalari va iste'mol mollari ishlab chiqaruvchi yirik guruhlariga (A va B) ajratiladi. Biroq bunday ajratish shartli xususiyatga ega bo'lib, ular orasidagi farq borgan sari qisqarib, «yupqalashib» bormoqda.

So'nggi yillarda sanoat tarmoqlari tarkibida quyidagi o'zgarishlar sodir bo'lmoqda:

-sanoat tarmoqlarining yanada parchalanib borishi, yangi-yangi tarmoqlarning vujudga kelishi;

-tarmoqlar orasida integratsiya jarayonlarining rivojlanishi, tarmoqlararo majmualarning shakllanishi;

-fan-texnika yutuqlari bilan bevosita bog'liq tarmoqlarining tezroq rivojlanishi.

Sanoatning tarmoqlar tizimini baholashda eng avvalo uning turlanganligini (diversifikatsiyalashuvini) hamda yangi texnologiyalarga asoslangan, «yuqori qavat» tarmoqlarining mavjudligini e'tiborga olish kerak. Ba'zi rayonlar faqat tog'-kon, xom ashyo qazib olishga ixtisoslashgan, boshqalarida esa asosan ta'mirlovchi sanoat korxonalari bo'lishi mumkin. Tabiiyki, bunday rayonlarning sanoati yaxshi rivojlanmagan.

Sanoat tarmoqlarini hududiy tashkil etish o'ziga xos xususiyatga ega. Ular iqtisodiy geografik makonda yoki xaritada nuqtasimon shaklga ega. Demak, mazkur tarmoqda ishlab chiqarish va hududiy mujassamlashuv darajasi ancha yuqori. Bu esa sanoat ishlab chiqarishining qishloq xo'jaligiga ko'ra iqtisodiy samaradorligini yuqori bo'lishiga olib keluvchi sabablardan biridir.

Sanoat korxonalarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar soni ko'p. Ular asosan xom ashyo, yoqilg'i, energetika, iste'mol, ishchi kuchi, iqtisodiy geografik o'rin va boshqalardan iborat. Bu borada xususan ekologiya va bozor iqtisodiyoti omillarining ahamiyati tobora kuchaymoqda. Shu bilan birga qayd etish joizki, turli xil sanoat tarmoqlarini joylashtirish muayyan omillar asosida amalga oshirildi. Ularni qisqacha ko'rib chiqamiz.

Yoqilg'i sanoati tog'-kon yoki qazib oluvchi sanoati toifasiga kiradi va yoqilg'i turlari, qazilma boyliklarning joylanishi tabiiy, geoximik qonuniyatlarga asoslanadi. Sababi-ko'mir, neft, gaz, yonuvchi slanes, torf kabi tabiiy boyliklarning paydo bo'lishi va yer yuzida (ostida) tarqalishi o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Elektr-energetika suv, issiqlik va atom stansiyalaridan tashkil topadi. Suv elektrostansiyalarini (SES) tekislik joyga ko'ra tog' va tog'oldi rayonlarda qurish maqsadga muvofiq. Chunki, bunday sharoitda relyef shakli –yer tuzilishining qiyaligi, tabiiy holda sharshara va tog'lar orasidagi cho'kmalarning mavjudligi, qulay imkoniyatlar tug'diradi. Shuningdek, suv ombori qoplagan yerlar qishloq xo'jaligida deyarli ishlatilmaydi; qishloq manzilgohlari ham yo'q va, binobarin, ularni ko'chirtirish talab etilmaydi. Suv ombori va uning atrofida sport, dam olish zonalarini tashkil qilish, bog'dorchilik va baliqchilikni rivojlantirish, pastki hududlarda yerlarni sug'orish, kanallar qurish mumkin. Ba'zan SESlar bilan birgalikda o'rmon, yog'ochni qayta ishlash va syellyuloza-qog'oz sanoati ham rivojlanib boradi (masalan, Rossiyaning sharqiy rayonlarida).

Ko'rinib turibdiki, tog'li rayonlarda qurilgan SESlar har tomonlama qulay, elektr energiyasi arzon. Agar shu stansiyalar tekislikda joylashtirilsa katta maydon suv ostida qolib ketadi (ehtimol, bu yerda qimmatbaho qazilma boyliklar bordir) va to'g'on qurish katta mablag' talab qiladi.

Issiqlik elektr stansiyalari (IES) ikki turda bo'ladi: IEM va IES. Ularning bir-biridan farqi qaysi maqsadda qurilganligidadir; foydalaniladigan yoqilg'isi esa bir xil bo'lishi mumkin. Masalan, IEM, ya'ni issiqlik elektr markazi, odatda, ham elektr quvvati, ham bug' (par) talab qiluvchi sanoat korxonalari-to'qimachilik, neftni qayta ishlash va h.k. yonida yoki yaqinida quriladi. Chunki, bug'ni 15-18 km. masofadan uzoqqa jo'natib bo'lmaydi. Demak, bu stansiyani markazlashgan holda joylashtirishda ishlab chiqarish iste'moli asosiy ahamiyatga ega.

Ammo, IEMlarning bevosita shahar ichida qurilishi tufayli ular atrof-muhitni ifloslantiradi. Shu sababdan, ekologik jihatdan bunday stansiyalarning aholi zich joylarda

qurilishi uncha ma'qul emas. Oddiy IESlar esa asosan elektr energiyasini beradi va shu bois ularni yirikroq va shahardan biroz uzoqroq masofada joylashtiriladi.

Atom elektrostansiyalari ko'pincha boshqa turdagi stansiyalarni qurish imkoniyati yo'q hududlarda joylashtiriladi. Buning uchun albatta ekologik xavfsizlik ta'minlanishi kerak. Shuningdek, AESlarning barpo etilishida ilmiy-texnika omili ham hisobga olinadi.

Qora metallurgiya korxonalarini, ayniqsa cho'yan eritish zavodlarini (domna pechida eritiladi) joylashtirishda eng avvalo yoqilg'i va xom ashyo katta ahamiyatga ega. Bir tonna cho'yanni olish uchun taxminan ikki tonna temir rudasi, 1.2 tonna yoqilg'i-kokslanuvchi ko'mir lozim. Rudada temirning (Fe) miqdoriga, boy yoki boy emasligiga qarab zavod uch ko'rinishda joylashtiriladi: yoqilg'i yaqinida (temir ruda koni «boy»), xom ashyo yaqinida (rudada Fe miqdori yuqori emas) va ikkalasining o'rtasida (yoqilg'i va xom ashyo uchun transport xarajati deyarli bir xil). Uchinchi variantda suv hamda iste'mol omillari ham e'tiborlidir.

Qora metallurgiyaga kiruvchi ferrosplav (temir qotishmalari) zavodlari «elektrtalab» hisoblanadi: 1 t ferrosplav uchun 8-9 ming kVt/s. elektr energiya sarflanadi. Binobarin, bunday zavodlar arzon elektr manbalariga yaqinroq joylashtiriladi.

Rangli metallurgiya sanoatiga kiruvchi korxonalar turli-tuman (alyuminiy, mis, kumush, oltin, qo'rg'oshin, qalay va h.k.). Ular tabiatda alohida-alohida uchramaydi. Shuning uchun rangdor metallarni qazib olishda kompleks, kombinat usuli qo'llaniladi.

Tog' metallurgiya kombinatlari xom ashyo rayonlarida (sababi-rangdor metallar miqdori rudada juda oz) quriladi, bevosita tozalangan metall esa iste'mol rayonlarida va xususan arzon elektr energiyaga yaqin joyda o'rnatiladi: tozalangan yoki «rafinatsiya» qilingan misning bir tonnasiga 9-10 kVt/s.gacha, alyuminiyga 18-19, titan va nikel uchun 50 ming kVt/s.-gacha elektr energiyasi ishlatiladi. Shu bilan birga rangdor metallurgiya korxonalarini joylashtirishda ekologiya omilining ham o'rni sezilarli.

Mashinasozlikning tarkibi boyligi tufayli unga ta'sir qiluvchi omillar turi ham har xil. Chunonchi, metallni ko'p talab qiluvchi og'ir mashinasozlik (vagonsozlik, tog'-kon va shaxtalar uchun asbob-uskunalar va h.k.) qora metallurgiya rayonlarida kam, ammo malakali ishchi kuchi kerak bo'lgan priborsozlik, elektrotexnika, hisoblash texnikalari kabi nozik va aniq mashinasozlik fan-texnika taraqqiyoti markazlarida joylashtiriladi.

Qishloq xo'jaligi mashinasozligi ko'p hollarda iste'mol rayonlarida rivojlanadi. Masalan, O'zbekistonda paxta teruvchi, Ukrainada g'alla va qand lavlagi, Belorussiyada-kartoshka va zig'ir, Moldaviyada uzumchilik, Qirg'izistonda pichan o'ruvchi va preslovchi mashinalar ishlab chiqariladi. Demak, mamlakat yoki rayon nimaga ixtisoslashsa, o'sha sohaga xizmat qiluvchi mashinasozlik tarmog'i tashkil etiladi. Bu qonuniyat boshqa tarmoqlarga ham tegishli. Chunonchi, Kareliyada o'rmon, Uralda-qora metallurgiya, Donbassda -shaxta, O'zbekistonda-to'qimachilik, Irkutskda-oltin saralash mashinasozligi rivojlangan va h.k.

Shunday qilib, mashinasozlik mahsulotiga qarab uni joylashtirishga xom ashyo (metall), ishchi kuchi, iste'mol, ilmu-fan, geografik o'rin omillari ta'sir ko'rsatadi. Tabiiyki, dengiz kemasozligi quruqlik ichkarisida emas, port shaharlarda joylashtiriladi. Xuddi shunga o'xshash stanoksozlik, elektrotexnika, traktorsozlik kabi juda ko'p mashinasozlik tarmoqlari o'ziga xos hududiy tashkil qilish xususiyatlariga ega. Albatta, bu sanoat tarmog'i uchun kooperatsiya shakli muhimligi tufayli, uning markazlari qulay transport geografik o'ringa ega bo'lishlari ham lozim.

Kimyo va neftni qayta ishlash sanoati. Asosiy kimyo uchun xom ashyo omili uncha muhim emas. Chunki, bu sanoat turli xil xom ashyo: o'simlik, minyeral, ishlab chiqarish chiqindilari hatto suv va havo asosida ham tashkil etilaveradi. Binobarin, kimyo

sanoatini hududiy tashkil etish katta erkinlikka ega. Ammo, unga ta'sir etuvchi boshqa kuchli omil mavjud- bu ham bo'lsa ekologiyadir.

Nyeftni qayta ishlash zavodlari xom ashyo rayonlariga ko'ra iste'mol rayonlarida ko'proq uchraydi. Xom neftni keltirib turli xil mahsulot olish, ularning barchasini alohida-alohida keltirishdan ko'ra arzonroq, qulay va xavfsizroqdir. Ba'zan bunday zavodlar magistral neft quvurlari o'tgan joylarda ham tashkil etiladi.

Kimyo sanoati uchun suv va elektr energiyasi omili ham ahamiyatliroq. Shu sababdan bo'lsa kerak, Chirchiq yirik kimyo sanoati markaziga aylangan.

O'rmon, yog'ochni qayta ishlash va syellyuloza-qog'oz sanoatini joylashtirish ham o'ziga xos. Jumladan, yog'ochni qayta ishlash aksariyat hollarda o'rmonzorlarga yaqin joylarda amalga oshiriladi, chunki 40 foizgacha yog'och (novda va shox-shabbalar) chiqindiga ketadi. Syellyuloza-qog'oz ishlab chiqarish esa asosan uch variantda joylashtiriladi: xom ashyo rayonida, yog'och oqizuvchi daryolarning temir yo'llar bilan kesishgan nuqtasida hamda daryolarning quyilish qismida. Ko'rinib turibdiki, bu yerda transport va geografik o'rin omillari katta ahamiyatga ega.

Yuqoridagi yo'nalishlar bo'yicha syellyuloza - qog'oz sanoatining joylashuvini Rossiya Federatsiyasi misolida ko'rsa bo'ladi. Masalan, Krasnoyarsk, Volgograd, Krasnokamsk, Perm, Kotlas, Balaxna, Arxangelsk va boshqalar turli variantlarda vujudga kelgan ushbu sanoat markazlaridir. Shuningdek, yog'ochni qayta ishlash sanoatiga mebelsozlik, daftar-qalam, sport buyumlari va musiqa asboblari, temir yo'l shpallari, uysozlik, gidroliz spirti olish kabi juda ko'p tarmoqlar ham kiradi. Ularning joylashtirilishi esa mahsulotning «xom ashyo talabligi» hamda transport jihatidan qulayligiga qarab tashkil qilinadi. Ayni vaqtda, bu yerda xom ashyo, transport, iste'mol omillari bilan birga suv sharoitlari ham e'tiborga olinadi.

Qurilish sanoati boshqa tarmoqlarga nisbatan «oldinda» borishi kerak, zero usiz yangi yerlar o'zlashtirilmaydi, korxonalar va tashkilotlar bunyod etilmaydi. /isht, sement, cherepisa, shiftni ishlab chiqarish ko'p jihatdan xom ashyoga bog'liq. Shu sababdan bo'lsa kerak, Rossiyaning asosiy sement sanoati markazlari -Volsk, Iskitim, Novorossiysk hisoblanadi. Sababi, ular ilmiy ishlab chiqarish uchun xom ashe-mergyeli, ohaktosh ko'p miqdorda mavjud. O'zbekistonda ham sement ishlab chiqarish xom ashyo omilini e'tiborga olgan tarzda amalga oshirilgan (Bekobod, Angren, Quvasoy, Ohangaron). Bundan tashqari, sement ishlab chiqarish qora va rangli metallurgiya markazlarida ham tashkil qilinadi. Buning uchun domna pechlarining chiqindisi-shlak, alyuminiy sanoatiga tegishli glinezyom zavodlari chiqindilari ishlatiladi.

Temir-beton mahsulotlari va qurilmalarini joylashtirish iste'mol omili orqali tashkil qilinadi. Shu bois ularning geografiyasi keng bo'lib, bunday korxonalar barcha yirik shaharlarda mavjud.

Yengil sanoatni hududiy tashkil qilishda xom ashyo, ishchi kuchi va iste'mol omillari yetakchi rol o'ynaydi. Masalan, paxta tozalash va pillachilik zavodlari, jun yoki terini yuvish kabilar bevosita xom ashyo rayonlarida joylashtiriladi. Sababi, ulardan olinadigan mahsulot birligiga juda ko'p xom ashyo sarflanadi.

To'qimachilik, poyafzal, tikuv, trikotaj fabrikalari, gilam ishlab chiqarish mehnattalab bo'lgani uchun ular katta kichik shaharlar, rayon markazlarida quriladi. Shu bilan birga to'qimachilik korxonalarini og'ir sanoat markazlarida ayollar ishchi kuchidan foydalanish maqsadida ham joylashtiriladi. Mazkur sanoatning ko'p mehnat resursini talab qilishi ayni paytda uning iste'mol rayonlarida joylashtirilishi bilan uyg'unlashib ketadi. Chunki, aholi yengil sanoat mahsulotlarining iste'molchisidir, ular esa hamma uchun va har doim kerak.

Oziq-ovqat sanoatini joylashtirish ko‘proq iste‘mol omiliga qarab amalga oshiriladi (bu mahsulotlar ham barcha uchun va doimo zarur). Shuningdek, ularning transportda tashish imkoniyatlari, sifatining buzilmasligi ham inobatga olinadi. Jumladan, yog‘- moy ishlab chiqarish, konserva, vino sanoati, qand lavlagi va tamakini qayta ishlash ko‘proq xom ashyo rayonlarida, go‘sht, sut sanoati shahar joylarga yaqin quriladi. Konditer fabrikalari bevosita shaharlardan joy oladi.

Un sanoati, don mahsulotlari kombinatlari ham aksariyat hollarda kichik shaharlarda, g‘allakor rayonlarda yoki ularga yaqin bo‘lgan shaharlarda rivojlanadi. Keltirilgan undan turli xil mahsulotlarni ishlab chiqarish iste‘mol rayonlarida-shaharlarda tashkil qilinadi. Bunday markazlarda ba‘zan yirik yog‘-ekstraksiya, konserva va vino sanoati, tamaki fermentatsiya korxonalarini qurilishi mumkin.

Shunday qilib, oziq-ovqat sanoatining hududiy tarkibi asosan iste‘mol va xom ashyo omillari ta‘sirida shakllanadi. Ayni vaqtda bu tarmoq qishloq xo‘jaligi bilan bevosita bog‘liqligi tufayli agrosanoat majmualari ko‘rinishida hududiy tashkil etiladi.

Poligrafiya sanoati ko‘proq shaharlarda, xususan poytaxt shaharlarda joy oladi. Sababi- bunday shaharlarga matbuot, kitob, gazeta va jurnallarni nashr qildirish o‘ziga xos vazifa (funksiya) hisoblanadi.

Yuqorida sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish masalasida omillardan emas, sanoat tarmoqlarining xususiyatlaridan kelib chiqildi. Bu yerda faqat shuni eslatish lozimki, hozirgi sharoitda sanoat tarmoqlari va korxonalarini aynan qayerda joylashtirish, ularning texnik-iqtisodiy xususiyatlaridan tashqari, bozor munosabatlari-talab va taklif, soliq va kredit, narx-navo va davlatning maxsus mintaqaviy siyosati ta‘sirida amalga oshiriladi.

Eng muhimi joylashtirilgan korxonalar tadbirkor uchun ham, davlat uchun ham qulay va arzon bo‘lishi kerak. Qulaylik –transport xarajatlari kam, ekologik jihatdan maqbul, arzon demakdir. Kelajakda mahsulot qiymatiga, tannarxiga unga ishlatilgan xom ashyo sarf-xarajatlari, ya‘ni «resurs uchun to‘lov» ham kiritilishi kerak. Zero, bozor munosabatlari davrida u yoki bu resursni qazib olgan hududning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlari, atrof-muhitga ko‘rsatilgan zarar albatta qoplanishi lozim. Endigi sharoitda «bepul» narsaning o‘zi yo‘q hatto, yer, suv ham pullidir.

Sanoat tarmoqlarining hududiy majmua yoki rayon tashkil etish qobiliyati ham har xil. Masalan, kimyo va neftni qayta ishlash, o‘rmon, yog‘och va syellyuloza, elektr energetika, qora va rangdor metallurgiya kabilar boshqa sanoat tarmoqlari bilan yaqindan aloqada bo‘lib, ular ko‘pincha birgalikda, ya‘ni tarmoqlar va hududiy majmua shaklida tashkil etiladi. Chunonchi, neftni qayta ishlash «boyib ketish» imkoniyatiga ega, binobarin, bunday sanoat korxonalarini joylashgan shahar tez orada o‘sish markaz va qutblariga aylanishi mumkin.

Arzon elektr energiya beruvchi suv elektr stansiyalari ham o‘ziga boshqa sanoat korxonalarini chaqiradi. Odatda, bunday markazlarda rangdor va metallurgiya, transformator zavodlari barpo etiladi. Qurilish materiallari sanoati (ayniqsa sement ishlab chiqarish) esa rangdor va qora metallurgiya, IESlar mavjud bo‘lgan joylarda tashkil etiladi.

Turli xil sanoat tarmoqlarining shakllanishi tarmoqlararo majmualarni vujudga keltiradi. Agar ular bir joyda o‘rnashgan bo‘lsa, bunday majmualar ayni vaqtda hududiy majmua holatida ham bo‘ladi. Shu bilan birga alohida sanoat tarmoqlarining mujassamlashuvi ham hududiy majmua (aglomeratsiya) shaklida bo‘lishi mumkin. Bunga mashinasozlik, yengil va oziq-ovqat sanoati rayonlari misol bo‘la oladi.

Hududiy majmualar sanoatni rayonlashtirish tizimi bilan ham bevosita bog‘liq. Jumladan, yirik sanoat markazlari, sanoat tugun va rayonlari, albatta, hududiy majmua shakliga ega. Bulardan eng mukammali sanoat tuguni yoki aglomeratsiyasi hisoblanadi. O‘zbekistonda Toshkent, Farg‘ona-Marg‘ilon, Samarqand, Buxoro-Kogon kabi sanoat tugunlari, Angren-Olmaliq; Sho‘rtan-Muborakga o‘xshash sanoat rayonlari shakllangan. Ular Ayni vaqtda hududiy majmualar shaklida tashkil etilgan.

Nazorat uchun savollar

1. Sanoat tarmog‘i nima va u qaysi belgilar asosida ajratiladi?
2. Xom ashyo, mehnattalab, ilmtalab sanoat korxonalarining joylanish xususiyatlari qaysilar?
3. O‘zingiz yashayotgan hudud sanoat korxonalarining joylanishini asoslab bering.
4. Avtomobilsozlik va neftni qayta ishlash zavodlari nima uchun aynan Asaka va Qorovulbozor shaharlarida qurilgan?
5. Xom ashyo ishlatilishi miqdori bilan ekologiya, ishchi kuchi omili bilan fan-texnika taraqqiyoti o‘rtasida qanday aloqadorlik mavjud?

10-Mavzu. Qishloq xo‘jaligini joylashtirish, hududiy agrosanoat majmualari.

Reja:

1. Qishloq xo‘jaligi haqida umumiy tushuncha.
2. Qishloq xo‘jaligining ijtimoiy va hududiy tashkil qilish xususiyatlari.
3. Qishloq xo‘jaligi tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta’sir etuvchi omillar.
4. Dehqonchilikning joylanishi.
5. Chorvachilikning hududiy tashkil etish xususiyatlari..

Tayanch iboralar. *Qishloq xo‘jaligi, yerdan foydalanish, agroiqlimiy sharoitlar, harorat, suv, havo, agrosoha, qishloq xo‘jaligi infrastrukturasi, transport, fan-texnika taraqqiyoti, dexqonchilik va chorvachilik, Shahhar atrofi qishloq xo‘jaligi, Agrosanoat majmualari.*

Odatda, «qishloq xo‘jaligi» deganda uning asosiy tarmoqlari-dehqonchilik va chorvachilik tushuniladi. Bunday qarash an’anaviy bo‘lib qolgan va u tarmoq nuqtai nazaridan to‘g‘ridir. Ammo hududiy jihatdan qaraganda, qishloq xo‘jaligi shahar, mintaqa, milliy va dunyo xalq xo‘jaligiga o‘xshash alohida bo‘g‘in, taksonomik birlik sifatida ham namoyon bo‘ladi. Bunda qishloqda qanday xo‘jalik tarmoqlarining mavjudligi nazarda tutiladi.

Chindan ham hozirgi vaqtda qishloq joylarda nafaqat dehqonchilik va chorvachilik (agrar sohalari), balki turli boshqa tarmoqlar, masalan, sanoat korxonalari, transport, dam olish maskanlari, sanatoriya va kurort, aholiga xizmat ko‘rsatish sohalari mavjud. Shu bois, «qishloq xo‘jaligi» tushunchasining bunday ikki ma’noga ega ekanligini (birinchisida tarmoq, ikkinchisida-joyning funksiyasi) unutmash lozim.

Qishloq xo‘jaligi umuman iqtisodiyotning qadimiy sohasidir. Dastlabki ijtimoiy mehnat taqsimoti ham avval chorvachilik, so‘ngra dehqonchilikning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq. Dexqonchilik va, xususan sug‘orma dexqonchilik jamiyat taraqqiyotida alohida, inqilobiy ahamiyatga ega bo‘lgan. Sababi –aynan sug‘orma dexqonchilik jamoa, uning

asosida doimiy aholi manzilgohlarining vujudga kelishida, ilmu-fan taraqqiyotida muhim rol o'ynagan. Keyinchalik dehqonchilik hunarmandchilik va savdo-sotiqni, ular esa, o'z navbatida, manufaktura va yirik mashina industriyasini rivojlantirishga olib kelgan.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun quyidagilar xos:

- Agrar soha bevosita tabiiy sharoit bilan bog'liqligi tufayli u mavsumiy xarakterga ega;
- Mavsumiyliги uchun mehnat resurslari ham yil davomida band emas;
- qishloq xo'jaligi rivojlanishi sanoatga nisbatan o'zgaruvchan ko'rinishda boradi;
- bu tarmoqda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil qilish shakllari o'ziga xos-mujassamlashuv va ixtisoslashuv torroq, kooperatsiya va kombinatlashuv esa juda kam hollarda uchraydi;
- qishloq xo'jaligi tarmoqlari areal yoki maydon shaklida hududiy tashkil qiladi;
- mazkur tarmoqda ekstensiv va intensiv rivojlanish yaqqol ko'rinadi;
- qishloq xo'jaligining tarmoqlar tarkibi sanoatga o'xshash uncha boy emas;
- qishloq xo'jaligida mulkchilikni xususiylashtirish osonroq;
- xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik qilish, chet el investorlarini qishloq xo'jaligiga jalb qilish kamroq va h.k.

Yuqoridagi xususiyatlar ushbu tarmoqning iqtisodiyoti va geografiyasiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Chunonchi, tabiiy sharoitning, iqlim va ob-havoning noqulayligi qishloq xo'jaligi unumdorligi, u esa qayta ishlovchi (ozuq-ovqat) sanoatiga va pirovard natijada xalqning turmush darajasining pasayishiga olib keladi. Qolaversa, qishloq xo'jaligi bilan sanoatning boshqa tarmoqlari: mashinasozlik, kimyo, qurilish sanoati va elektr energetika ham aloqador.

Mehnat resurslaridan foydalanishning mavsumiyliги, ishlab chiqarishning mujassamlashuv darajasini yuqori emasligi mazkur tarmoqning iqtisodiy ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligida yer ishlab chiqarish vositasi bo'lib, uning tabiiy hosildorligi hamma joyda ham bir xil emas.

Qishloq xo'jaligi makroiqtisodiy tarmoq sifatida asosan ikki katta sohadan, ya'ni dexqonchilik va chorvachilikdan tashkil topgan. Jahon qishloq xo'jaligida dexqonchilik oldinda turadi. Biroq, shunday bo'lsada, dexqonchilik va umuman qishloq xo'jaligida tarmoqlarning turlanishi sanoatga nisbatan sustroq bormoqda. Ayni vaqtda qishloq xo'jaligidagi ayrim yangi yo'nalishlar–brolliyer parrandachiligi, teplisa (issiqxona) xo'jaligi, sut va go'sht fabrikalari o'zlarining tashkil qilinishiga qarab ko'proq industrial sohaga yaqin turadi.

So'nggi yillarda ba'zi bir mahsulotlarning yetishtirilishi (pomidor, bodring, ziravorlar va b.) mavsumiy xususiyatini yo'qotib bormoqda. Masalan, Toshkent bozorlarida bunday mahsulotlar deyarli yil davomida mavjud. Albatta, bu o'rinda «geografik konveyr»-ning roli ham bor. Chunki, yuqoridagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetkazib turish turli hududlarda, ularning agroiklimiy sharoitlaridan kelib chiqqan holda, navbatma-navbat amalga oshiriladi.

Yana shuni qayd etish joizki, ayrim qishloq xo'jaligi mevalarining geografiyasi tobora kengayib bormoqda. Chunonchi, anjir, anor va, ayniqsa, xurmo faqat alohida, subtropik rayonlarning mevasi bo'libgina qolmay, ular endigi sharoitda ko'pgina hududlarda yetishtirilmoqda.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishga tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sir ko'rsatadi. Tabiiy komponentlar ichida eng avallo iqlim, suv va tuproq, ya'ni agroiklimiy resurslarning ahamiyati katta. Iqlim sharoitlari, harorat, yer osti va yer usti

suvlari, tuproq xususiyatlari qishloq xo'jaligining tarmoqlar va hududiy tarkibini ko'p jihatdan belgilab beradi.

Foydali harorat, ya'ni yig'indisi yil davomidagi sutka haroratining Q 10°C -dan yuqorisi va ijobiy harorat yig'indisi (erta bahordan to kech kuzgacha ijobiy haroratning yig'indisi) o'simliklarning pishib yetishi uchun talab qilinadigan vegetatsiya davrini shakllantiradi. Masalan, paxta uchun birinchi ko'rsatkich eng kamida 2000°C , ikkinchisi 4000°C bo'lishi kerak.

Qishloq xo'jaligi uchun yerning ahamiyatini ta'kidlagan edik. Ammo har qanday yer maydoni ham bu sohada intensiv foydalanish imkoniyatiga ega emas. Binobarin, hududlarning qishloq xo'jalik salohiyati ekin ekiladigan yoki haydaladigan yer va umumiy yer maydonining nisbati, yer fondining hajmi va tarkibi, tabiiy agrar imkoniyatlar orqali belgilanadi. Ayniqsa, sug'oriladigan yer maydoni bilan qishloq aholisining ta'minlanganlik darajasi katta mazmunga ega.

Foydalanish mumkin bo'lgan yer maydonining xajmi shu joyning geomorfologik holatiga ham bog'liq. Chunonchi, tekis bo'lmagan hududlarda alohida foydalanadigan «**yer ko'effisiyenti**» nisbatan past bo'lishi aniq.

Ayni chog'da bizning sharoitimizda faqat yer maydonining bo'lishi yetarli emas. Buning uchun albatta yana issiq harorat va suv, namgarchilik talab qilinadi. Chunki, O'zbekistonda yetishtiriladigan qishloq xo'jalik mahsulotlarining ko'pchiligi issiqtalab va suvtalabdir. Ayniqsa, bodring, pomidor, baqlajon, lavlagi poliz ekinlari sholi kabilarda suv sarfi ancha yuqori.

Qizig'i shundaki, tabiatda bir joyning o'zida issiq harorat, dexqonchilikka yaroqli yer maydoni va tegishli miqdorda suv kamdan-kam hollarda uchraydi. Suv bor joyda qulay yer maydoni yo'q (tog'liklar), yer maydoni bor joyda suv yo'q (cho'llar). Birinchisida terrasa usuli, ikkinchisida sun'iy sug'orish qo'llaniladi.

Qadimda sug'orma dexqonchilik daryolarning quyilish qismida, deltasida rivojlangan va buning uchun tabiiy hosildor allyuvial yotqiziqlardan foydalanilgan. Bunday joylar (Nil deltasi, Tigr va Yevfrat, Hind-Gang, Xuanxe daryosining pastki qismi) sug'orma dehqonchiligi asosida fan va madaniyat rivojlangan, ular Yer yuzidagi dastlabki sivilizatsiya o'chog'lari hisoblanadi. Bizning o'lkamizda dastlabki vohalar aynan ana shunday hududlarda vujudga kelgan. Keyinchalik sug'orma dexqonchilik geografiyasi daryolarning quyilishidan ularning yuqori qismlariga ko'tarilib borgan, suv omborlari va kanallar qurilishi munosabati bilan tog' yonbag'irlari, adirlar ham ishlab chiqarish oborotiga kiritilgan, vohalar bir-biriga tutashib ketgan (masalan, Farg'ona vodiysida).

Sun'iy sug'oriladigan dexqonchilikdan tashqari bizda bahorikor yerlar ham ko'p (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo viloyatlari va boshqalar). Bunday tabiiy namgarchilikdan foydalanib dexqonchilikni yuritish, yerning gidrotermik rejimini hisobga olgan holda joylashtiriladi. Maxsus adabiyotlarda buning uchun "Lange omili" tushunchasi mavjud bo'lib, u issiqlik bilan yog'in-sochin nisbatini bildiradi. Jumladan, bahorikor dexqonchilikda yillik yog'in-sochin miqdori o'rtacha yillik harorattan kamida 15 marta ko'p bo'lishi talab etiladi. Agar bu ko'effisiyent 15 dan kam bo'lsa, u holda faqat cho'l yaylovchiligini rivojlantirish mumkin, xolos.

Havo (harorat), suv, tuproq-qishloq xo'jaligi rivojlanishi va foydalanishining asosiy uch shartidir. Shu bilan birga melioratsiya va irrigatsiya, mehnat resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, transport va boshqalarning ahamiyati ham muhim. Masalan, ishchi kuchi omili, ayniqsa, sug'orma dexqonchilikda, sabzavotchilikda katta rol o'ynaydi. Ammo, ta'kidlash lozimki, O'zbekiston qishloq xo'jaligida mehnat resurslarining

bandligi nihoyatda yuqori, ya'ni tarmoqda keragidan ko'ra ko'proq ishchi kuchi band. Bu esa mazkur tarmoq samaradorligini, uning mehnat unumdorligini pasayishiga sabab bo'ladi. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, AQSh qishloq xo'jaligida atigi 8,7% mehnat resurslari band. Buyuk Britaniyada, hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligi mahsulotlari chetdan keltirilganligi tufayli, bu ko'rsatkich 3 foizni tashkil qiladi, xolos.

Dunyo bo'yicha qishloq xo'jaligida mehnatga layoqatli aholining yarmidan ko'prog'i ishlaydi. Afrika va Osiyo davlatlarining ba'zilarida bu ko'rsatkich yanada yuqori (masalan, Nepalda 90%). Ayni vaqtda rivojlangan mamlakatlarda sanoatning "pastki" qatlamlarini rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chishiga o'xshab, ularda qishloq xo'jaligining intensiv shakli saqlanib qolmoqda.

Qishloq xo'jaligida aholi bandligining qisqarib borishi dastlab Buyuk Britaniyada, so'ngra Belgiya, Niderlandiya, Daniya, AQSh va boshqalarda kuzatilgan. Natijada, hozirgi kunda bu mamlakatlarda bir fermer taxminan 80 va undan ortiq kishini oziq-ovqat bilan ta'minlashga qodir. Vaholanki, rivojlanayotgan mamlakatlarda mehnat sarfi haddan tashqari ziyod, qishloq joylarda "yashirin" ishsizlar ko'p, aholining nisbiy va hatto mutloq ortiqchaligi sezilib turibdi.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishga va shu asosda ijtimoiy masalalarni hal etishga katta ahamiyat berilmoqda. Biroq, hozircha bu yerda muammolar ko'p: qishloqlarda ish o'rinlari kam, shaharlar esa ortiqcha ish kuchini ta'minlay olmayapti. Bu ham bo'lsa o'tish davrining qiyinchiliklaridan biridir.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishda mexanizatsiyalash, agrotexnika, agrokimyo, seleksiya kabi ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog'liq yo'nalishlarni rivojlantirish ahamiyatlidir. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi infrastrukturasi, sug'orish inshootlari – suv omborlari va kanallar, yerlarning meliorativ holatini yaxshilovchi chora-tadbirlar ham agrobiznesga katta ta'sir ko'rsatadi.

Ko'pgina mamlakatlar qatorida O'zbekistonda ham shahar atrofi qishloq xo'jaligi rivojlanib bormoqda. Bu esa o'z navbatida, paxta maydonlarining shahardan uzoqlashishiga olib keladi. Shu bilan birga paxtachilik tog' oldi hududlarida, Qoraqalpog'istonda, Sirdaryo viloyati va Qarshi cho'lining sho'rlangan yerlarida qisqarib bormoqda. Qisman bu jarayon g'alla-bug'doy maydonlarini kengaytirish asosida ham kuzatilmoqda. Demak, kelajakda paxtachilikning joylanishida jiddiy o'zgarishlarni kutish mumkin.

Ayni vaqtda bog'dorchilik va uzumchilik, ayniqsa g'alla yetishtirish maydonlari kengaymoqda. Bunday o'zgarishlar jahon miqyosida ham sodir bo'lmoqda. Xususan, 60-yillarda rivojlanayotgan mamlakatlardagi "yashil inqilob" g'allachilik joylanishini sezilarli darajada o'zgartirdi.

Dunyo bo'yicha chorvachilikning yem-xashak maydoni umumiy yer maydonining taxminan 20-25% tashkil qiladi. Ba'zi mamlakatlarda (masalan, Qirg'iziston, Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston va b.) bu ko'rsatkich undan ham yuqori. Buning ustiga, mazkur mamlakatlarda yaylovzorlarning hosildorligi past va, binobarin, ularning "chorva sig'imi" ham yuqori emas. Demak, bu va shunga o'xshash hududlarda ekstensiv chorvachilik rivojlanib boradi.

Chorvachilikning sut va sut-go'sht yo'nalishi uning ancha intensiv va maxsuldor sohalaridir. Sutchilik esa, odatda, muloyim tabiiy sharoitda, uncha issiq bo'lmagan va yog'in-sochin yetarli rayonlarda, daryo qayirlari va dalalar yam-yashil o'tloqzorlar bilan qoplangan joylarda juda yaxshi rivojlanadi (Belorussiya, Boltiq bo'yi davlatlari, Rossiyaning Kastroma, Yaroslavl, Vologda viloyatlari, Gollandiya, Chuy vodiysi va

h.k.). Jun chorvachiligi esa issiq, cho'l tabiatida qulay imkoniyatga ega (Avstraliya, Mug'iliston, Qozog'iston va h.k.).

10.1-rasm. Sut va sut-go'sht chorvachiligi rivojlangan mintaqalar

Sut chorvachiligining joylanishi shahar aholisi ehtiyoji asosida shakllanishi ma'qul. Shu bilan birga keyingi yillarda transport, xususan avtorefrigeratorlarning ta'siri ostida bu tarmoq uzoqroq masofada ham joylashtirilmoqda. Keltirilgan sut asosida u bilan bog'liq boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish shahar joylarda tashkil qilinadi.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlari-dehqonchilik va chorvachilikning hududiy birikmalari ham mavjud. Chunonchi, g'allachilik rayonlarda parrandachilik, kartoshka yetishtiriladigan yerlarda sut-go'sht chorvachiligi, qand lavlagi ekiladigan hududlarda cho'chqachilik rivojlanib boradi. Bu esa qishloq xo'jaligida o'ziga xos hududiy ishlab chiqarish majmualarini shakllantiradi. Bunday majmualarning eng murakkab va rivojlangan shakli qishloq xo'jaligi va qayta ishlovchi sanoat (rasman oziq-ovqat sanoati) negizida vujudga keladi.

Agrosanoat majmuini (agrobiznesni) bundan ham keng ma'noda talqin qilish mumkin. U holda bu majmua sanoatning qishloq xo'jaligi bilan bog'liq barcha tarmoqlarini, transport va omborxonalarini ham o'z qamroviga oladi. Aynan shu mazmunda agrosanoat majmualari respublikamizda milliy va mintaqaviy iqtisodiyotning o'zagini hosil qiladi.

Agrosanoat majmui (ASM) - xalq xo'jaligida qishloq xo'jaligi xom ashyosidan aholining oziq-ovqat va xalq iste'moli tovarlariga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlashda o'zaro hamkorlikda faoliyat ko'rsatadigan tarmoqlar, korxonalar, faoliyat turlari majmui. ASM murakkab va ko'p tarmoqlidir. Uning ishlab chiqarish tuzilmasida qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi muhim ahamiyatga ega. ASM 3 sohani o'z ichiga oladi:

- 1) qishloq xo'jaligi (aholining tomorqa xo'jaligi ham kiradi) va o'rmon xo'jaligi;

2) qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish vositalari yetkazib beradigan sanoat tarmoqlari – traktor va qishloq xo'jaligi mashinasozligi, meliorativ va suv xo'jaligi obyektlari qurilishi tarmoqlari, asosiy fondlar ta'miri bo'yicha korxonalar, mineral o'g'it va o'simliklarni himoya qilish vositalari, biologik faol preparatlar ishlab chiqarish, ozuqa va mikrobiologiya sanoati, turli idishlar (tara) tayyorlash va b;

3) qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchiga yetkazib berish bilan band bo'lgan tarmoqlar (tayyorlov, qayta ishlash, saqlash, tashish, sotish va boshqalar).

Har bir tarmoq tarkibida ishlab chiqarish rivojining umumiy sharoitini ta'minlaydigan tarmoq infratuzilmalari muhim ahamiyatga ega (yo'l-transport xo'jaligi, moddiy-texnika ta'minoti, elektr, gaz, suv ta'minoti, aloqa, omborxonalar, elevator xo'jaligi, ulgurji va taqsimot bazalari va boshqalar).

Shuningdek, ixtisoslashgan oliy o'quv yurtlari, mutaxassislar va rahbar xodimlar malakasini oshirish fakultetlari, ixtisoslashgan texnikum va ishlab chiqarish-texnika bilim yurtlari, tarmoq ilmiy tadqiqot instituti va laboratoriyalari, IIB, loyiha va institutlari hamda tashkilotlari, konstruktorlik byurolari, tajriba va davlat sinov stansiyalari tizimi ASMni shakllantiradigan tarmoqlar qatorida turadi.

Sanoatda bo'lganidek, qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishda ham eng asosiy omil bozor munosabatlari bo'lib qolmoqda. Nimani yetishtirishni hozirgi kunda bozor, narx-navo belgilaydi, ammo bu ta'sir qishloq xo'jaligida ma'lum vaqt o'tgandan so'ng o'z kuchini ko'rsatadi (chunki, mahsulot yetishtirish uchun ancha vaqt talab etiladi, sanoatda esa bu jarayon nisbatan tez kechadi).

Respublikamiz sharoitida ko'p va har doim iste'mol qilinadigan mahsulotlarning bozor konyukturasida o'ziga xos o'zgarishlar bo'lib turadi. Masalan, bir yili piyoz kamchilik va qimmatlik bo'lsa, ikkinchi yili, aksincha kartoshka qimmat bo'lishi mumkin. Bunday bozordagi vaziyatning almashib turishi dehqonchilik ixtisoslashuvi va joylanishida tez-tez o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Xuddi shunday holat sabzi, karam, lavlagi va boshqa kundalik hayot uchun zarur bo'lgan qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda ham kuzatiladi.

Qishloq xo'jaligida namlik, harorat va tuproq tabiiy xo'jalik rayonlari yoki majmualarining shakllanishida asosiy vazifani bajaradi. Ammo bunday majmualarni kichik hududlarda ham kuzatish mumkin. Masalan, paxta ekin maydonlari, sug'orish, kanal va ariqlar bo'yidagi tut qatorlar paxtachilik va pillachilikning uyg'unlashgan holda rivojlanishiga, ya'ni o'ziga xos hududiy majmua ko'rinishida tashkil etilishiga olib keladi. Ayniqsa, soylarning quyilish qismida (konussimon yoymalarda) shakllangan, sug'orma dyehqonchilik rivojlangan Farg'ona vodiysidagi hududiy majmualar diqqatga sazovordir.

Shahar va uning atrofidagi qishloq xo'jaligi ham «Tyunen halqalari» singari hududiy majmuadir. Shuningdek, dehqonchilikda almashlab ekish, turli xil ekinlarni bir-biriga yaqin joyda yetishtirish (beda, paxta, poliz yoki uzum va mevalarni, tokchilik va bog'dorchilikni hududiy tashkil etish), yirik chorvachilik fermalari ham hududiy majmua shaklida bo'ladi.

Nazorat uchun savollar

1. «Qishloq xo'jaligi» tushunchasini izohlab bering.
2. Qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Qishloq xo'jaligining hududiy tashkil etish shakllari qanday va ular ushbu tarmoq iqtisodiyotiga qay darajada ta'sir ko'rsatadi?

4. Qishloq xo'jaligida fan-texnika taraqqiyotining ahamiyati nimalarda o'z aksini topadi?
5. Bozor iqtisodiyotining qishloq xo'jaligi rivojlanishi va joylanishiga ta'sirini tushuntirib bering.

11-Mavzu. Transportni joylashtirish va transport tugunlari.

Reja:

1. Transportning xo'jalik tizimidagi o'rni.
2. Ishlab chiqirishni joylashtirishda transportning roli.
3. Transport tarmoqlarining joylanish omillari.
4. O'zbekiston transporti.

Tayanch iboralar. *Transport, transport xalq xo'jaligi tarmog'i, ishlab chiqarishning joylashtirish omili, transport infrastrukturasi, transport turlari, transport tugunlari, erkin iqtisodiy mintaqalar, transport va HIChMlar.*

Transport sanoat va qishloq xo'jaligi bilan birga ishlab chiqarish va uni hududiy tashkil qilishning asosi real iqtisodiyotning negizi hisoblanadi. U xo'jalik tizimining «qon tomiri», harakatlantiruvchi kuchi sifatida mamlakat va rayonlar iqtisodiy aloqalarini amalga oshiradi, ularning geoiqtisodiy yaxlitligini ta'minlaydi. Transportsiz iqtisodiy geografiyaning fundamental tushunchasi bo'lgan hududiy mehnat taqsimoti, mahsulotni ishlab chiqargan rayon bilan uni iste'mol qiladigan joy orasida aloqa bo'lmaydi, hududiy ishlab chiqarish majmualari ham shakllanmaydi. Umuman olganda, tizim (sistema) va majmua (kompleks)-ni transport aloqalarisiz tasavvur qilish qiyin.

Transport sanoat va qishloq xo'jaligi makroiqtisodiyotning uch asosiy tarmog'ini hududiy tashkil qilish shakli o'ziga xos «geografik geometriyaga» ega. Iqtisodiy makonda sanoat alohida, nuqtasimon, qishloq xo'jaligi-maydon (areal) ko'rinishiga ega bo'lsa, transport hududni kesib o'tuvchi va nuqtalarni birlashtiruvchi kesim, chiziq, «o'q» vazifasini o'taydi. Ana shu uch xil shakllarning birligi, geoiqtisodiy makon, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning tashqi ko'rinishi, mintaqaviy iqtisodiyot va iqtisodiyot geografiya fanlarining mazmun-mohiyatini o'zida aks ettiradi.

Transportga turli ma'noda qarash mumkin. Masalan, u xo'jalikning alohida tarmog'i, ishlab chiqarishning hududiy tarkibiga kiruvchi to'rt elementlardan biri. Shu ma'noda transport nafaqat vosita, balki muhim makroiqtisodiyot tarmog'i hisoblanadi. Ayni vaqtda transport ishlab chiqarish infratuzilmasining asosi hamdir. Bu ma'noda transport ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va hududiy tashkil qilishning omili ekanligi ko'rinib turibdi. Demak, transportni tarmoq hamda vosita-omil ko'rinishida o'rganish mumkin.

Ta'kidlash lozimki, ayrim hollarda transportning ana shu ikki funksiyasi chalkashtirilib yuboriladi, uning makroiqtisodiyot tarmog'i va infrastruktura vazifasini bajarishi orasidagi farq sezilmay qoladi. Vaholanki, ikkinchisi birinchisi uchun xizmat qiladi, sharoit yaratadi.

Transportning ishlab chiqarishni joylashtirishdagi ahamiyatini oldingi mavzularda ko'rgan edik. Bu omilga birinchi bo'lib nemis olimi A.Veber o'zining «sanoat shtandorti»da katta o'rin bergani ham bizga ma'lum. Darhaqiqat, ishlab chiqarishni

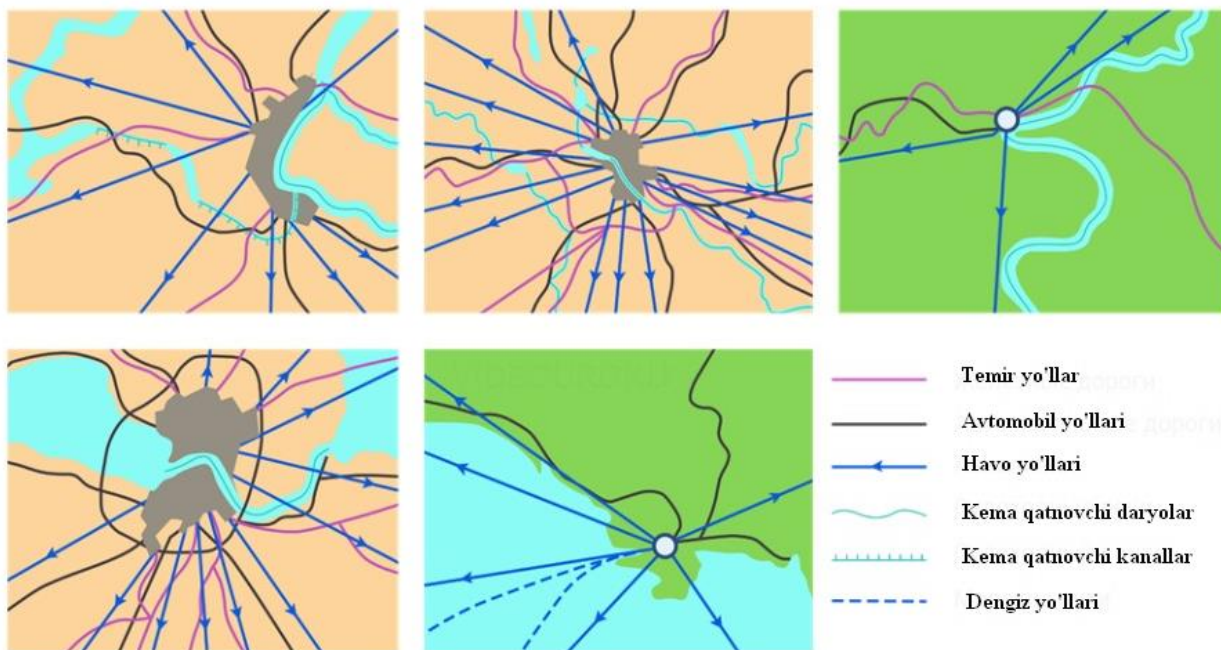
joylashtirishda «qulay» yoki «noqulay» degan tushunchalarning o‘zi aksariyat hollarda transport omili orqali ifodalanadi; qulaylik – arzon demakdir, arzon esa transport jihatidan qulaylikni, yo‘l sarf-chiqimining kamligini anglatadi.

To‘g‘ri, fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishda xom ashyo va yoqilg‘i sarfining kamayishi, temir yo‘llarning elektrlashuvi, turli xil quvur transporti, yuqori quvvatli elektr uzatish tarmoqlari, dengiz transportini konteynerlashtirish va hokazolar transportning ishlab chiqarishni joylashtirishdagi rolini biroz bo‘lsada susaytiradi. Ammo, shunga qaramasdan, transportning mahsulot qiymatini shakllanishida, tannarxida hissi katta. Xususan, bozor iqtisodiyoti sharoitida talabning individuallasuvi, mahsulot turlarining ko‘payishi va ularni o‘z vaqtida yetkazib berish (*jast in time*) transport ahamiyatini yanada oshiradi.

Transport bilan aholi joylashuvi, shaharlar rivojlanishi o‘rtasida katta aloqadorlik mavjud; biri ikkinchisini taqozo qiladi, biri ikkinchisiz bo‘lmaydi. Odatda, yo‘llar shaharlarga olib boradi, shaharlardan tashqariga yo‘llar panjasimon taraladi, tarqaladi; shaharlar transport tugunlariga aylanadi. N.N.Baranskiy yo‘llar va shaharlar ishlab chiqarishning hududiy tarkibi va tizimi, rayon va mamlakatlar xo‘jaligining «qovurg‘asi», o‘zagi sifatida ta’riflaganda hech qanaqa mubolag‘a yo‘q. Chindan ham, hududning ichki tuzilishi «rentgen nuri» asosida kuzatilganda, bizning ko‘z o‘ngimizda aynan ana shu yo‘llar va shaharlar, o‘ziga xos hududiy majmualar orqali gavdalanadi.

Transportning shaharlar aglomeratsiyasi, shahar atrofi xo‘jaligida ham ahamiyati beqiyos. Amerikaliklarni hozirgi kunda shahar atrofi, shahar yaqinida yashovchi xalq, deb ta’riflashadi. Sababi, bu yerda urbanizatsiyaning yuqori bosqichi –suburbanizatsiya tez rivojlanmoqda.

Yo‘llar yangi o‘zlashtiriladigan hududlarga birinchi bo‘lib kirib keladigan infratstruktura elementidir. Yo‘llar qazilma boylik konlariga boradi, ularni ishlab chiqarish markazlari bilan ulaydi, bog‘laydi; sanoat parklarini shakllantiradi. Xullas, transportsiz hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizim yoki majmua vujudga kelmaydi.

11.1-rasm. Transport turi va tugunlarini joylashuvi

Transport to'riining joylanishi, zichligi va shakli hudud ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasining muhim ko'rsatkichidir. Masalan, radial-aylana, to'rsimon shakl, odatda, rivojlangan rayonlarda kuzatiladi. Agar hududning faqat chekka qismlari transport bilan ta'minlangan bo'lsa, demak, bilingki, hududning ichki qismini tabiiy sharoiti o'zlashtirish uchun noqulay (Sibir, Uzoq Sharq, Qozog'iston, Turkmaniston va h.k.).

Ko'pincha yo'lining, transport turlarining, joylanishiga qarab hududning xo'jalik tarkibi, mujassamlashuvi va ixtisoslashuvini aniqlash mumkin. Ba'zan temir va avtomobil yo'llar, quvur transporti, elektr uzatuvchi tarmoq va kanallar bir-biriga parallyel holda joylashadi, ikki yirik markaz orasida serqatnov «koridor», yo'l va yo'laklar vujudga keladi. Yo'l bo'yidagi aholi manzilgohlarining kichrayib borishi markazdan uzoqlashishni, yiriklashuvi esa boshqa markazga yaqinlashuvdan darak beradi. Bu haqda yo'lining sifatini o'zgarib borishi ham o'ziga xos belgi, ko'rsatkich (indikator) hisoblanadi. Yo'li yaxshi davlat boy bo'ladi, boy davlatning yo'li esa har doim ham yaxshi bo'lavermaydi.

Transport uzoqni yaqin qiladi, masofa va vaqtni uyg'unlashtirib, ularni tejashga olib keladi, mayatniksimon migratsiyani kuchaytiradi. Ishlab chiqarish sohasida u mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kooperatsiya va kombinatlashuv bilan chambarchas bog'liq.

Mamlakat va rayonlar, shaharlarning iqtisodiy geografik o'rni, salohiyat va imkoniyatlarini amalga oshiruvchi, joyning iqtisodiy va demografik sig'imini belgilovchi omil ham transportdir. U hududlarni bir-biri bilan bog'laydi, mintaqa, milliy va jahon ho'jaligini mukammal sistema tarzida shakllantiradi. Bir vaqtlar N.N.Baranskiy: «Volga Rossiyani Osiyo mamlakatiga, Dnepr O'rta Dengiz mamlakatiga aylantiradi», deb aytgan edi. Agar bizning Amudaryo va Sirdaryo ham Jahon okeaniga bevosita chiqqanda edi, ehtimol o'lkamizning geosiyosiy mavqeyi, xo'jaligi va madaniyati yanada boshqacha bo'lar edi.

Transport ayniqsa tashqi savdo bilan aloqador. Binobarin, mamlakatning savdo aloqalari, xalqaro iqtisodiy munosabatlar negizida transport tizimi yotadi. Xuddi shu o'rinda milliy iqtisodiyotini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan erkin iqtisodiy mintaqalar yoki majmualarni (EIM), texnopolislarni vujudga keltirishda transport rolini ta'kidlash joiz.

Shunday qilib, ijtimoiy va iqtisodiy hayotning biror qismi yo'qki, u transport bilan bog'liq bo'lmasa. Sanoat, qishloq xo'jaligi, aholi joylashuvi, aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlarining hududiy tashkil etilishi transport omiliga asoslanadi.

Endi transportning o'zini joylanishiga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rib chiqaylik. Qadimda transport, xususan dengiz va daryo transporti tabiiy sharoitga bog'liq bo'lgan. Hozir ham qit'a va mamlakatlarning qirg'oq chizig'i, shakli tabiiy holda portlarni (bandargohlarni) qurish nuqtai nazaridan qulay va noqulay bo'lishi mumkin.

Temir yo'l transportining tabiiy omillarga bog'liqligi boshqalarga qaraganda ancha kam. Dunyoning ayrim mamlakatlarida (Boliviya, Peru) temir yo'llar 4700-4800 m dengiz sathidan balandlikda joylashgan. Tog' mintaqalarida temir yo'llar odatda daryo bo'ylab, ba'zi joylarda tunellar orqali o'tadi, murakkab sharoitda tor izli yo'llar quriladi.

Temir va avtomobil yo'llar qurilishida ko'priklar ham katta ahamiyatga ega. Ko'priklarni qurish esa tog' yoki tekislik daryolarda o'ziga xos xususiyatga ega. Tog' daryolarida ko'priklar uncha uzun emas, tekislikda esa ular uzun bo'lib, buning uchun uning tayanchi qirg'oqning qattiq jinslaridan iborat qismiga qo'yiladi. Umuman, temir

yo'llarni qurish katta vaqt va mablag'ni talab qiladi, ammo ular shunga muvofiq uzoq muddat xizmat qiladi.

Tabiiy sharoit, jumladan shamol, yog'in-sochin, bulut, tuman avtomobil, havo va dengiz transportiga ancha ta'sir ko'rsatadi. Tuproq va uning fizik xususiyatlari, gidrogeologik sharoit ayniqsa qattiq qatlamli avtomobil yo'llarni qurishda e'tiborga olinadi.

Xo'jalik va aholi joylashuvi ham transport turi va tarkibiga ta'sir etadi. Jumladan, tog'-kon, og'ir sanoat rayonlarida temir yo'l, qishloq xo'jaligi rayonlarida avtomobil transporti, o'rmon xo'jaligida daryo transporti katta ahamiyatga ega bo'ladi. Sanoat va qishloq xo'jaligi yaxshi rivojlangan, aholi zich joylashgan voha va vodiylarda, shahar atrofida, rekreatsiya rayonlarida transport tizimi shunga mos ravishda mukammal hududiy majmua ko'rinishida shakllanadi.

Transportning joylashuviga siyosiy geografik omil ham ta'sir qiladi. Masalan, sobiq Sobiq Ittifoqning tarqalishi va yangi mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi natijasida ichki chegaralar tashqi davlat chegarasiga aylandi, mamlakat ichki qismlarini bog'lovchi transport tizimini shakllantirish zaruriyati tug'ildi. Chunonchi, O'zbekistonda yo'l mustaqilligiga erishish maqsadida, Uchquduq-Janubiy Qoraqalpog'iston temir yo'li ishga tushirildi, Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'li qurilmoqda, Parij-Shanxay yoki Buyuk Ipak yo'lini qayta tiklash uchun Angren-Pop avtomobil yo'li kengaytirildi, respublika poytaxtidagi yo'llar magistrallashtirilmoqda.

Transport to'ring joylanishida mamlakat hududining katta-kichikligi, tashqi qiyofasi (konfiguratsiyasi) muhim mazmunga ega. Agar mamlakat yoki rayon o'zidan kattaroq hududning markazida joylashgan bo'lsa, u holda uning markaziyligi transport aloqalarda o'z ifodasini topadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasini olaylik: u shimoli-g'arbdan janubi-sharqqa uzoq masofada cho'zilgan, Markaziy Osiyoning qoq o'rtasida joylashgan. Demak, O'zbekiston qo'shni davlatlar bilan aloqa qilishda qulay imkoniyatlarga ega. Ayni vaqtda hududning kesuvchanligi, o'tuvchanligi (tranzitligi) ham uning geografik o'rniga bog'liq.

Agar mamlakat dengiz yoki okean bo'yida joylashgan bo'lsa, unda suv va quruqlik transportining uyg'unlashuvi talab qilinadi; dengiz transporti tashqi aloqalarni, daryo yoki quruqlik transporti tashqi aloqalarni ichki tizimi bilan tutashtiradi.

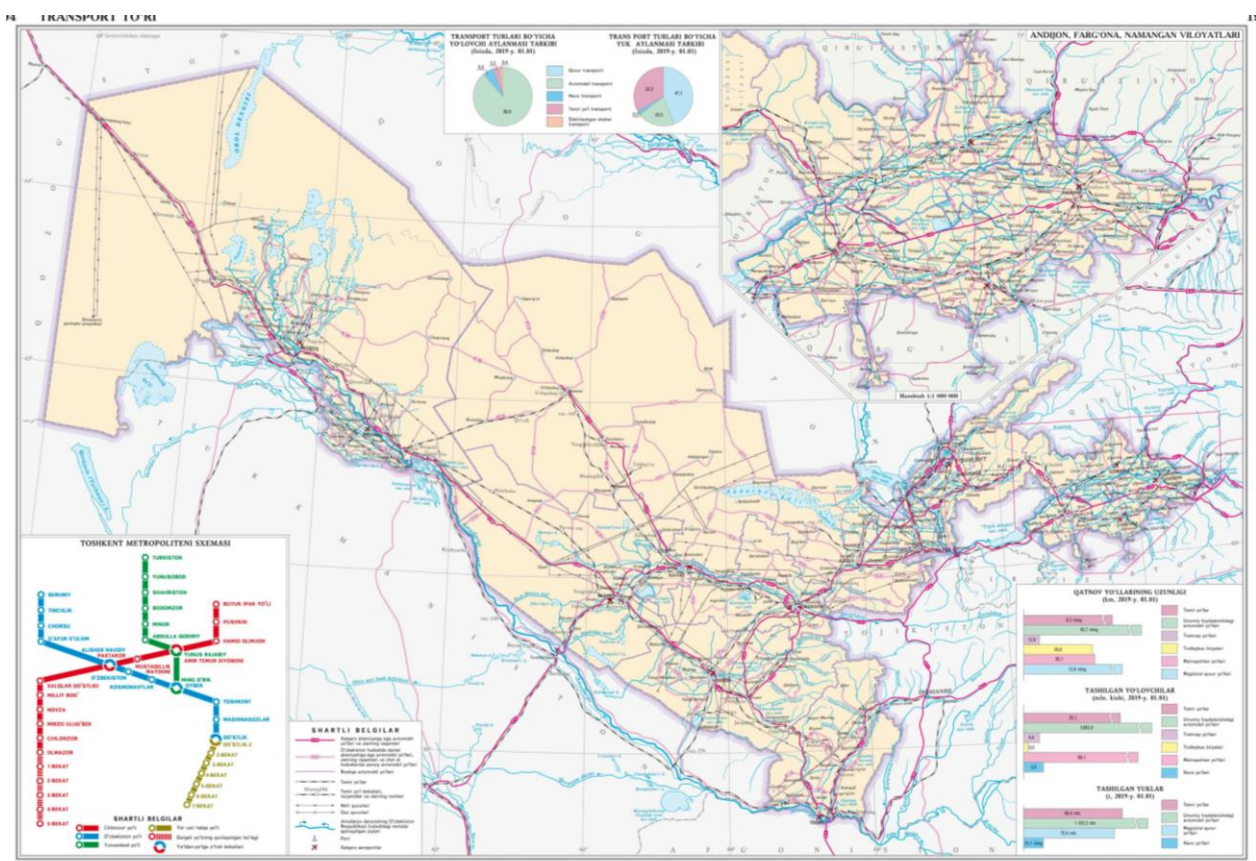
O'z navbatida quruqlik transporti ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishda turli xil geometrik shakllarni, majmualarni vujudga keltiradi. Masalan, O'zbekiston xaritasida Toshkent-Jizzax-Bekobod, Samarqand-Buxoro-Qarshi uchburchagi, Farg'ona xalqasi yaqqol ko'zga tashlanadi. Aynan ana shu transport majmualari mamlakat milliy va mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega (11.2-rasm).

Transport turlari, xususan avtomobil transportini joylashtirishga ekologik omil ham katta ta'sir qiladi. Ma'lumki, hozirgi kunda, ayniqsa shahar ekologik muhitini ifloslanishida avtomobillar qatnovining o'zni yuqori. Avtomobil va samolyot qatnovlari muhitni shovqin jihatidan ham «ifloslantiradi». Bu holat ayniqsa yirik aeroport o'rnashgan joylarda juda sezilarli.

Shahar tashqarisidagi magistral avtomobil yo'llar yoqasida ham bu muhit yaxshi bo'lmaydi. Shu bois, ba'zi bir ma'lumotlarga qaraganda, katta yo'llarning ikki tarafida 50 m. masofada ozuqavor qishloq xo'jalik ekinlari ekish maqsadga muvofiq emas.

So'nggi yillarda transport turlari ko'payib va rivojlanib bormoqda, ularning joylanishi ham o'zgarmoqda. An'anaviy temir va avtomobil, suv (daryo, dengiz va okean), havo transporti bilan bir qatorda quvur transporti ham rivojlanib bormoqda. U ko'pincha neft-gaz sanoati mavjud bo'lgan hududlardan turli iste'mol rayonlariga

tarqalgan. Taraqqiy etgan mamlakatlarda esa quvurlarda hatto qattiq jinslar –temir rudasi, ko‘mir kabilar ham yuboriladi («pulpoprovod»).

11.2-rasm. O‘zbekiston transport xaritasi

Barcha transport turlarining ikki asosiy vazifasi bor-yuk va passajirlar tashish. Yuk tashishda transport iqtisodiyotida tashiladigan mahsulot yoki xom ashyoning transportabelligi, masofasi va tarkibi, qiymati hisobga olinadi. Eng arzon, odatda, dengiz (okean) transporti hisoblanadi. Undan keyingi o‘rinda katta daryolardagi transport turadi. Temir yo‘l transporti ham bu borada ancha arzon hisoblanadi.

Transportning o‘zini ham hududiy majmualari mavjud. Bunga transport tugunlari misol bo‘la oladi (Toshkent, Qo‘qon, Kogon, Navoiy, Termiz va b.). Yirik transport markaz va tugunlarda o‘ziga xos obyektlar (ta‘mirlash zavodlari, omborxonalar, bevosita transport bilan bog‘liq qurilish materiallari va boshqa sanoat korxonolari) joylashadi. Shu jihatdan yirik port, aeroport, temir yo‘l vokzallari ham o‘ziga xos hududiy majmualar hisoblanadi.

Mavzu yakunida yana bir masalaga e‘tibor bermoq lozim. Bu ham bo‘lsa, yo‘l va transport munosabatidir. Yo‘l transport vositalaridan oldin paydo bo‘lgan va u hozirgi kunda transport, ya‘ni masofani kesib o‘tishda infrastruktura darajasiga xizmat qiladi; yo‘llar transportsiz ham bo‘laveradi, lekin aksincha emas. Binobarin, yo‘llarning joylanishi transport joylanishiga hamma vaqt ham mos kelmaydi. Ayni chog‘da aholi manzilgohlarining ichidagi yo‘llar «ko‘cha» deb ham ataladi. Transport to‘rining ahamiyati eng avvalo shundaki, u hududiy majmuani tashkil qiladi, mutahkamlaydi va bog‘laydi.

Nazorat uchun savollar

1. Transportning asosiy vazifalari nimalardan iborat?

2. Transportning boshqa xo‘jalik tarmoqlari bilan aloqasini tushuntirib bering.
3. Tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-geografik omillar transport to‘ri va tizimini joylashuviga qanday ta‘sir ko‘rsatadi?
4. Transport majmualariga misollar keltiring.
5. Transport to‘ri deb nimaga aytiladi?
6. Transport tuguni deb nimaga aytiladi?
7. O‘zingiz yashayotgan viloyatda transportning qaysi turlari yaxshi rivojlangan?

12-Mavzu. Aholi joylashuvi va geodemografik majmualar

Reja:

1. Aholining ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o‘rni.
2. Aholi joylashuvining o‘ziga xos xususiyatlari.
3. Aholi joylashuviga ta‘sir qiluvchi omillar.
4. Aholining hududiy tizimlari va aholi manzilgohlarining tiplari.

Tayanch iboralar. *Aholi, ijtimoiy ishlab chiqarish, aholini ishlab chiqarishdagi o‘rni, aholi joylashuvi, aholining hududiy tizimlari, aholi manzilgohlari, aholi manzilgohlarining tiplari.*

«Aholi» tushunchasi ko‘proq aholi geografiyasi, iqtisodiyot, tibbiyot kabi ijtimoiy (gumanitar) sohalarda qo‘llanilib, u ma‘lum bir hududda yashovchi kishilarning birligini anglatadi. Masalan, Yakkabog‘ tumani aholisi, Namangan aholisi, O‘zbekiston aholisi, Dunyo aholisi va h.k. Ko‘rinib turibdiki, bu yerda nisbatan kattaroq hudud nazarda tutilmoqda; kichik hududlarda yashovchi kishilarning birligini, hududiy umumiyligini «sosium» tushunchasi ifodalaydi va u sosiologiya fani uchun xos (o‘zbek tilida bu jamoa, mahalla ahli ma‘nosiga mos keladi). Sosiologiya esa ma‘lum yoshdagi shaxs, millat, kasb egalarini, odatda, kichik hududlar doirasida tadqiq qiladi.

Tarix va etnologiyada «xalq» tushunchasi qo‘llaniladi, muayyan bir ma‘muriy hudud iqtisodiyoti «xalq xo‘jaligi» atamasi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, biologiya, psixologiya, tibbiyot kabi fanlarda odam, inson tushunchalari ham ko‘proq uchraydi.

Aholi keng ma‘nodagi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir; aniqrog‘i u 100% ijtimoiy va taxminan 50% iqtisodiydir. Sababi, barcha aholi, yoshu-qari dam oladi, davolanadi, xullas ijtimoiy hayot kechiradi, mehnatga layoqatli aholi, ya‘ni oilaga daromad keltiruvchilar esa uning yarmiga yaqinini tashkil etadi.

Aholi ijtimoiy ishlab chiqarishning egasi yoki sub‘yektdir, u bu jarayonning boshida va ayni vaqtda uning oxirida turadi. Chunki, ishlab chiqaruvchi kuch ham, iste‘molchi ham aholidir. Bozor munosabatlariga o‘tish davrida iqtisodiyotning «sotsiallashuvi» eng avvalo aholining ikkinchi xususiyati bilan bog‘liq.

Ta‘kidlash lozimki, aholini ishlab chiqarish tarmoqlari va korxonalaridan farq qilib, tom ma‘noda joylashtirish qiyin. Mehmonni uyda, talabalarni yotoqxonada, qochoqlarni mamlakatda joylashtirish mumkin, ammo aholini emas; u aksincha joylashadi, o‘zini o‘zi tashkil qiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, aholi ishlab chiqarishni joylashtirishdagi boshqa sohalarga ko‘ra kam «harakatchan» hisoblanadi.

Aholi ishlab chiqarishni joylashtirishga ikki xil, ya‘ni mehnat resursi hamda iste‘molchi sifatida ta‘sir etadi. Mehnat resursining ta‘siri ham ikki ko‘rinishda bo‘lib, bu

yerda uning miqdor va sifat ko'rsatkichlari ahamiyatlidir. Chunonchi, mahsulot birligiga nisbatan ko'p ishchi kuchi talab qiladigan sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlari, masalan, paxta tozalash, konserva, vino zavodlari, to'qimachilik kombinatlari, tikuv va trikotaj fabrikalari, paxta, sabzavot yetishtirish, bog'dorchilik va boshqalar, odatda, mehnat resursi ko'p va arzon bo'lgan hududlarda joylashtiriladi. Bu toifadagi sanoat korxonalari aksariyat hollarda tuman markazlari va kichik shaharlarga «hayot beradi». Jumladan, Xorazm viloyati, Farg'ona vodiysi sanoat va aholi manzilgohlari bunga yaqqol misol bo'la oladi. Ushbu hududlar iqtisodiyoti mujassamlashuv darajasining pastligi, yirik qishloqlar hamda kichik shaharlarning ko'pligi bilan tavsiflanadi.

Rivojlangan mamlakatlar va fan-texnika markazlarida kam, biroq yuqori malakali ishchi kuchi talab qiladigan sanoat tarmoqlari joylashtiriladi. «Ilmtalab» korxonalariga priborsozlik, radio, hisoblash mashinalari, kompyuter ishlab chiqarish, aniq mashinasozlik va boshqalar kiradi. Bunday rayonlarda oddiy (malakasiz) ishchi kuchi yetishmasa, ko'p mehnat talab qiladigan hududlarda esa malakali mehnat resurslari tanqis. Ushbu hududiy nomuvofiqlik jahon xo'jaligining joylashuviga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Masalan, ko'p va arzon ishchi kuchiga muhtoj va ekologik toza bo'lmagan sanoat korxonalari yangi rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chmoqda. Ularda ishchi kuchining arzonligi chet el investisiyalarini kirib kelishida, qo'shma korxonalarni qurishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Aholining ijtimoiy xususiyati, ya'ni uning iste'molchi ekanligi kundalik xarid mollari, xalq iste'mol tovarlari kabi barcha uchun va hamma vaqt kerak bo'lgan korxonalar joylashuvini belgilaydi. Hozirgi davrda iqtisodiyotning «ijtimoiylashuvi» yalpi sanoat mahsuloti bilan bir qatorda xalq iste'mol mollarini ishlab chiqarish ko'rsatkichlarida ham o'z aksini topadi.

Aholi joylashuvining eng muhim xususiyati uning zichlik ko'rsatkichi orqali ifodalanadi. Zichlik brutto va netto (toza) ko'rinishda bo'ladi. Birinchisi mamlakat yoki rayon hududining umumiy maydoniga nisbatan hisoblanadi va 1 km² ga necha kishi to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Masalan, O'zbekiston bo'yicha o'rtacha aholi zichligi 2023-yil 1-yanvar holatiga 1 km²ga o'rtacha 80,2 kishini tashkil etadi. Bu «o'rtacha» raqam hech kim yashamaydigan Orol dengizi akvatoriyasiga, baland mintaqalariga, doimiy aholisi deyarli yo'q bo'lgan katta cho'l va sahrolarga ham taalluqlidir va binobarin, u geograflarni qoniqtirmaydi.

Agar mazkur ko'rsatkich faqat aholi yashaydigan hududlarga, xususan sug'oriladigan yerlarga nisbatan hisoblab chiqilsa, u sof yoki netto ko'rinishiga ega bo'ladi. Ekin ekiladigan maydonlar bo'yicha zichlik, odatda, qishloq aholisi uchun ahamiyatlidir.

Demografik zichlik bilan ishlab chiqarishning joylashuvi, ixtisoslashuvi va hududiy mujassamlashuvi, iqtisodiy zichlik o'rtasida ma'lum darajada aloqadorlik mavjud. Jumladan, zichlikning eng yuqori ko'rsatkichlari qayta ishlash sanoati rivojlangan hududlarda, shahar atrofida, qadimdan sug'orma dehqonchilik tarqalgan voha va vodiylarda, agrosanoat rayonlarida kuzatiladi. Tabiiyki, bunday hududlarga ishlab chiqarish rivojlanishining intensiv yo'nalishi xosdir. Ayni chog'da ekstensiv xo'jalik tizimiga ega bo'lgan chorvachilik, ayniqsa yaylov chorvachiligi, o'rmonchilik hamda tog'-kon sanoati rayonlarida aholi zichligi ancha past.

Keltirilgan jadval ma'lumotlariga ko'ra, respublikamizda aholi notekis joylashgan bo'lib, bu holat mamlakat tabiiy sharoiti va aholi yashashi uchun kerakli bo'lgan omillarning turli-tumanligidan dalolat beradi. Eng yuqori ko'rsatkich Andijon viloyati (774,6 kishi) bilan eng past zichlik kuzatilayotgan Navoiy viloyati (9,3 kishi) o'rtasidagi

tafovut deyarli 83 martaga barobar. Bunday ko'rsatkichni, ya'ni hududiy tafovutni geografik koeffitsiyent, deb atashimiz mumkin.

12.1-Jadval

O'zbekiston Respublikasi aholisining hududiy tarkibi va zichligi, 2022 y.

T.r	Viloyatlar	Maydoni, ming km ²	Aholisi		Zichlik, 1 km ² /kishi
			Ming kishi	Jamiga nisbatan, %	
1	Qoraqalpog'iston Respublikasi	166,6	1948,5	5,5	11,7
2	Andijon	4,2	3253,5	9,2	774,6
3	Buxoro	40,3	1976,8	5,6	49,0
4	Jizzax	20,5	1443,4	4,1	70,4
5	Navoiy	111,0	1033,9	2,9	9,3
6	Namangan	7,4	2931,1	8,3	396,1
7	Samarqand	16,8	4031,3	11,4	239,9
8	Sirdaryo	4,2	878,6	2,5	209,2
9	Surxondaryo	20,1	2680,8	7,6	133,3
10	Farg'ona	6,8	3896,4	11,0	573,0
11	Xorazm	6,1	1893,3	5,3	310,3
12	Qashqadaryo	28,6	3408,3	9,6	119,1
13	Toshkent viloyati	15,6	2939,7	9,4	188,4
14	Toshkent shahri	0,34	2862,4	8,2	8418,8
	O'zbekiston Respublikasi	448,9	35271,3	100,0	78,5

Aholi joylashuvini tahlil etganda, mamlakat yoki boshqa hudud maydonining ko'lamini ham inobatga olish kerak. O'z-o'zidan ayonki, respublikamizdagi yuqori zichlikka ega bo'lgan viloyatlar maydoni uncha katta emas. Umuman olganda, Farg'ona vodiysi hamda Xorazm viloyati O'zbekiston hududining atigi 5,4 foizini tashkil qilgan holda, ular mamlakat aholisining 1/3 qismini joylashtiradi. Bu ikki raqamlarning o'zaro nisbati hududiy aholilik koeffitsiyenti yoki indeksini anglatadi. Bizning misolimizda ushbu ko'rsatkich 6,1 ni tashkil etadi. Demak, mazkur hududlar aholisining umumiy o'rtacha zichlik darajasi respublika ko'rsatkichidan shuncha marta ziyoddir.

Hududning, barcha omillarini hisobga olgan holda, aholini ma'lum me'yorda joylashtira olishi uning demografik sig'imi deb ataladi (ushbu tushunchani ilk bor P.P.Semyonov-Tyanshanskiy ishlatgan). Bu sig'im yer, suv, ish o'rinlari, dam olish zonalari, ekologik holatning optimallashtirishidan va ta'minlanganidan kelib chiqib aniqlanadi va uning miqdoriy ko'rsatkichi vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadi. Boshqacha qilib aytganda, demografik sig'im mazkur hudud hozirgi vaziyatini saqlab qolgan shartda qancha aholini sig'ira olishi (boqa olishi), uning bu xususdagi imkoniyatini bildiradi.

Ba'zi rayonlarda demografik sig'im nihoyatda keskinlashgan bo'lib, ularda nafaqat aholining nisbiy ko'pligi, balki uning mutloq ortiqchaligi ham kuzatiladi. Albatta, shunga o'xshash hududlarda aholining nihoyatda zich joylashganligi, yer, suv va ish o'rinlari bilan yetarli darajada ta'minlanmaganligi ijtimoiy muammolarni keskinlashtiradi, turli xil salbiy oqibatlarga olib keladi.

Dunyoning ayrim mamlakatlarida (Yaponiya, Belgiya, Isroil, Niderlandiya va b.) aholi zichligi juda yuqori. Biroq bu ko'rsatkich demografik sig'imning normal holati

doirasida bo'lib, u butun mamlakat bo'yicha vaziyatni ifodalaydi. Shuningdek, zichlik Ukraina, Baltika davlatlari, Moldaviya va Kavkazorti mamlakatlarida ham ancha yuqori. O'zbekiston bu borada MDH davlatlari orasida orqaroqda (respublikada aholi zichligi Rossiya, Qozog'iston va Turkmanistonga qaraganda ko'proq), vaholanki, aholining umumiy soni bo'yicha u Rossiya Federatsiyasi, Ukrainadan keyingi uchinchi o'rinda turadi.

Aholining zich joylashuvi hudud ekologik holatini antropogen omil asosida keskinlashuviga sabab bo'ladi. Bunday sharoitda sanitariya-gigiyena holati ham yaxshi emas, yuqumli kasalliklarning tarqalish imkoniyati esa kengroq.

O'zbekistonda aholi asosan sug'orma dexqonchilik voha va vodiylarda zich joylashgan. Ayrim tumanlarda bu ko'rsatkich 700-800 kishini tashkil etadi. Ayni vaqtda qolgan hududlarda zichlik ancha past. Masalan, Tomdi, Romitan, Taxtako'pir, Qo'ng'iro't kabi tumanlarda u 1-3 kishiga teng, xolos.

Respublikamizda aholining joylashuvi yirik shaharlar hamda magistral yo'llardan uzoqlashgan sari pasayib boradi. Bunday vaziyat ayniqsa, Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Namangan atroflarida va Sirdaryo viloyatida aniq ko'zga tashlanadi.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, aholi joylashuviga turli tabiiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sir etadi. Bizning sharoitimizda bu borada xususan qishloq xo'jaligi ekin maydonlari uchun kerakli yer, suvning mavjudligi katta ahamiyatga ega. Binobarin, aholi joylashuvi nafaqat yo'llar va shaharlar bilan, balki gidrografik to'r bilan ham belgilanadi. Aholining irrigatsiya shaxobchalari va yo'llar yoqasida zich joylashuvi, geodemografik majmualarning mavjudligi ayniqsa Farg'ona vodiysida tipik xususiyatga ega.

O'zbekiston xaritasida aholi joylashuvining o'ziga xos yirik hududiy tizimlari yoki majmualari ko'zga tashlanadi. Bu borada eng avvalo Toshkent-Chirchiq, Xorazm vohasi, Zarafshonning o'rta va quyi qismi, Farg'ona vodiysini ko'rsatish mumkin. «Suv bor joyda hayot bor», deb xalqimiz asossiz aytmagan. Chindan ham mamlakat aholisining ko'pchilik qismi suv bilan yaxshi ta'minlangan hududlarda yashaydi. Ayniqsa, soy bo'yi va uning quyi qismida zich joylashgan aholi manzilgohlari geografik xaritalarda hududiy majmua shaklida yaqqol ko'zga tashlanadi (masalan, So'x yoyilmasi).

Shu bilan birga ishlab chiqarishni joylashtirish aholining hududiy tarkibiga ta'sir qiladi. Yangi sanoat korxonalarini, yo'llarni qurish, yerlarni o'zlashtirish aholi joylashuvini o'zgartiradi. Ayni vaqtda tarixan shakllangan aholining hududiy tizimi ishlab chiqarish tarmoqlari va ijtimoiy sohalarni joylashtirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Aholi joylashuvi yoki uning hududiy tarkibi shahar va qishloq joylar bo'yicha taqsimoti bilan ham tavsiflanadi. Rivojlangan mamlakatlarda aholining ko'pchiligi shaharlarda istiqomat qiladi, rivojlanayotgan mamlakatlarda, aksincha, - qishloq aholisi ustun turadi. O'zbekistonda 64% aholi taxminan 12 mingga yaqin turli xil yiriklikdagi qishloq va ovullarda yashaydi. Bu esa qishloq infratuzilmasi va madaniyati, sanoati va transportini rivojlantirishni dolzarb muammo qilib qo'yadi. Shu nuqtai nazardan qishloq joylarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish davlat mintaqaviy siyosatining o'ziga xos yo'nalishi hisoblanadi.

Aholining hududiy joylashuv tizimi yoki geodemografik majmualar turli hududiy ko'lamda bo'ladi. Alohida aholi manzilgohi ham o'ziga xos majmuadir. Shu bilan birga har xil tabiiy zonalarda, daryo havzalarida, yirik shaharlar atrofida aholining hududiy tashkil etilganligi ham geodemografik majmua (tizim) hisoblanadi.

Maxsus ilmiy adabiyotlarda aholining hududiy tizim yoki majmualarini aks ettiruvchi qator tushunchalar mavjud. Ular jumlasiga aholi joylashuvining yagona tizimi (B.S.Xorev, V.I.Sheshegis), shaharlar aglomeratsiyasi (V.G.Davidovich, G.M.Lappo), aholi manzilgohlarining guruh tizimlari (F.M.Lissengurt, D.G.Xodjayev va boshqalar) kiradi. Albatta, yuqoridagi tushunchalarning hududiy qamrovi, ularning asosiy mezon va belgilari, amaliyotda tatbiq etilishi, yashovchanligi, ya'ni «hayotiyli» bir xil emas.

Nazorat uchun savollar

1. Aholi joylashuvi va ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish o'rtasida qanday aloqadorlik mavjud?
2. Aholi joylashuviga ta'sir etuvchi omillarni o'zingizning viloyatingiz misolida tushuntirib bering.
3. Aholi zichligi qanday hisoblanadi?
4. Demografik sig'im, aholining nisbiy va mutloq ortiqchaligi nima?
5. Geodemografik majmualar qanday shakllanadi?

13-Mavzu. Aholiga xizmat ko'rsatish va hududiy ijtimoiy majmualar.

Reja:

1. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari va ijtimoiy infratuzilma.
2. Aholiga xizmat ko'rsatish sohasining tarkibi.
3. Servis obyektlarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.
4. Xizmat ko'rsatish sohasining hududiy majmualari.

Tayanch iboralar. *Ijtimoiy infrastruktur, aholiga xizmat ko'rsatish, Servis sohasining turlari, madaniy-maishiy xizmat, tibbiy xizmat, ta'lim xizmat, savdo xizmatlari, moliya xizmatlari, servisni hududiy tashkil qilinishi, V.Kristallarning "markaziy o'rinlar" g'oyasi, noishlab chiqarish sohalari, hududiy majmualar.*

Aholiga xizmat ko'rsatish sohasini ayrim adabiyotlarda ijtimoiy infratuzilma bilan ma'nodoshligi ta'kidlangan. Umuman olganda, bunday fikrga qat'iy e'tiroz yo'q. Biroq, ilgari infrastruktura xo'jalikning alohida tarmog'i sifatida tan olinmagan va u asosan ishlab chiqarish hamda aholi hayot-faoliyati uchun lozim bo'lgan shart-sharoitlar majmui, poydevori (infra-ichki, struktura – tuzilish, ya'ni ichki tuzilish) mazmunida talqin qilingan.

Aholiga xizmat ko'rsatish ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida muhim o'ringa ega. Darxaqiqat, barcha mahsulot-moddiy va ma'naviy boylik pirovard natijada Inson uchun, aholining ehtiyojini qondirish maqsadida yaratiladi. Kishilarning talab-ehtiyoji esa borgan sari miqdor va sifat jihatidan o'zgarib boradi, xizmat ko'rsatish sohasining tur va shakllari ko'payib turadi.

Hozirgi davrda aholiga xizmat ko'rsatish o'ndan ortiq sohalarni o'z ichiga oladi. Jumladan, ular: 1) uy-joy va kommunal xizmati; 2) chakana savdo; 3) umumiy ovqatlanish; 4) maishiy xizmat; 5) ta'lim xizmati; 6) sog'liqni saqlash; 7) ijtimoiy ta'minot; 8) rekreatsiya va turizm xizmati; 9) madaniy xizmat; 10) moliya xizmati; 11) yuridik xizmat; 12) aloqa xizmati; 13) yo'lovchi transporti xizmati; 14) yo'l va yo'l xavfsizligi xizmati va boshqalar. Ushbu xizmatlarning barchasi aholining turmush darajasi va yashash sharoitini yaxshilashga qaratilgan. Binobarin, ularning hududiy

tashkil etilishi eng avvalo aholi joylashuvi, uning ijtimoiy-demografik xususiyatlari bilan belgilanadi.

Ta'kidlash lozimki, bozor munosabatlarini shakllantirishga mazkur sohalar boshqa tarmoqlarga qaraganda tez va oson kirishadi. Masalan, xususiylashtirish, nodavlat sektorini kuchaytirish avvalambor aynan ana shu sohalarda boshlandi (ba'zan uni «kichik xususiylashtirish», sanoatga tegishlisi esa «katta xususiylashtirish» deb ataladi). Ehtimol, buning sababi aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini korxonalarining uncha katta emasligi, bu yo'nalishda kichik va o'rta tadbirkorlikning rivojlantirish imkoniyatlarini kengligi bo'lsa kerak.

Ijtimoiy xizmat sohalarini aholiga qaratilgan, aholi joylashuvi esa ishlab chiqarish tarmoqlariga ko'ra ancha turg'un. Qolaversa, bu xizmat sohalarini kishilarning kundalik hayoti bilan bog'liq. Binobarin, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini (AXKS) joylashtirish bevosita mahalliy hokimiyat zimmasiga yuklanadi. Chunki, endigi sharoitda qayerda bolalar bog'chasini yoki o'rta maktabni qurish, dorixona yoki kasalxona tashkil etish, sanitariya-gigiyena yoki o't o'chirish xizmatini joriy qilish muammolari va hokazolar ilgariidek markazdan turib emas, balki o'z joyida hal etilishi kerak.

Chunonchi, kishilarning o'zlariga yoqqan hammomlari, sartaroshxonalarini, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini mavjud. Ularning aksariyati hozirgi davrda xususiylashtirilgan. Masalan, birgina Toshkentda shaxsiy xonadonlarda oshxona yoki qahvaxonalarni ochish, turargoh va guzarlarda shaxsiy do'konlar tashkil etish bugungi kunda odat tusiga kirib qoldi.

Ammo Yana shuni e'tiborga olish lozimki, ushbu sohalarda erkin raqobat kuchli va yaqqol ko'zga tashlanadi, shu bilan birga, ba'zi xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil qilishda vaziyat ancha o'zgardi. Jumladan, hozirgi davrda yirik, ko'p o'ringa ega bo'lgan kinoteatrlarga ehtiyoj qolmadi. Televideniye, internet tizimi, telefon, radio, targ'ibot (reklama) va boshqalar ko'pgina xizmat turlarini «uyda» tashkil qilish imkoniyatini yaratdi. Hatto yirik magazinlar (Markaziy universal yoki Davlat universal magazinlari) ham endi avvalgidek gavjum emas, vaholanki ilgari ular shahar markazini hosil qiluvchi obyektlardan biri edi. Balkim, moddiy ishlab chiqarishda bo'lganidek, AXKS-da ham yirik korxonalar, mujassamlashuvning yuqoriligi ayniqsa yangi munosabatlarga o'tish davrida uncha maqbul emasdir. Masalan, demografik vaziyat o'zgarib borayotgan bir paytda avval barpo etilgan yirik tug'uruq uylar va majmualarga ham uncha zaruriyat yo'q.

Xizmat ko'rsatish sohalarining asosiy maqsadi aholiga barcha qulayliklarni yaratish, zamonaviy, sifatli xizmatlarni beminnat bajarish, uning dam olishini maroqli va mazmunli o'tkazish, vaqt va masofani tejashdan iboratdir. Ko'rinib turibdiki, bu masalalar o'z mohiyatiga ko'ra tom ma'noda ijtimoiy xususiyatga ega bo'lsada, ular bevosita va bilvosita iqtisodiyot bilan ham bog'liq. Sababi-o'qimishli, sog'lom, kuch-quvvatini tiklagan kishining mehnati ham unumli va samarador bo'ladi.

Jahonning rivojlangan mamlakatlari iqtisodiyoti hozirgi davrda aynan ana shu xizmat ko'rsatish tarmoqlarini, servisni yaxshi yo'lga qo'yilganligi bilan ajralib turadi. Industrial bosqichdan o'tgan (postindustrial) davlatlar-AQSh, Yaponiya, Yevropa, Yangi industrial mamlakatlar yalpi ichki mahsulotida mazkur sohaning ahamiyati tobora oshib bormoqda. Birgina turizm xizmatida jahon bo'yicha 10 % ishchilar band bo'lib, ular yalpi mahsulotning 10-12 foizini ta'minlaydilar. Ba'zi bashoratlarga qaraganda, turizm XXI asrning asosiy tarmog'i bo'ladi va u eksport tizimida neft va neftni qayta ishlash, avtomobilsozlikni chetlab o'tib, oldingi o'ringa chiqib oladi.

Turli mamlakatlarda barpo etilayotgan erkin iqtisodiy mintaqalarning ko'pchiligi savdo-sotiq, eksport-import, xalqaro turizmga ixtisoslashgan. Ularning ayrimlarida (masalan, Kipr yoki Irlandiyada) maxsus xizmat ko'rsatish, erkin savdo mintaqalari va majmualari, ya'ni «ofshor»-lar tashkil qilingan. Ayniqsa moliya xizmati kuchaymoqda;; London, Nyu-York, Tokio, Parij, Frankfurt, Singapur, Syurix, Lyuksemburg kabi «dunyoviy» shaharlar yirik bank-moliya markazlariga aylanmoqda. Tabiiyki, bunday xalqaro ahamiyatga molik bo'lgan markazlar, EIM-lar qulay iqtisodiy geografik o'ringa ega bo'lishlari shart.

Umuman olganda, xizmat ko'rsatish ikkiga bo'linadi: ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish va aholiga (ijtimoiy) xizmat ko'rsatish. O'z navbatida oxirgisi ham ikki xil bo'ladi: 1) bevosita aholiga xizmat ko'rsatish, masalan, ta'lim, sog'liqni saqlash, maishiy, madaniy, moliyaviy, aloqa va boshqa turdagi xizmatlar; 2) aholiga kerak bo'lgan vositalarni ta'mirlash orqali xizmat ko'rsatish—radio va teleapparaturalar, sovutgich, kommunal tarmoqlar, avtomobil, poyafzal ta'miri, kimyoviy tozalash, avtomobillarga yonilg'i quyish shaxobchalari va h.k.

Yuqoridagi xizmat ko'rsatish tarmoqlarining hududiy tashkil etilishi har xil. Qolaversa, ularni shahar yoki qishloq joylarda o'rinlashtirish ham birday emas. Yana shuni e'tiborga olish kerakki, modomiki aksariyat xizmat turlari barcha uchun va hammavaqt ko'rsatilar ekan, u holda bunday xizmat ko'rsatishning darajasi, to'liqligi to'g'risida so'z yuritish talab qilinadi. Shu bilan birga xizmat turlari ham takrorlanishiga qarab har xil: kundalik, vaqt-vaqti bilan va davriy bo'ladi. Bu esa ularning hududiy tashkil qilinishiga ta'sir qiladi.

Aksariyat xizmat turlariga kishilarning o'zlari boradi, ayrimlari kelib xizmat ko'rsatishadi (o't o'chirish, kommunal xo'jalik xizmati, uy jihozlarini ta'mirlash, tez yordam va h.k.), yana boshqalari esa o'zaro harakatda amalga oshiriladi (yo'lovchi tashish xizmati). Ba'zi xizmat turlari borki, ular uyda va o'z ishxonasida bajarilishi mumkin. Masalan, pochta, aloqa xizmati va b. Shunga o'xshash to'y va marosim, targ'ibot xizmatlarini tashkil etish ham o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Ayrim ijtimoiy xizmat sohalari aholiga bepul ko'rsatiladi. Biroq, bozor munosabatlari shakllanib borgan sari bunday turdagi sohalar soni kamayib boradi. Chunonchi, hozirgi davrda sog'liqni saqlash va ta'lim tizimi bularga misol bo'la oladi. Ularning qisman davlat tasarrufida qolishi va xususiylashtirilishi, aralash shakllari o'ziga xos raqobat muhitini yaratadi. Mazkur holat bugungi kunda ayniqsa aholiga tibbiy xizmat ko'rsatishda juda aniq kuzatilmoqda (masalan, stomatologiya, dorixona xizmatlari sohasida).

Ta'lim tizimida ham biroz shunga o'xshash holatlar mavjud. Jumladan, oliygohlarda talaba va magistrning taxminan 1/3 qismi davlat byudjetida bo'lsa, qolganlari pulli, ya'ni shartnoma (kontrakt) asosidadir. Shuningdek, o'quvchilarni alohida uyda o'qitish, repetitorlik qilish ham shaxsan haq (pul) to'lash orqali olib boriladi. Shu o'rinda aytish lozimki, respublikamizda Ta'lim to'g'risidagi qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining amalga oshirilishi, sog'liqni saqlash tizimining isloh qilinishi ushbu sohalarning hududiy tashkil etilishida ham o'zgarishlarga olib keladi.

Ijtimoiy xizmat ko'rsatish aholiga mo'ljallangan ekan, uni hududiy tashkil etish ham aholi joylashuvi, uning yosh-jins va boshqa demografik xususiyatlariga qarab amalga oshiriladi. Ayni vaqtda AXKS joylashtirish shahar va qishloqlarda har xil. Masalan, shaharlarda, xususan yirik markazlarda xizmat ko'rsatishni hududiy tashkil qilish alohida mavze va mahallalar doirasida majmua shaklida bajariladi; bunday

sharoitda servis korxonalari ancha zich bo‘ladi, ular deyarli «har qadamda» uchrab turadi (ayniqsa savdo do‘konlari). Tish davolash, dorixonalar ham juda ko‘p; bog‘cha, maktab, kasalxonalar, rasmxona, notarial korxonalar va boshqalar esa nisbatan kamroq va zichligi ham pastroq. Ammo ularning joylashuv xususiyati qishloq manzilgohlariga qaraganda nihoyatda zich. Bu esa shahar sharoitida hududning ahamiyati va qiymati juda yuqoriligidan dalolat beradi. Binobarin, hududni ijtimoiy tashkil qilish shaharlarda o‘ziga xosdir. Sosiologiya, rayon planirovkasi kabi fanlar shahar ijtimoiy-iqtisodiy hayotini ana shunday mikrogeografik darajada o‘rganadi va loyihalashtiradi.

Aholiga xizmat ko‘rsatish sohalarini joylashtirish pog‘onasimon, iyerarxiya shaklida bo‘ladi. Bu haqda avvalroq V.Kristallerning oltiburchaklari va «markaziy o‘rin» g‘oyasi xaqida aytilgan edi. Mazkur sohalarning aynan ana shunday tashkil qilinishi eng avvalo aholi joylashuvi, aholi manzilgohlarining katta-kichikligi, ularning bajaradigan vazifasi (funktsiyasi) va transport bilan ta‘minlanganligiga qarab amalga oshiriladi. Markaziy o‘rinlar kattalashgan sari past bosqichdagi markazlar xizmat ko‘rsatish turlarini ham qamrab oladi yoki, aksincha, ular kattalashgan sari xizmat ko‘rsatish turlari ham ko‘payib boradi. Eng yuqori bosqichdagi markazda servis sohalarning noyob, betakror, oliy darajadagilari o‘rinlashtiriladi, qolgan barcha tarmoqlar esa mahalliy, ya‘ni shu shahar aholisi uchun ahamiyatli bo‘ladi. Turli bosqichdagi markaziy o‘rinlar va ularning ta‘sir doirasi o‘ziga xos hududiy majmualarni shakllantiradi.

AXKSning hududiy tashkil etilishini uning ayrim tarmoqlari misolida ko‘rib chiqaylik. Masalan, savdo xizmatini olaylik: eng kichik qishloq yoki ovullarda kundalik xarid mollariga ixtisoslashgan do‘konlar mavjud; ulardan kattarog‘ida yoki bir-biriga yaqin joylashgan qishloqlarning birida savdo do‘konlarining turlari ko‘payadi (oziq-ovqat, sanoat mollari magazinlari), ulardan ham kattarog‘ida qo‘shimcha, ixtisoslashgan do‘konlar (madaniy, xo‘jalik mollari magazini) joylashtiriladi. Tuman markazlarida do‘konlar soni va turi yanada oshadi, yirik universal va universam magazinlari tashkil etiladi, viloyat markazlarida savdo yarmarkalari, poytaxtda -savdo markazlari faoliyat ko‘rsatishadi.

Xuddi shunga o‘xshash holatni ta‘lim yoki sog‘liqni saqlash tizimida ham uchratamiz. Chunonchi, aholi punktlarining kattalashib borishi bilan maktablar soni, mujassamlashuvi, turi va to‘ri o‘zgarib boradi: boshlang‘ich maktab→o‘rta maktab→kollej va akademik liseylar →oliy maktablar→universitetlar va akademiyalar.

Sog‘liqni saqlashda feldsher–akusherlik punktlaridan boshlab poliklinika, tug‘uriqxonalar va kasalxonalar, tor ixtisoslashgan kasalxonalar, tashhis markazlari turli xil bosqich va ta‘sir radiusiga ega bo‘lgan shaharlarda tashkil qilinadi.

Shunday qilib, AXKSni joylashtirishga eng avvalo demografik omillar ta‘sir etadi. Ammo tabiiy–geografik, ijtimoiy-iqtisodiy omillar ahamiyatini ham inkor qilish to‘g‘ri emas. Jumladan, tabiiy sharoit avvalambor bevosita sanatoriya–kurort xo‘jaligi, dam olish (rekreatsiya) majmualari rivojlantirishda e‘tibordir. Bilvosita esa u kishilarning ovqatlanish, kiyinish kabi ehtiyojlarini qondirishlarida o‘z aksini topadi.

Turizm xizmati uchun tarixiy obidalar hamda tabiiy sharoit muhimroqdir. Biroq, barcha AXKSni hududiy tashkil qilishda albatta transport omili e‘tiborga olinadi. Qolaversa, markaziy o‘rinlar ham o‘zlarining transport-geografik mavqeyiga qarab ajratiladi va ular turli ko‘lamdagi ta‘sir doirasiga, zonasiga ega bo‘ladi.

Markaziy o‘rinlar AXKS mahalliy, mintaqaviy, mintaqalararo va milliy bozorlarini tashkil qiladi. Ushbu sohalar obyektlarining o‘zaro muvofiqlashtirgan holda joylashtirilishi hududiy majmualarni shakllantiradi. Masalan, dorixona, poliklinika va kasalxona yoki bolalar bog‘chasi va maktablarning bir joyda tashkil etilishi, masjid,

madrasa va qabristonlarning joylanishi, turistik ahamiyatga ega bo'lgan obyektlar-mehmonxonalar va boshqa sayyohlarga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar o'ziga xos hududiy majmualarni vujudga keltiradi. Xuddi shunday, maishiy xizmat ko'rsatish turlarining ham kombinat shakllari mavjud.

Shahar aglomeratsiyalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi ko'p jihatdan AXKSning faoliyati bilan bog'liq Chunki, aglomerasiya hosil qiluvchi eng muhim omil— bu aholining mayatniksimon tebranma harakati, o'qishga, dam olishga, da'volanishga, ma'lum bir boshqa hojatini qondirish maqsadidagi doimiy (muntazam) yoki davriy, vaqt-vaqti bilan qatnovidir.

Hozirgi kunda AXKS orasida moliya, bank-kredit, soliq, sug'urta, omonat kassalar xizmatining ahamiyati ham oshib bormoqda. Bu esa bozor infratuzilmasini tashkil qilish va rivojlantirishni dolzarb muammo qilib qo'yadi.

Nazorat uchun savollar

1. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining asosiy mohiyati va maqsadi nimadan iborat?
2. Bu sohalarning qaysilari statsionar holatda amalga oshiriladi?
3. AXKSni joylashtirishga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?
4. Xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy majmua va tizimi, markaziy o'rinlarini o'z viloyatingiz misolida tushuntirib bering.
5. Infratuzilma deganda nimani tushunasiz?

14-Mavzu. Hududiy majmualar va urbanizasiya. Hududiy majmualar va ekologik muammolar

Reja:

1. Shaharlar – hududiy mehnat taqsimotining natijasi.
2. Shaharlarning vujudga kelish omillari va geografiyasi.
3. Ishlab chiqarishni joylashtirishda shaharlarning roli.
4. Shaharlarning rayon va majmua hosil qilish funksiyasi.
5. Shahar aglomeratsiyalari.
6. Tabiiy ekologiyadan ijtimoiy ekologiyaga.
7. Sanoat majmualarining ekologik tavsiflari.
8. Qishloq xo'jaligi va transport joylashuvining ekologik jihatlari.
9. Tabiatdan foydalanishning iqtisodiy-ekologik asoslari.
10. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalaridagi hududiy majmualar.
11. Diniy, turistik va rekreasion hududiy majmualar.

Tayanch iboralar. *Shaharlar to'ri, shaharlar tarkibi, shaharlar tizimi, shaharlar aglomeratsiyasi, sanoat tuguni, hududiy ishlab chiqarish majmualari, ekologiya va ishlab chiqarish, xo'jalik tarmoqlari, ekologik sig'im, sanoat, qishloq xo'jaligi, transportni joylashtirish, atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik monitoring, ijtimoiy ekologiya, rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti, ijtimoiy va siyosiy geografiya, hududiy majmualarning turlari, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari, turistik hududiy majmualar.*

Ma'lumki, shaharlar ijtimoiy va hududiy mehnat taqsimoti natijasida vujudga kelgan. Dexqonchilikdan hunarmandchilik va savdoning ajralib chiqishi ushbu vazifa

bilan shug'ullanuvchi maxsus aholi manzilgohlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Ular tovar ayirboshlash va vositachi markaz sifatida qulay geografik joyda rivojlanib borgan. Shaharlar dastlab davlat maqomiga teng bo'lgan (polis-shaharlar: Afina, Rim, Bog'dod, Konstantinopol yoki Vizantiya). O'zimizning o'lkamiz taraqqiyotini ham Buxoro-Samarqand «musobaqasisiz», Toshkent, Qo'qon, Xiva kabi qadimiy markazlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Shaharlarning keyingi rivojlanishi yana o'sha ijtimoiy va hududiy mehnat taqsimotining kengayishi bilan bog'liq bo'lgan. Ularning jamiyat va ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish hamda boshqarishdagi o'rni ayniqsa XIX-XX asrlarda kuchaydi. Hozirgi davrda shaharlar qishloq xo'jaligi bilan bevosita aloqador bo'lmagan aholining yashash joyi hisoblanadi. Iqtisodiy jihatdan ular sanoat, transport, ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan esa fan-texnika, aholiga xizmat ko'rsatish markazlaridir. Shuningdek, shaharlarning siyosiy ahamiyati ham katta.

Shaharlar ishlab chiqarishni hududiy shakli sifatida yuqori darajadagi mujassamlashuvga ega. Ularning katta-kichikligi va funksiyasi, ya'ni bajaradigan vazifasi ham aynan ishlab chiqarishning joylanishi va ixtisoslashuvi bilan bog'liq.

Rivojlangan mamlakatlarda bozor munosabatlarining shakllanishida shaharlar muhim rol o'ynagan. Ularning bozor infrastrukturasi, bank-moliya markazi ekanligi ham ma'lum. Bunday davlatlarda urbanizatsiya darajasi juda yuqori-hatto 90 foizdan oshadi. Demak, ularni to'la shaharlashgan mamlakatlar deb atalsa, xato bo'lmaydi.

Odatda, 75-90 % shahar aholisiga ega bo'lgan davlatlar milliy iqtisodiyoti yuksak darajada rivojlangan, industrial yo'nalishli mamlakatlar hisoblanadi. Agar bu ko'rsatkich taxminan 50-75% bo'lsa, bunday davlatlar iqtisodiyoti rivojlangan va xo'jalik tuzilmasi industrial-agrar bo'ladi; 30-50 foizli mamlakatlar esa rivojlanayotgan agrar-industrial, 30%-dan past iqtisodiyoti zaif, agrar davlatdir. Ko'rinib turibdiki, urbanizatsiya darajasi bilan mamlakat va rayonlar iqtisodiyotining rivojlanganligi orasida qonuniy aloqadorlik mavjud.

Darhaqiqat, har qanday davlatning iqtisodiy xaritasida eng avvalo shaharlar ko'zga tashlanadi. Shaharlar va yo'llar mamlakatlar xo'jaligining hududiy tarkibini, milliy iqtisodiyotning o'zagini aks ettiradi. Bu jihatdan ayniqsa yirik shaharlar va shahar aglomeratsiyalarning ahamiyati katta. Aynan ana shunday murakkab hududiy majmualarda mamlakatning iqtisodiy qudrati, fan-texnika salohiyati, infrastrukturasi, siyosiy kuchi mujassamlanadi.

Shaharlarning ikki asosiy funksiyasi bor: shahar hosil qiluvchi va shaharga xizmat qiluvchi. Har ikkalasi ham ishlab chiqarish tarmoqlarining joylashuvi, mujassamlashuvi bilan bog'liq. Masalan, shahar hosil qiluvchi funksiyaga tashqi transport, sanoat, fan-texnika, turizm, dam olish va xokazolar, ikkinchisiga ichki yo'lovchi transport, shahar aholisiga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar kiradi. Demak, birinchisining ahamiyati asosan tashqariga, ikkinchisi – ichkariga qaratilgan bo'ladi.

Shaharlar va ular asosida vujudga kelgan hududiy majmualar joylanishiga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Bular, eng avvalo, ishlab chiqarish tarmoqlaridir. Masalan, dastavval shaharlar hunarmandchilik va savdo tarmoqlarini joylashtirish asosida vujudga kelgan. Keyinchalik, mayda va «katta» sanoat, turli xil transport, fan-texnika kabilar shaharlar va ularning aglomeratsiyalarini rivojlanishiga ta'sir etgan.

Qadimda shaharlar karvon yo'llari, kema qatnaydigan va sug'orma dexqonchilik qilish imkoniyatini beradigan daryo bo'ylarida, tepaliklarda, muhim harbiy-strategik mavqeyga ega bo'lgan joylarda qurilgan. Hozirgi kunda ular har xil qazilma boylik

konlari, dam olish maskanlari, turistik obyektlar, universitet, ilmu-fan, bank-moliya tizimi asosida ham tashkil bo‘lmoqdalar.

Umuman shaharlarning joylanishiga ta’sir etuvchi omillarni bir necha guruhga bo‘lish mumkin. Ular: tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy omillardir. Chunonchi, shaharni qurish uchun joy yaxshi tanlangan, uning mikrogeografik o‘rni, tabiiy sharoiti- yer usti tuzilishi, suv va boshqalar qulay bo‘lishi talab etiladi. Ayrim shaharlar ana shu sharoitlarni hisobga olinmaganligi sababli yaxshi rivojlanmay qolgan. Masalan, 60-yillarda barpo etilgan Yangiyer shahri Sirdaryo viloyatining markazi bo‘lishi kerak edi (nomi ham yangi o‘zlashtirilgan, tashkil etilgan mazmuni anglatadi). Biroq, amalda bunday bo‘lmadi, sabab-bu yerdagi kuchli shamol («Xovos shamoli») hisobga olinmagan edi.

Yurtimizda ko‘pgina qadimiy shaharlar borki, ular turli noqulay tabiiy sharoitlar ta’sirida rivojlanishdan to‘xtab qolgan va hozirgi kunda xarobalarga aylanib qolgan (Nasaf, Axi, Afrosiyob, Tuproqqal’a va h.k.). Ularda suv toshqini, zilzila, surilma, yer osti suvi yuqoriligi tufayli cho‘kish kabi noxush hodisalar bo‘lgan.

Dunyoning ba’zi shaharlari siyosiy omil asosida vujudga kelgan. Bunga Braziliyaning yangi poytaxti Brazilia, Pokistonning Islomobod shaharlarini misol qilib keltirish mumkin. Shuningdek, shaharlar ilmu-fan, universitetlar rivojlanishi va joylanishi negizida ham paydo bo‘ladi (Tartu, Dubna, Pushkino, Pulkovo, Ulug‘bek va b.).

Shaharlar, va ayniqsa ularning aglomeratsiyasi yoki majmualarida ishlab chiqarishning mujassamlashuv darajasi juda yuqori. Buni ilmiy adabiyotlarda urbanistik mujassamlashuv deyiladi. A.Veberning aglomeratsiya samaradorligi ham aynan ana shunday mujassamlashuv natijasida vujudga keladi.

Hududiy urbanistik mujassamlashuv tushunchasi ham mavjud (I.M.Mayergoyz). U mamlakat ichki qismining katta shaharlar (ya’ni har birida aholi soni 100 ming kishidan ziyod bo‘lgan shaharlar) bilan ta’minlanganlik holatini anglatadi. Masalan, Farg‘ona va Toshkent viloyatlarining hududiy urbanistik tarkibi yaxshi, chunki ularning har qaysisida 3 tadan katta shahar mavjud. Ayni vaqtda Sirdaryo viloyatida bu daraja o‘ta past-hatto viloyat markazi Guliston ham katta shaharlar qatoriga kirmaydi.

Ko‘pincha mintaqalar iqtisodiyotini tahlil qilishda ularning ichki tafovutlari va shaharlar tavsifiga oxirgi o‘rin ajratiladi. Vaholanki, mamlakat yoki rayonlar xo‘jaligi, uning tarkibi va ixtisoslashuvi, rivojlanganlik darajasini o‘rganishda uni shaharlar to‘ri va tizimidan boshlash ham mumkin. Xuddi shu o‘rinda mamlakat mintaqaviy siyosatining uning urbanistik siyosati bilan uyg‘unlashib ketishi, aloqadorligini ham ta’kidlash joiz.

Shaharlarning klassifikatsiyasi, ya’ni katta-kichikligi bo‘yicha taqsimlanishi mamlakat yoki rayon xo‘jaligining hududiy tashkil etilganlik va rivojlanganlik xususiyatlarini aniq ifodalab beradi. Yuqorida keltirilgan misolimizda, Toshkent va Farg‘ona viloyatlari turli bosqichdagi shahar joylariga ega. Ayni paytda ularda sanoat ishlab chiqarishining joylashuvi va mujassamlashuvi ham hududiy majmualar shaklida rivojlangan. Sirdaryo viloyatida esa shaharlar to‘ri va tizimi yaxshi rivojlanmagan. Chunki sanoat va boshqa shahar hosil qiluvchi tarmoqlarning o‘zlari ham xuddi shunday darajada; ushbu viloyat hududining «iqtisodiy sig‘imi» yoki salohiyati ancha past bo‘lib, bu yerda ko‘zga ko‘rinadigan ishlab chiqarish markaz yoki qutblari, mukammal hududiy majmualar juda oz.

Shaharlar iyerarxiyasining mukammalligi ishlab chiqarish kuchlarini yaxshi hududiy tashkil qilinganligining ko‘rsatkichidir. Agar aholi joylashuv tizimi monosentrik, ya’ni asosan bir markazga qaratilgan bo‘lsa, u holda ishlab chiqarish ham notekis joylashgan bo‘ladi. Buni biz Lotin Amerikasi yoki Afrika mamlakatlari misolida yaqqol

ko'rishimiz mumkin. Sababi-bu mamlakatlarning ko'pchiligida ishlab chiqarishning asosiy qismi qadimdan ularning poytaxt yoki port shaharlarida mujassamlangan.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'lishicha, shaharlar bilan ishlab chiqarishning joylashuvi va mujassamlashuvi orasida kuchli aloqadorlik mavjud bo'lib, bu aloqadorlik ikki tomonlamadir. Chunki, dialektik nuqtai nazardan har qanday ta'sir ozmi-ko'pmi aks ta'sir bilan birga sodir bo'ladi. Shaharlar ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish asosida vujudga keladi, yiriklashib boradi, ular shahar joylarning murakkab tizimi yoki majmuasi -aglomeratsiya va megalapolislarga aylanadi. Bu esa ishlab chiqarish mujassamlashuvining rivojlanib borishi, uning bir shakldan ikkinchi shaklga o'tishi orqali amalga oshadi. Shu bilan birga katta va yirik shaharlar o'zlarining infrastruktura jihatidan yaxshi ta'minlanganligi (bu yerda malakali ishchi ko'p, fan va texnika rivojlangan, iqtisodiy geografik o'rin ham qulay) tufayli ishlab chiqarishni joylashtirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi, ya'ni ta'sir aks ta'sirga o'tadi va ular murakkab hududiy majmualarni shakllantirish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarining o'ziga xos va o'ziga mos shahar xosil qilish qudrati bor. Masalan, temir yo'l yoqasida ko'proq kichik shaharlar vujudga keladi, konserva, vino yoki paxta tozalash zavodlari ham xuddi shunday shaharlarning moddiy asosi bo'lib xizmat qiladi. Ayni vaqtda yirik mashinasozlik zavodlari, metallurgiya kombinatlari nisbatan kattaroq shaharlar va ularning aglomeratsiyalarini rivojlanishiga zamin yasaydi.

Shaharlar sanoat markazi, shahar aglomeratsiyalari sanoat tugunlarini aks ettiradi. Ularning hududiy ishlab chiqarish majmualar, iqtisodiy rayonlar shakllanishidagi roli ham sezilarli. Jumladan, iqtisodiy rayonlashtirishning muhim omillaridan biri-bu yerda rayon hosil qiluvchi markazning borligidir. Agar bunday markaz shakllanmagan bo'lsa hudud ham iqtisodiy jihatdan hozircha rivojlanmagan, o'zlashtirilmagan. Demak, bu hudud alohida hududiy majmua yoki iqtisodiy rayonni tashkil etmaydi. Aksincha, agar ma'lum hududda bunday markazlar soni ko'p va ular bir biridan uzoqroqda joylashgan bo'lsa, u holda bu yerda keyinchalik shunga muvofiq bir nechta iqtisodiy rayon shakllanishi mumkin («bir qozonda ikki qo'chqorning kallasi qaynamaydi», deyishadi).

O'zbekiston va O'rta Osiyo sharoitida shaharlarning to'ri va hududiy tizimini vujudga kelishida gidrografik omillarning ta'siri ham kuchli. Bu borada shaharlarning katta-kichikligi bilan ularning suv resurslari hajmi o'rtasida qonuniy aloqadorlik mavjud.

Qadimda daryo va daryochalarning quyilish qismida yoki del'tasida suv miqdoriga mos holda shaharlar paydo bo'lgan, ko'pgina soylar o'zlarining shaharlari, vohalari bilan ajralib turgan. Masalan, So'x daryosi Qo'qonga, Isfarasoy-Konibodomga, Chortoqsoy va Namangansoy-Namanganga, Kosonsoy -Kosonsoy va To'raqo'rg'onga, Shoximardonsoy Marg'ilonga hayot bag'ishlagan.

Buxoroi Sharifning vujudga kelishi, Sharq islom dinining qubbati (markazi) maqomida mashhur bo'lishi va, qolaversa, shaharning rivojlanishidagi qiyinchilik va muammolar ham qisman uning Zarafshon daryosining quyi qismida joylashganligi bilan bog'liq. Ayni vaqtda Samarqandning bu daryoning yuqori qismida joylashganligi uni Amir Temur imperiyasining poytaxt qilib olinishida muhim omillardan biri bo'lgan.

Shunday qilib, ishlab chiqarishni shaharlarsiz o'rganib bo'lmaydi. Qolaversa, shaharlar, jumladan, poytaxt shaharlar va ularning bozorlari orqali mamlakat aholisi va xo'jaligi, iqtisodiyotining ixtisoslashuvi, yurtning boyligi va butligi, milliy xususiyatlari to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

Biz yuqorida shaharlar aglomeratsiyalarini hududiy mujassamlashuv natijasida vujudga kelgan hududiy majmua ekanligiga ishora qilgan edik. Darhaqiqat, bir yoki ikki

katta shahar yaqinida, uning bevosita ta'sir zonasida 2 va undan ortiq «yo'ldosh» shahar va shaharchalarning mavjudligi, ular o'rtasida muntazam aloqalarning rivojlanganligi shaharlarning hududiy birikmasi, majmuasini hosil qiladi.

O'zbekistonda Toshkent aglomeratsiyasi eng yirik hisoblanadi. Uning tarkibiga 30 ga yaqin shahar va shaharchalar kiradi. Shuningdek, respublikamizda Farg'ona-Marg'ilon, Angren-Olmaliq kabi ikki markazlik (polisentrik), Andijon, Namangan, Samarqand, buxoro, Qarshi, Nukus, Urganch va boshqa bir markazli (monosentrik) aglomeratsiyalar bor. Ular mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega va geografik xaritalarda ishlab chiqarish, aholi hamda boshqa sohalarning o'ta mujassamlashgan hududiy majmualar ko'rinishida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Dastavval «ekologiya» tushunchasi nemis olimi Ernst Gekkel tomonidan 1868 yilda ishlatilgan. U ekologiyani zoologiya fanining bir yo'nalishi sifatida ta'riflab, hayvon organizmlarining va barcha hayvonlarning o'zaro hamda tashqi muhit bilan munosabati mazmunida talqin qilgan. Demak, bu yerda ekologiya yoki munosabat uch darajada nazarda tutilgan: 1) hayvon (aniqrog'i, Gekkel misolida-qurbaqa) ichki organizmlarining o'zaro aloqasi; 2) shu turdagi hayvonlarning o'zaro aloqasi; 3) ana shu hayvonlarning tashqi muhit bilan munosabati. Keyinchalik ekologiyaning ilmiy asoslari Ch. Darvin tomonidan yanada rivojlantirilgan.

Zoologik ekologiya asta-sekin o'simlik ekologiyasiga o'tgan va u to'la ma'nodagi biologik ekologiya yoki bioekologiyaga aylangan. So'ngra amerikalik (Chikagolik) tibbiyot olimlari «Inson ekologiyasi», «Ekosistema» tushunchalarini kiritib, ularni inson organizmi va salomatligi nuqtai nazaridan qo'llagan. Ayni vaqtda shaharlar rivojlanishi natijasida «urboekologiya» tushunchasi ham vujudga kelgan. O'z navbatida urboekologiya va inson ekologiyasi asosida ijtimoiy ekologiya shakllangan bo'lib, u rasmiy ravishda o'tgan asrning 70-yillarida tan olingan.

Shunday qilib, ekologiyaning evolyutsion o'zgarishi zoookologiya → fitoekologiya Q bioekologiya → inson ekologiyasi Q urboekologiya → ijtimoiy ekologiya shaklida sodir bo'lgan. Hozirda ekologiyaning yo'nalish va turlari juda ko'payib ketgan (geoekologiya, bioekologiya, geologik ekologiya, iqtisodiy ekologiya, hatto kimyo va matematik ekologiya, huquq ekologiyasi va h.k.). Natijada aytish mumkinki, bugungi kunda hamma ekolog, lekin ayni vaqtda aniq, umumiy ekologiyaning o'zi yo'qdek. Chunki, biror-bir kishini ekologiya bo'yicha har tomonlama mutaxassis darajasida e'tirof etish qiyin.

Omma orasida esa «Ekologiya» tushunchasi ko'proq atrof-muhitning ifloslanishi, zarar va zaharlanishi bilan uyg'unlashib ketadi. Vaholanki, biz yuqorida ko'rganimizdek, ushbu atamaning ma'nosini faqat bir tomonlama, salbiy ruhda talqin qilish noto'g'ridir. Biroq, shu bilan birga tan olish lozimki, chindan ham ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va mujassamlashuvi, shaharlar va urbanizatsiya taraqqiyoti tabiat va inson (jamiyat) orasidagi muvozanatni buzdi, ekologik muammo global, olamshumul ahamiyat kasb etdi. Shuning uchun hozirgi sharoitda ijtimoiy hayotning biror bir sohasi yo'qki, u ekologiya bilan bog'liq bo'lmasa.

Hududiy mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish tarmoqlarining ko'payib borishi, yangi yerlarning o'zlashtirilishi va boshqalar tabiatga texnogen va antropogen ta'sirni kuchaytirdi. Oqibatda Yer yuzida tabiiy sharoiti o'zgarmagan joyning o'zi deyarli qolmadi. Modomiki, barcha hududlar ekologik vaziyati buzilgan ekan, u holda bu vaziyatning turli joylardagi darajasi, holati to'g'risida gap yuritish talab etiladi. Ekologik holatining turli rayon va mamlakatlardagi xususiyati, uning keltirib chiqaruvchi sabablarini esa umumiy geografiyaning bir tarmog'i-geoekologiya o'rganadi. Aynan shu

ma'noda geokologiya tabiiy geografiya bilan iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani bog'lab turadi.

Shuningdek, turli hududiy majmualarda vujudga kelgan holatni ham geokologiya tahlil va tadqiq qiladi. Bunday holatning o'ziga xosligi esa uning negizida yotgan ishlab chiqarish tarmoqlarining texnologik xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Atrof-muhitning ifloslanishiga eng avvalo ishlab chiqarish tarmoqlarining joylanishi ta'sir etadi. Bu xususda sanoat ishlab chiqarishi oldinda turadi. Ammo barcha sanoat tarmoqlarining ekologik jihatdan «xavfsizligi» bir xil emas. Shu nuqtai nazardan sanoat tarmoqlarini alohida ko'rib chiqamiz.

Tog'-kon sanoati natijasida texnogen landshaftlar vujudga keladi, «bedlendlar» (yomon yerlar) paydo bo'ladi, joy relyefi, geomorfologiyasi buziladi. Bunday sanoat rayonlarida shakllangan hududiy majmualar yaxlit birlikka ega emas, ularda transport va boshqa aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini tashkil qilish murakkablashadi. Shu bilan birga tog'-kon sanoati rayonlarida yer osti bo'shliqlari vujudga keladi, ayniqsa temir rudasi, qo'ng'ir ko'mir, turli tuz konlari va boshqalarni ochiq usulda (kar'yerlarda) qazib olishda landshaftning tabiiy «basharasi» buziladi, qimmatbaho va serhosil tuproq, unumdor ekin maydonlari qishloq xo'jaligi oborotidan chiqib ketadi.

Elektr-energetikaning ekologik xususiyatlari ham o'ziga xos. Masalan, suv elektr stansiyalari, umuman olganda, ekologik jihatdan toza, bezarar korxonalar hisoblanadi. Ular faqat katta yer maydonlarini suv omborlari uchun talab qiladi, xolos. Qolgan masalalarda esa bunday elektr stansiyalar atrof ekologiyasini yaxshilaydi. Ayni vaqtda issiqlik elektr stansiyalarining ekologik oqibatlari ancha salbiy. Xususan, shahar ichkarisidagi IEMlar, yirik shaharlar yaqinida joylashgan IESlar atrofga yomon ta'sir qiladi – zaharli gazsimon tutunlar atmosfera havosini ifloslantiradi, yoqilg'i yondirilgandan qolgan chiqindi kullar esa sun'iy tepaliklarni hosil qiladi. Shuning uchun katta quvvatga ega bo'lgan issiqlik elektr stansiyalari joyning relyefi, shamol yo'nalishi va boshqa meteorologik omillarni hisobga olgan holda qurilishi kerak. Tadqiqotlarga ko'ra, respublikamizdagi yirik Sirdaryo, Yangi Angren kabi IES asosida vujudga kelgan sanoat majmualarining havosi va suv tarkibi o'zgargan, tuproq qatlami, ekin maydonlar va hayvonot dunyosi ancha zarar ko'rgan.

Qora va rangli metallurgiya ham ekologik nuqtai nazardan «toza» emas. Yirik qora metallurgiya korxonalarini atrofida katta miqdorda shlaklar hosil bo'ladi (domna pechining chiqindisi), shahar havosi va suvi ifloslanadi. Ayniqsa rangli metallurgiyaning tabiatga salbiy ta'siri kuchli. Jumladan, yirik tog'-metallurgiya kombinatlari yaqinida radioaktiv ifloslanish xavfi vujudga kelishi ham mumkin.

Ma'lumki, rangdor metallar odatda kompleks holda uchraydi. Ularni qazib olish va qayta ishlashda gazsimon chiqindilar ko'p ajraladi. Masalan, mis yoki qo'rg'oshin eritish zavodlaridan katta hajmda oltingugurt gazi chiqadi, uni qayta ishlash asosida oltingugurt kislotasini olish mumkin. Umuman, qora va rangli metalluriyada ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash, ulardan foydalanish (utilizatsiya qilish) iqtisodiy va ekologik jihatdan o'ta muhimdir.

Sanoat tarmoqlari ichida kimyo sanoatining suv, havo va tuproqqa, inson salomatligiga ta'siri eng kuchli. Xususan sintetik tola, kauchuk, ammiak, qishloq xo'jaligi zararkunandalari uchun turli gerbisid va zaharli moddalar, mineral o'g'itlar ishlab chiqarish ekologik tomondan xavflidir. Shuning uchun bo'lsa kerak, O'zbekistondagi yirik kimyo sanoati markazlarida-Chirchiq, Olmaliq, Navoiy, Farg'onada ekologik vaziyat uncha sog'lom emas. Bundan tashqari, Qashqadaryo

viloyatidagi Sho‘rtan, Muborak gaz kimyosi sanoat markazlarida ham bu vaziyatning yaxshilanishi talab etiladi.

Albatta, har qanday iqtisodiy jihatdan mustaqil davlat o‘zining qudratli industriyasi, shu jumladan kimyo sanoati korxonalariga ega bo‘lishi kerak. Qolaversa, respublikamiz iqtisodiyotining agrosohasi uchun ham u zarur. Binobarin, bunday korxonalar mumkin qadar zamonaviy, chiqindisiz, ekologik sof texnologiya bilan ta‘minlanishi va ular barcha sharoitlarni atroflicha o‘rgangan va baholangan holda to‘g‘ri joylashtirilishi lozim.

Mashinasozlik zavodlarining ekologik xavfi uncha yuqori emas. Ammo ular yirik suv elektr stansiyalari kabi katta yer maydonini talab qiladi. Shu bois bunday korxonalarining ayniqsa sug‘orma dexqonchilik rayonlarida joylashtirilishi puxta asoslashni talab qiladi.

Syellyuloza-qog‘oz sanoatining atrof muhitni, eng avvalo suvni, syement sanoati esa shahar havosini chang va chiqindilari bilan ifloslantiradi. Bularga nisbatan yengil hamda oziq-ovqat sanoati korxonalarining ekologik ta‘siri kamroq. Biroq, paxta tozalash, konserva, vino zavodlarining yaqin atroflarida ekologik muhit o‘zgarishini ham inkor etish noto‘g‘ri.

Hozirgi kunda ham respublikamiz va alohida viloyatlar xo‘jaligini sanoatlashtirishga katta e‘tibor qaratilmoqda. Chunki, aynan sanoat makroiqtisodiy yoki real iqtisodiy sohalar ichida eng muhim sanaladi. Biroq, sanoat korxonlarni joylashtirishda ularni tashkil etish shakllari, ya‘ni ixtisoslashuv, mujassamlashuv, kooperatsiya va kombinatlashuvga jiddiy ahamiyat bermoq zarur.

Bir vaqtlar, ayniqsa o‘tgan asrning 30-50 yillarida yirik, gigant sanoat korxonalarining trubalaridan chiqayotgan tutun hajmi bilan faxrlangan bo‘lsak, endigi kunda ulardan nafratlanamiz. Shu bois hozirda ekologik jihatdan toza, kichik va o‘rta sanoat korxonlarini barpo etish, ularni zamonaviy (chiqindisiz) texnologiyalar bilan ta‘minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, sanoat tarmoqlarining ekologik xavfini 10-balli shkalada taxminan quyidagicha baholashimiz mumkin: kimyo sanoati-10, rangdor metallurgiya –9, issiqlik elektr stansiyalari-8, qora metallurgiya-7, syement sanoati-6, syellyuloza-qog‘oz sanoati-5, charm sanoati va jun yuvish-4, oziq-ovqat-3, paxta tozalash zavodlari –2, mashinasozlik va metallni qayta ishlash –1. Bu baholar, albatta, juda qat‘iy emas va ular tegishli mutaxassis – ekspertlar tomonidan yanada aniqlashtirilishi mumkin.

Qishloq xo‘jaligi tarmoqlarini joylashtirishning ekologik oqibatlarini ularning hududiy tashkil qilinishi va mujassamlashuvi bilan bog‘liq. Dehqonchilik, xususan paxtachilikda ishlatiladigan mineral o‘g‘itlar, defoliant, qishloq xo‘jalik zararkunandalarga qarshi ishlatiladigan kimyoviy moddalar suv va havoni ifloslantiradi. Bulardan tashqari, yana boshqa noxush ekologik holatlar ham mavjud. Biz bu o‘rinda paxta yakkahokimligi asoratida Orol va Orolbo‘yi mintaqasining muammosi, Mirzacho‘l, Qarshi dashtlari kabi o‘zlashtirilgan sug‘orma dehqonchilik rayonlarida vujudga kelgan tuproqning ikkilamchi sho‘rlanishini unutmashimiz kerak. Mazkur muammolarning keskinligi, hududiy qamrovi sanoat joylashuvining ekologik oqibatlaridan aslo qolishmaydi. Demak, sug‘orma dexqonchilikni rivojlantirishda gidromelioratsiya, agrotexnika va agrokimyo masalalarini ham hisobga olish kerak.

Chorvachilikning tabiiy muhitga ta‘siri chorva mollarning turiga bog‘liq. Ayniqsa cho‘chqachilikning ta‘siri kuchli. Masalan, 100 000 boshli cho‘chqachilik fermasi 1 mln. aholiga ega bo‘lgan shahar ekologiyasini buzishga qodir. Boshqa chorvachilik fermalari ham atrof-muhit tabiatini buzadi.

Transport, xususan shahar transportining atmosfera havosini buzilishida roli katta. Avtomobillar sonining ko'payishi, ularga mos holda yo'llarning o'z vaqtida kengaytirilmasligi va magistrallashmasligi, «probkalarning» vujudga kelishi shahar havosini ifloslantirishga sabab bo'ladi. Transport shovqini ayni chog'da aholi oromini buzadi. Bunday holat avvalo g'uzar va chorrahalarda, vokzal va aerodrom, aeroport atroflarida juda keskin. Yuzaga kelgan noxush ekologik vaziyat shahar aglomeratsiyalarida o'ziga xos kasalliklarning ko'payishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlaridan tashqari atrof-muhit tozaligini buzishda antropogen omilning ta'siri ham sezilarli. Gap bu yerda aholining ekologik fikrlashi va ekologik madaniyati to'g'risida bormoqda. Ma'lumki, axlatxonalarining to'planib qolishi natijasida ayniqsa yozning issiq kunlarida shahar mavze va mahallalarida qo'lansa hidlar ko'payadi. Shuningdek, turli dam olish maskanlari, bozor va vokzallarning ekologik holati ham yaxshilanishi kerak.

Umuman olganda, barcha ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda ekologik bilim talab qilinadi. Ekologik fikrlash hamma vaqt uzoqni o'ylashni, «yetti o'lchab bir kesish»-ni nazarda tutadi. Barchaga ma'lum bo'lgan va «ekologiya» tushunchasi bilan uyg'unlashib ketgan Orol muammosidan tashqari, respublikamizning o'zida ishlab chiqarishni ekologik jihatdan noto'g'ri joylashtirilganligi xususida juda ko'p misollar keltirsa bo'ladi. Masalan, 2 mln-dan ortiq aholiga ega bo'lgan azim Toshkentning yonginasida joylashgan Chirchiq shahrida kimyo sanoati korxonalari, o'tga chidamli va qiyin eruvchi metallar kombinati va boshqalar bor. Natijada, bu sanoat markazi va uning atrofini ekologik holati uncha sog'lom emas. Deyarli shunga o'xshagan vaziyat Navoiy, Farg'ona, Olmaliq, Andijon, Oxangaron kabi shaharlarda ham kuzatiladi. Bunday holat ayniqsa Angren-Olmaliq tog'-kon sanoati majmuasida keskinroqdir.

Chiqindisiz texnologiyani joriy qilish, energiya ishlab chiqarish sikllari bo'yicha sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlarini tashkil etish katta ahamiyatga ega. Odatda, xom ashyoni ko'p talab qiluvchi sanoat korxonalarida chiqindi (xuddi shunday «suvtalab» korxonalarda ham) ko'p hosil bo'ladi. Binobarin, birinchi navbatda ana shunday korxonalarni kombinat shaklida uyushtirish, xom ashyodan atroflicha foydalanish, ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash zarur.

Tabiatdan foydalanish iqtisodiyoti albatta ekologik mezonlar bilan muvofiqlashtirilishi kerak. Shu maqsadda geoekologik ekspertiza va monitoringni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, nafaqat joylashtiriladigan korxonaning ekologik xususiyati, balki shu joyni o'zining imkoniyati, ekologik sig'imi hisobga olinishi lozim. Zero hudud o'ziga to'g'ri kelmagan sohani qabul qilavermaydi, zo'rlab joylashtirilgan korxonaga yoki tarmoq uchun u albatta o'z o'chini oladi. Shuning uchun ham tabiat o'ziga nihoyatda nozik va to'g'ri munosabatni talab qiladi.

Bizning fanimiz qator MDH mamlakatlarida «Iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy geografiya» sifatida tan olingan va aynan shu ixtisoslikda fan nomzodligi va doktorligi dissertatsiyalari himoya qilinadi. Bu yerda ijtimoiy tushuncha ikki xil ma'noga ega: tor ma'noda sotsial, keng ma'noda esa u barcha sohalarni, hatto iqtisodiy masalalarni ham qamrab oluvchi ijtimoiy geografiyani anglatadi.

Mazkur fanning yuqoridagi uchlik tarkibiga muvofiq uch xil tadqiqot makoni bo'ladi. Bunda sotsial makon hududiy jihatdan ancha kichik, iqtisodiy makon-o'rtacha va siyosiy makon nisbatan katta hududni qamrab oladi. Avvalroq, iqtisodiy makon, uning turli bosqichlari, ya'ni mamlakat milliy iqtisodiyoti, mintaqaviy iqtisodiyot (asosiy iqtisodiy rayonlar va viloyatlar miqyosida) hamda uning tarkibidagi hududiy birliklar va ularga mos holda HICHM-lar to'g'risida ma'lumot berilgan edi.

Sotsial makon deganda kishilarning kundalik muayyan hududdagi hayotini, o'zaro aloqalarini tushunamiz. Bunda turli kasb, millat, yosh va jinsdagi aholining yashash joyi, uning hududiy umumiyliigi (sosiumi) nazarda tutiladi. Masalan, mahalla, ishchilar, to'qimachilar, aviasozlar, temir yo'lichilar, talabalar shaharlari va h.k.

Demak, sotsial geografiya aholining sotsial (ijtimoiy), va tabiiy muhit bilan aloqasini o'rganadi. Chunonchi, unga din, jinoyatchilik, tibbiyot, fan va ilmiy tadqiqotlar geografiyasi, rekreatsiya va turizm geografiyalari kiradi. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari esa bevosita sotsial va ijtimoiy-iqtisodiy geografiya o'rtasida turadi va u iqtisodiy geografiyaning sotsiialashuvi yo'nalishidagi dastlabki muhim bo'g'in bo'lib xizmat qiladi.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari ham o'z navbatida turli xil: bunga maishiy xizmat ko'rsatish sohalari, ta'lim, savdo, tibbiy, moliyaviy, huquqiy va boshqa xizmat ko'rsatish (servis) sohalari misol bo'la oladi. Geografik jihatdan ushbu tarmoq korxonalarining joylashuvi ham hududiy majmua (HM) shaklida bo'ladi. Biroq bunday HM lar ishlab chiqarish tarmoqlaridagi majmualardan o'zlarining ancha kichik hududiy vujudga kelishi bilan farq qiladi.

Masalan, ta'lim tizimini olaylik: o'rta yoki o'rta maxsus maktablar faqat o'quv binolari emas, balki kutubxona, sport maydonchasi bilan birgalikda joylashtiriladi. Bunday hududiy majmualar ayniqsa oliy o'quv yurtlari joylashuvida yaqqol ko'zga tashlanadi. Jumladan, Toshkentdagi talabalar shaharchasida ikkita universitet (Milliy universitet va texnika universiteti), talabalar uyi, sport majmuasi, savdo shahobchalari, kutubxona, poliklinika, akademik lisey va boshqalar o'ziga xos hududiy majmuani tashkil etadi. Nisbatan kichikroq HM respublikamizning boshqa oliygohlari asosida ham mavjud. Ayniqsa, bu borada Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Buxoro, Qarshi, Nukus, Urganch, Andijon davlat universitetlari, Jizzax pedagogika institutlari ajralib turadi.

Xuddi shunga o'xshash hududiy majmualar qishloq xo'jaligi oliygohlari uchun ayniqsa xosdir. Ularda, yuqoridagilardan tashqari, tajriba uchastkalari, turli xil ilmiy laboratoriyalar ham mavjud bo'ladi. Shuningdek, ilmiy tadqiqot institutlari ham hududiy majmua shakliga ega. Qolaversa, alohida universitet va ilmiy tadqiqot institutlari asosida shahar va shaharchalar vujudga kelgan (Kembrij, Tartu, Dubna, Pushkino, Gatchino, Akademgorodok, Ulug'bek va h.k.) Toshkentning Mirzo Ulug'bek tumanida joylashgan «Akademiklar shaharchasi»da O'zbekiston FA-ga qarashli qator ilmiy tadqiqot institutlari o'rnashgan.

Tibbiy xizmat ko'rsatish muassasalari ham o'ziga xos hududiy majmualarni tashkil etadi. Masalan, tug'uruq majmualari, turli xil yiriklik va ixtisoslashgan kasalxonalar yaqinida poliklinika, dorixona, tashxis bo'limi kabi tibbiyot muassasalari va infratuzilmalari joylashgan.

Toshkent shahridagi Tibbiyot akademiyasiga qarashli 1 va 2 nchi tibbiyot institutlari, Pediatriya instituti klinika va o'quv bo'limlaridan iborat. Shuningdek, barcha viloyatlar markazida tibbiyot shaharchalari hududiy majmua shaklida mavjud.

Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, avtomobillarni ta'mirlash, ularni yonilg'i bilan ta'minlash kabilar ham kichik ko'lamdagi hududiy majmualar ko'rinishiga ega. Masalan, shaharlarning turli mavze va dahalarida maishiy xizmat ko'rsatish kombinatlari (komplekslari) joylashgan. Ularning tarkibiga poyafzal, sovutgich va boshqa uy-ro'zg'or asboblarini, audio va videoapparatlarni ta'mirlash, rasmga tushish va ba'zan hammom, sartaroshxona va boshqalar kiradi.

Din geografiyasida ham hududiy majmualarni ko'rish mumkin. Bunga, eng avvalo, musulmon mamlakatlari uchun mashhur va muqaddas hisoblangan Makka va Madina, Quddusi Sharif (Iyerusalim), Buxoroi Sharif, Mozori Sharif, Mashhad kabi shaharlar ayni vaqtda diniy hududiy majmualar hisoblanadi.

Umuman olganda, mozor, bozor va vokzallar har bir joyning tarixi, qadriyati (o'tmishi), boyligi va butligi (buguni), tashqi hududlar bilan aloqalarini aks ettirgan holda, o'zlari ham majmua shaklida tashkil qilingan. Shu o'rinda ular atrofidagi o'ziga xos geokriminogan vaziyat yoki xavf borligini ham ta'kidlash joiz.

Ko'pgina qadimiy, tarixiy shaharlar o'zlarining qabristonu-mozorlari bilan mashhur. Masalan, Samarqandni Shohi Zinda, Amir Tyemur, Buxoroni Bahovutdin Naqshbandiy, Ismoil Somoniy maqbaralarisiz tasavvur qilish qiyin. Shuningdek, yurtimiz va qo'shni hududlarda bunday muqaddas qadamjolar «og'a», «bobo» qo'shimchalari bilan nomlanadi (Zangiota, nurota, Oqsoqota, Avliyoota, sulaymon bobo va b.).

Qabristonlar dastavval shaharlarning chetida, ularning darvozalaridan tashqarida vujudga kelgan. Keyinchalik shaharlar hududining kengayib borishi bilan qabristonlar ularning ichkarisida bo'lib qolgan. Hozirgi kunda yirik, qo'hna qabristonlar yaqinida masjidu-madrasalar borki, ularni ham hududiy majmualar deb aytish mumkin.

Turli xil qadamjoy va ziyoratgohlar ayni vaqtda turistik ahamiyatga ham ega. Chunonchi, Samarqand viloyatidagi Imom buxoriy va Mahdumi A'zam bir-biriga yaqin joylashgan va ulardan diniy (turistik) hududiy majmua sifatida foydalanish mumkin. Xiva shahridagi Ichan qal'a, Termiz atrofidagi At-Termiziy va boshqa tarixiy yodgorliklar, arxeologik topilmalar ham shunday mazmun kasb etadi.

Rekreatsiya va turizm geografiyasidagi hududiy majmualar dam olish, sog'liqni tiklash, notanish joylar bilan tanishish, ularni o'rganish va ma'naviy ozuqa olish imkoniyatini beradi. Ularning o'z tarkibiga sanatoriya (sihatgoh), turistik obyektlar, xususan arxeologik va qadimiy yodgorliklar, turistik xizmatni tashkil qiluvchi muassasa (byuro), unga sharoit yaratuvchi turistik infratuzilma, chek sotuvchi, tarjimonlar xonasi, avtomobil parki, mehmonxona, suvenir sotuvchi va boshqa do'konlar, ovqatlanish joylari kabilar kiradi. Turistik va rekreatsiya majmualari ayni vaqtda ham kichik (shahar ichida), ham shahar doirasida, ba'zan yanada kattaroq hududlarda tashkil etiladi.

Sharq olami, xususan bizning O'rta Osiyo va unga tutash mamlakatlar tarixi va geografiyasini o'rganishda ularda mavjud bo'lgan bozorlarning ahamiyati katta. Qadimda bozorlar shaharlar ma'nosini bildirgan, bozori bor joylar shaharlar deb atalgan (bunday holat Xitoyning Uyg'ur avtonom viloyatiga ham taalluqlidir). Bozorlar ochiq va yopiq holda qurilgan, ularning yaqinida karvonsaroylar tashkil etilgan. Bozor, markaziy inshootlar joy olgan hudud Shahrison, uning atrofi esa Rabot (Ravot) nomlari bilan atalgan.

Albatta, bozorlarning avvalgi xususiyatlari ayniqsa bizning yurtimiz uchun o'ziga xos bo'lgan. Masalan, bozor haftaning alohida kunlarida (avval juma, keyinchalik yakshanbada) tashkil qilingan. So'ngra bunday kunlar chorshanba, payshanba va hatto elektr energiyadan tejamli va samarali foydalanish maqsadida turli joylarda navbatma-navbat haftaning turli kunlarida o'tkazilgan. Hozirgi vaqtda esa hamma joy bozor va har kun bozor.

Bugungi kunda ham qishloq tumanlarida bozorlar nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy, balki madaniy-ma'rifiy, axborot ahamiyatga ega. Ro'zg'or yumushlari, kamchiliklarini bajargandan so'ng, odatda, erkak kishilar (hozir esa bozorchilar ayollarimiz bo'lib qoldi) soy bo'yidagi bir-biridan shinam, salqin joylardagi choyxona va oshxonalarda dam

olishadi, ovqatlanishadi, qavmu-qarindosh, og‘aynilari bilan uchrashishadi, yangiliklar bilan fikr almashishadi.

Xullas, bozor va uning atrofidagi, hozirgi zamon tili bilan aytganda infratuzilma obyektlari, avtomobillar vokzali va boshqalar hududiy majmualarni tashkil etadi. Agar avval karvon saroylarda ot-arava, tuya, eshak, so‘ngra-velosiped, motosikl, hozirda esa maxsus avtoturar joylarda turli xil rusumdagi avtomobillar saqlanadi.

Yurtimizda mahallalar ahamiyatining naqadar kattaligi barchaga ma’lum. Xususan mahallalar markazida joylashgan guzarlar (choyxona, sartaroshxona, hammom, turli xil do‘konlar, mahalliy xizmat ko‘rsatish xonalari) kichik hududiy majmua shaklida bo‘lib, ularning ham tarbiyaviy ahamiyatini inkor etib bo‘lmaydi. Afsuski, bunday qadimiy milliy an‘ana va udumlarimiz, odob, odat va tarbiyalarimizga e’tibor biroz susaymoqda. Shu bois mamlakatimiz rahbariyati mahallalarga, bir joyda yashovchi aholining hududiy birligi, ya’ni jamoga katta e’tibor qaratmoqda.

Siyosiy geografiyada ham hududiy majmualar mavjud. Ularning hududiy ko‘lami, qamrovi iqtisodiy va ayniqsa sotsial majmualardan keskin farq qilib, ancha katta maydonlarni (mamlakatlarni) o‘z ichiga oladi. Bunday hududiy majmualar ko‘pincha harbiy, iqtisodiy, iqtisodiy-siyosiy mazmunga ega bo‘ladi. Chunonchi, NATO, SEATO kabilar bevosita harbiy maqsadlarga qaratilgan. Dastavval Rim klubi (1956 y.), keyinchalik umumiy bozor, hozirda esa son jihatidan tobora ko‘payib, kengayib borayotgan Yevropa Ittifoqi 20 va undan ziyod davlatlardan iborat. Uning markazi Bryussel shahri hisoblanadi. Darvoqe, bu shaharda NATO-ning ham «shtab-kvartirasi» joylashgan. Yevropa Kengashi esa huquqiy mazmunga ega bo‘lib, uning markazi Strasburg shahridir.

Benilyuks qo‘shni mamlakatlarning (Belgiya, Niderlandiya va Lyuksemburg) o‘zaro hamkorligini ifodalovchi hududiy-siyosiy iqtisodiy majmua shaklida tashkil topgan. Hozirgi kunda bundan yanada kattaroq MDH, Yevrosiyo, Shanxay hamkorlik tashkiloti, Markaziy Osiyo davlatlari hamkorligi kabilar ham mavjud.

Shuningdek, jahon siyosiy xaritasida Arab mamlakatlari ligasi (1945 y., markazi-Qohira), Osiyo-Tinch okeani davlatlarining iqtisodiy hamkorligi – ASEAN (1989 y., unga ham 20 dan ortiq mamlakatlar kiradi), EKO (1993 y.), Shimoliy Amerika erkin savdo mintaqasi-NAFTA (1992 y., AQSh, Kanada va Meksika), Janubiy Amerikadagi MERKOSUR, Kavkaz va Qora dengiz bo‘yidagi GUAM kabilar ham hududiy iqtisodiy-siyosiy majmualar hisoblanadi. Albatta, ularning shakllanganlik darajasi, amaliyoti va ta’sir doirasi har xil. Biroq, aynan bunday hududiy uyushma va majmualar, xalqaro milliy kompaniya va konsernlar, dunyoviy shaharlar bugungi globallashuv jarayonida jahon hamjamiyatining real holati va rivojlanish yo‘nalishlarini belgilab beradi.

Nazorat uchun savollar

1. Shaharlarning ishlab chiqarishni hududiy tashkil etilishida qanday o‘rni bor?
2. Ishlab chiqarish mujassamlashuvi va shaharlar rivojlanishi orasidagi aloqadorlikni O‘zbekiston misolida tushuntirib bering.
3. Mamlakat yoki iqtisodiy rayon xo‘jaligini shaharlar orqali qanday ta’riflash mumkin?
4. Shaharlar joylanishiga ta’sir etuvchi omillar qaysilar?
5. Shahar aglomeratsiyalarining hududiy majmualar ekanligini izohlab bering.
6. Hozirgi «ekologiya» tushunchasi, uning dastlabki talqinidan qanday farq qiladi?
7. Geoekologiya nima?

8. Ekologik xavfsizlik nuqtai nazaridan sanoat tarmoqlarini tahlil qiling.
9. Respublikamizning qaysi hududiy majmualarida ekologik vaziyat salbiylashgan?
10. Ekologik madaniyat, ekologik fikrlash va ekologik tarbiya nima?
11. Ijtimoiy, noishlab chiqarish sohalaridagi hududiy majmualarning asosiy xususiyatlari nimada?
12. O'zingiz tug'ilgan yoki yashab turgan viloyatda joylashgan ta'lim va sog'liqni saqlash korxonalar (muassasalar) hududiy tizimini ta'riflab bering.
13. Nima sababdan aholiga maishiy xizmat ko'rsatish majmualari ko'p?
14. Bozor va mozorlar qanday hududiy majmualarni tashkil etadi?
15. Jahon siyosiy xaritasiga xalqaro hududiy (siyosiy, harbiy, iqtisodiy) birliklarni tushiring.

15-Mavzu. HMLar va iqtisodiy rayonlashtirish.

Reja:

1. Iqtisodiy rayonlar va iqtisodiy rayonlashtirish masalasi.
2. Asosiy iqtisodiy rayon miqyosidagi majmualar.
3. Ma'muriy birliklar doirasidagi, dasturli va real hududiy ishlab chiqarish majmualari.
4. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bilan mintaqaviy siyosatning aloqadorligi.
5. Mintaqaviy siyosatning mohiyati va shakllari.

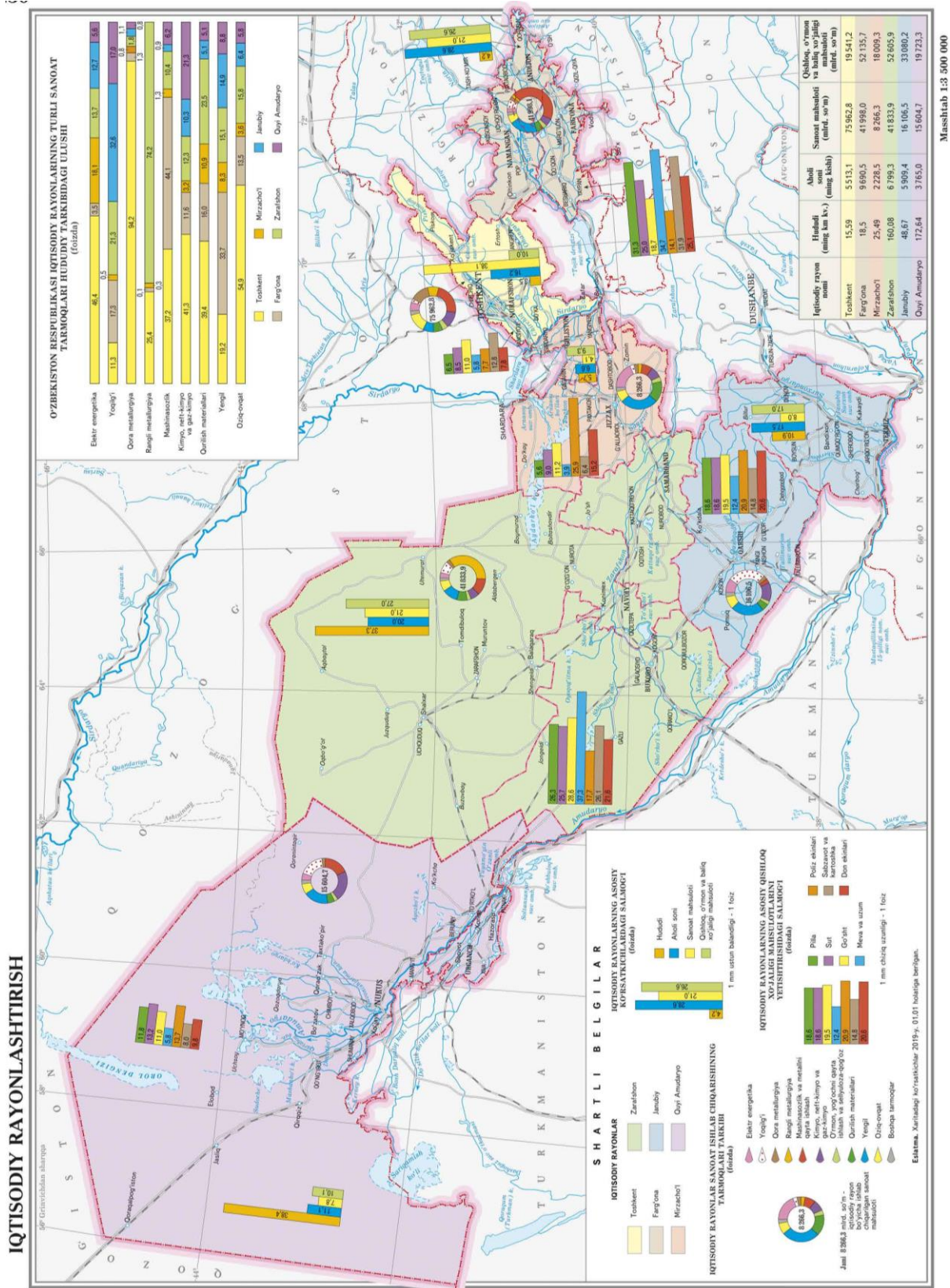
Tayanch iboralar. *Iqtisodiy rayonlar, iqtisodiy rayonlashtirish, ishlab chiqarish kuchlari, uslubiy va hududiy rejalashtirish, regional siyosat, sifatida. regional siyosiy rivojlanish, regional siyosiy boshqarish, transportning turlari, mamlakatlararo iqtisodiy aloqalar, dengiz transporti, daryo transporti, temir yo'l transporti, avtomobil transporti, havo transporti, yo'lovchi oqimi sur'ati.*

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng o'zining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga, xususan yoqilg'i-energetika, g'alla (don) yetishtirish hamda ichki transport tuzilishini ustuvor darajada rivojlantirishga katta e'tibor qaratdi. Ushbu sohalarning rivojlanishi milliy iqtisodiyotning qolgan tarmoqlari bilan uyg'unlashgan holda mamlakatning yagona xo'jalik tizimini (majmuasini) shakllantiradi va u O'zbekistonning jahon hamjamiyati, xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rnini belgilab beradi.

Ayni vaqtda respublika iqtisodiyoti tizim-tarkib qoidasiga muvofiq o'zining ichki tuzilishi yoki hududiy tarkibiga ega. Bu jihatdan mamlakatda mazkur kitob muallifi tomonidan 6 ta asosiy iqtisodiy rayonlar ajratilgan (Soliev, 1998). Ular quyidagilar (15.1-rasm):

1. Toshkent iqtisodiy rayoni (Toshkent shahri va Toshkent viloyati);
2. Mirzacho'l iqtisodiy rayoni (Jizzax va Sirdaryo viloyatlari);
3. Farg'ona iqtisodiy rayoni (Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlari);
4. Zarafshon iqtisodiy rayoni (buxoro, Navoiy va Samarqand viloyatlari);
5. Janubiy iqtisodiy rayon (Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari);

6. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni (Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyati).

15.1-rasm. O‘zbekiston iqtisodiy rayonlar xzaritasi.

Umuman olganda, yuqoridagi asosiy iqtisodiy rayonlarni tegishli ravishda hududiy ishlab chiqarish majmuasi sifatida ham qarash mumkin. Chindan ham bunday iqtisodiy

rayonlar xo‘jaligi haqiqiy hududiy iqtisodiy birlik yoki yagona iqtisodiy makon shaklida rivojlanib borishi kerak. Ammo hozirgi bozor munosabatlariga o‘tish sharoitida faqat Toshkent iqtisodiy rayoni o‘ziga xos shakllanayotgan hududiy ishlab chiqarish majmuasi talablariga javob beradi. Bunda asosiy majmua hosil qiluvchi omil bo‘lib respublika poytaxti, yirik ishlab chiqarish infratuzilmasi, fan va madaniyat salohiyatiga ega bo‘lgan Toshkent shahrining mavjudligi xizmat qiladi.

Qolgan iqtisodiy rayonlar xo‘jaligi esa hozirgi kunda real HICHM-ni tashkil qilmaydi. Ular uchun faqat geografik o‘rin tabiiy sharoit, gidrografik shahobchalar va yo‘l (transport) umumiylixi xos, xolos. Ishlab chiqarish tarmoqlari esa bunday iqtisodiy rayonlarni tashkil etuvchi viloyatlar miqyosida bir-biriga uncha yaxshi bog‘lanmagan uyg‘unlashmagan, integratsiya jarayoni orqali ulanmagan holda rivojlanib bormoqda. Viloyatlarga keng huquq berilishi ularda xo‘jalik tizimini mustaqil yaratishga, hatto bevosita xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalar o‘rnatishga va shu asosda o‘zlarining eksport salohiyatini yuksaltirishga imkon yaratadi. Bunday holatni, albatta, ijobiy tarzda e‘tirof etsa bo‘ladi. Biroq, har bir viloyat o‘zining qo‘shnisi, tutash hududlar bilan iqtisodiy jihatdan rivojlanib bormog‘i maqsadga muvofiqdir. Ana shundagina ular haqiqiy iqtisodiy rayon va uning doirasidagi HICHM-ni shakllantirishi mumkin. Buning uchun asosiy iqtisodiy rayonlarda ishlab chiqarish tarmoqlarini (shu jumladan, qo‘shma korxonalarni) joylashtirishni muvofiqlashtiruvchi kengash yoki boshqa qandaydir vakolatli organ tashkil etish ayni muddao bo‘lar edi.

Respublikamizdagi 12 ta viloyatlar hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Toshkent shahrining xo‘jaligi ma‘muriy iqtisodiy rayon va shunga mos holda ma‘muriy HICHM-larini hosil qiladi. Bunday geoiqtisodiy makonda majmualar shakllanishi uchun qulay imkoniyatlar, ya‘ni yagona boshqaruv organi (viloyat hokimiyatlari) mavjud. Aynan shunday hududiy birliklar mamlakatning sub‘yektlari sifatida mintaqaviy siyosatni amalga oshirishda qo‘l keladi.

Hozirgi vaqtda viloyatlar xo‘jaligini kompleks rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar, respublika hududlari xo‘jaligini maxsus mintaqaviy dasturlar doirasida shakllantirishga mo‘ljallangan rasmiy farmonlar qabul qilingan. O‘zbekiston Respublikasi parlamenti-Oliy Majlisning ikki palatadan tashkil qilinganligi ham hududlarga, aniqrog‘i-viloyatlarga katta e‘tibor berilganligidan dalolat beradi.

So‘nggi yillarda Namangan va xorazm viloyatlari bo‘yicha mintaqaviy dasturlar ishlab chiqilib, ular amalga oshirilmoqda. Bunday dasturlar Buxoro, Qashqadaryo va boshqa viloyatlar uchun ham yaratilmoqda. Shunga o‘xshash sa‘y-harakatlar ma‘muriy HICHM-larni shakllantirishga asos bo‘lib xizmat qiladi. Ammo, ta‘kidlash joizki, haqiqiy iqtisodiy samaradorlikga yuqorida ko‘rilgan hududiy birliklar (majmualar) doirasida erishish qiyin. Bunday imkoniyat nisbatan kichikroq iqtisodiy makonda qulay bo‘ladi. Chunki, hududiy ishlab chiqarish mujassamlashuvni aglomeratsiya shaklida, ya‘ni yagona infratuzilma asosida tashkil etish katta tejamkorlikga va, binobarin, katta samaradorlikga olib keladi.

To‘g‘ri, kattaroq hududlarda o‘ziga xos HICHM-larni yoki ularning xo‘jaligini kompleks rivojlantirishga qaratilgan ishlanmalar ham ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Shu o‘rinda sobiq Ittifoqda alohida ilmiy tadqiqot yo‘nalishi sifatida mashhur bo‘lgan rayonlar muammolarini kompleks tarzda hal qilish haqidagi ishlanmalarni ta‘kidlash lozim. Bunday tadqiqot dastlab o‘tgan asrning 50-yillarida Farg‘ona vodiysi misolida bajarilgan. Uning natijalari hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Shuningdek, respublikamizda Surxon-Sherobod, Buxoro-Navoiy, Mirzacho‘l, Angren-Olmaliq, Quyi Amudaryo, Qashqadaryo HICHM-lari bo‘yicha ham ilmiy

tadqiqot ishlari bajarilgan. Garchi ular to‘laligicha amalga oshirilmagan bo‘lsada, bunday hududiy iqtisodiy siyosatni bugungi kunda ham olib borish maqsadga muvofiqdir.

HICHM-lar ishlab chiqarishning hududiy mujassamlashuvi (aglomeratsiyasi) oqibati ekan, ular, eng avvalo, sanoat korxonalarini joylashtirishda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Chunki sanoatning hududiy tashkil etilishi «nuqtasimon» bo‘ladi. Bu jihatdan transport turlarining joylanishi ham (chiziqsimon) hududiy majmualar shakllanishiga olib keladi. Demak, sanoat va uning asosida vujudga keluvchi shaharlar va yo‘llar, ularning kesishmasi iqtisodiy geografik xaritalarda o‘ziga xos, o‘ta mujassamlashgan tugun yoki majmualarni shakllantiradi.

Bunday HICHM-lar respublikamizda anchagina. Masalan, Toshkent viloyatida bevosita Toshkent aglomeratsiyasi hamda Angren-Olmaliq, HICHMlarni ajratish mumkin. Shuningdek, Bekobod shahri va uning atrofida ham kichikroq hududiy majmua shakllanmoqda. Poytaxt aglomeratsiyasida sanoatning turli tarmoqlari, jumladan mashinasozlik, yengil va oziq-ovqat, kime, qurilish materiallari sanoati rivojlangan. Asosiy sanoat markazlari Toshkent, Chirchiq, Yangiyo‘l, /azalkent va boshqalar hisoblanadi.

Angren-Olmaliq HICHM Ohangaron vodiysida ikki markazdan iborat bo‘lib, «cho‘zinchoqsimon» joylashgan. Bu yerda yoqilg‘i (ko‘mir), energetika, rangdor-metallurgiya, kimyo va oziq-ovqat (un), qurilish materiallari sanoatining korxonalari mavjud. Eng yirik korxonalari: Angren ko‘mir koni, Olmaliq tog‘ metallurgiya kombinati, Ohangaron syement zavodi, Yangi Angren IES va b. Bu yerda yirik sanoat markazlari sifatida Olmaliq, Angren va Ohangaron shakllangan.

Bekobod HICHM asosan qora metallurgiyaga ixtisoslashgan shu bilan birga u syement ishlab chiqaruvchi korxonalar hamda kichik suv elektr stansiyasini (Farhod GES) ham o‘z tarkibiga oladi.

Mirzacho‘l iqtisodiy rayonida ko‘rilayotgan darajadagi HICHMlar uncha rivojlanmagan. Sababi-rayonning umuman sanoat salohiyati ham past; shakllanib borayotgan guliston (Baxt va Sirdaryo shaharlari bilan birgalikda) hamda Jizzax nisbatan kichikroq HICHM-larni, aniqrog‘i-sanoat tugun va markazlarini tashkil etadi. Ularda asosan yengil sanoat korxonalari joylashgan, Jizzaxda akkumulyator va plastmassa-trubalar ishlab chiqarish ham rivojlanmoqda.

Farg‘ona mintaqasida sanoat tugunlari ko‘p; ularga Farg‘ona-Marg‘ilon, Qo‘qon, Andijon, Namangan va Chust-Pop hududiy majmualari misol bo‘la oladi. Farg‘ona-Marg‘ilon aglomeratsiyasida yengil va oziq-ovqat, neft-kimyo, qurilish materiallari sanoati korxonalari hamda yirik issiqlik elektr markazi mavjud. Eng yirik korxonalari Farg‘ona neftni qayta ishlash zavodi, Farg‘ona azot mineral o‘g‘itlar ishlab chiqaruvchi zavodi, to‘qimachilik kombinati va h.k. Sanoat markazlari va punktlari: Farg‘ona, Marg‘ilon, Quva, Quvasoy, Oltiariq.

Qo‘qon sanoat tuguni va uning asosida shakllangan HICHM kimyo, oziq-ovqat hamda yengil sanoatga ixtisoslashgan. Qo‘qon yirik transport tuguni ham hisoblanadi. Ammo, vodiyan boshqa HICHM-lardan farq qilib, bu yerda sanoat eng avvalo Qo‘qon shahrining o‘zida rivojlangan.

Andijon sanoat tuguni mashinasozlik, oziq-ovqat va yengil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Asosiy sanoat markazlari Andijon, Asaka, Shahrixon va b. Respublikamizda aholi soni bo‘yicha to‘rtinchi o‘rinda turadigan Andijon shahri yirik transport tuguni hamdir.

Namangan sanoat tuguni asosan yengil va oziq-ovqat sanoat korxonalaridan tashkil topgan. Shuningdek, bu viloyatda kichik Chust-Pop hududiy majmuasi ham bor (Pop rezina kombinati, «Pop-Fen» qo'shma korxonasi va b.)

Samarqand viloyatida sanoat tuguni (majmuasi) sifatida eng avvalo viloyat markazi negizida shakllanayotgan shahar aglomeratsiyasini ko'rsatish mumkin. Bu yerda oziq-ovqat, yengil va mashinasozlik korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Ular Samarqand shahridan tashqari Urgut, Farhod, Jomboy, Hishrav, Kimyogarlilar shahar va shaharchalarida joylashgan.

Viloyatning ikkinchi shahri Kattaqo'rg'on va uning atrofida (Oqtosh, Payshanba, juma) va HICHM shakllanmoqda. Ularda paxtani qayta ishlab chiqaruvchi hamda yog'moy zavodlari, don mahsulotlari kombinati joylashgan.

Navoiy sanoat tuguni (Navoiy, Karmana, Qiziltepa, Yangirabot shaharlari) ko'proq og'ir va yengil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Uning eng yirik markazi-Navoiyda mineral o'g'itlar, elektr energiyasi va syement ishlab chiqaruvchi yirik korxonalar hamda respublikamizda mashhur bo'lgan Navoiy tog'-metallurgiya kombinati faoliyat ko'rsatishmoqda. Shu bilan birga Navoiy viloyatida tog'-kon (rangdor metallurgiya) sanoatiga ixtisoslashgan Zarafshon-Uchquduq HICHM ham bor.

Buxoro viloyatida iqtisodiyotining negizini Buxoro-Kogon HICHM tashkil qiladi. Bu yerda to'qimachilik, oziq-ovqat, qurilish materiallari sanoati va temir yo'l transporti rivojlangan. Uning asosiy shaharlari Buxoro, Kogon, /ijduvon, Shofirkon, Vobkent va b.

Qashqadaryo viloyatida ikkita HICHM-larni ajratish mumkin: Qarshi va Shahrisabz. Birinchisi viloyat markazi-Qarshi shahri asosida shakllangan, ikkinchisi esa viloyatning ikkinchi shahri-Shahrisabz va uning atrofida vujudga kelmoqda. Shuningdek, O'zbekistonda rivojlangan gaz kimyosi negizida shakllangan «Sho'rtangaz» majmuasini ham eslatish joiz. Unga Koson va Muborak shahridagi sanoat korxonalari ham kiradi.

Surxon vodiysida Termiz va Denov HICHM-lari shakllanmoqda. Ammo ularning ishlab chiqarish salohiyati uncha katta emas. Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'lining ishga tushirilishi bilan viloyatda sanoat markaz va tugunlari rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlar tug'iladi.

Shuningdek, Quyi Amudaryo mintaqasida ham sanoat tugunlari miqyosdagi HICHMlar yuqori darajada rivojlanmagan. Bu yerda Nukus-Xo'jayli, Urganch, To'rtko'l-Beruniy hududiy majmualarini ko'rsatish mumkin. Respublikamizning eng chekka shimoli-g'arbida Qo'ng'iro't sanoat tuguni vujudga kelmoqda. Uning negizini temir yo'l, quvur transporti hamda barpo etilayotgan yirik soda zavodi tashkil etadi.

Shunday qilib, O'zbekistonda real ko'rinishga ega bo'lgan qator sanoat (transport) tugunlari-hududiy ishlab chiqarish majmualari bor. Ularning har biri va birgalikda respublikamiz milliy iqtisodiyoti asosini o'zida mujassamlashtiradi.

Ishlab chiqarishning hududiy tarkibi har xil ko'rinishga ega. Bu tarkib yoki tizim hosil qiluvchi omillarga bog'liq. Bunday omillar esa oddiy hududiy yoki geografik, gidrogeografik, orogeografik, ma'muriy-hududiy (boshqaruv) va iqtisodiy geografik bo'ladi. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotini (xalq xo'jaligini) Amu va Sirdaryo havzasi, tog' va tekislik rayonlari, viloyatlar hamda iqtisodiy rayonlar yoki mintaqalarga bo'lib tahlil qilish mumkin. Ayni vaqtda ular ham o'z navbatida turli bosqich va miqdordagi qismlarga bo'linadi.

Yuqoridagi har xil ko'rinishdagi tarkib (tizimlar) asosida umumiy omil sifatida hududiy birlik xizmat qiladi. Binobarin, mamlakatlarni iqtisodiy rayonlashtirish bilan

ko'proq iqtisodiy geografiya shug'ullanadi va bu fanning tarixini eng avvalo iqtisodiy rayonlashtirish tarixi bilan bog'laydilar. Shuning uchun ham iqtisodiy geografiya mintaqaviy iqtisodiyotning nazariy, metodologik asosi vazifasini o'taydi.

Milliy iqtisodiyot tarkibini tahlil va tadqiq qilishda ishlab chiqarishning hududiy tarkibini turli shakllaridan foydalaniladi. Ularning barchasi davlatning boshqaruv funksiyasini va uning mintaqaviy siyosatini amalga oshirishda xizmat qilishlari mumkin. Biroq, bu nuqtai nazardan rasmiy mahalliy hokimiyat tizimiga ega bo'lgan ma'muriy iqtisodiy rayonlar juda qo'l keladi. Shu bilan birga mamlakatning ma'muriy-hududiy bo'linishi, geosiyosiy tuzilmasi ob'yektiv holatda shakllangan iqtisodiy rayonlarga (mintaqalarga) asoslanishi maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston hududining tabiiy geografik jihatdan turli-tumanligi uning «geografik geometriyasini», hududiy iqtisodiyotning shakllanishiga sabab bo'ladi. Jumladan, Respublika maydonining 70 foizdan ko'prog'ini tekisliklar tashkil etishi, an'anaviy sug'orma dehqonchilik uchun kerak bo'lgan suv ryesurslarining notekis taqsimlanishi, aholi va ishlab chiqarish zich joylashgan voha va vodiylar bilan bir qatorda yaxshi o'zlashtirilmagan cho'l mintaqasining mavjudligi ichki hududiy-iqtisodiy tuzilmaning shakllanishini belgilab beradi. Shuningdek, bunga mamlakat geoqiyofasi (hududining konfiguratsiyasi, shimoli-g'arbdan janubi-sharqqa cho'zilganligi), chegara chizig'i, uning oddiy va murakkabligi ham ta'sir etadi.

Ta'kidlash joizki, mamlakat hududi ichki tuzilmasining tabiiy jihatdan har xilligi uning iqtisodiy rivojlanishida ijobiy ahamiyatga ega. Chunki, bunday tabiiy geografik holat iqtisodiy geografik vaziyatning shakllanishi, hududiy mehnat taqsimotining keng rivojlanishiga imkon beradi. Zero, har qanday mukammal tizim bir tUSDagi tarkibiy qismlarning oddiy yig'indisi emas, balki ularning turli-tumanligidan tashkil topadi. Aynan ana shunday sharoitda hududiy birliklar bir-birini to'ldiradi, ular o'rtasida iqtisodiy integratsiya jarayoniga ehtiyoj tug'iladi va shu asosda iqtisodiyotning hududiy samaradorligi vujudga keladi.

Biror-bir mamlakatning hududi tabiiy va iqtisodiy jihatdan mutloq bir xil bo'lmaydi. Xuddi shunga mos ravishda ishlab chiqarish kuchlari ham hudud bo'yicha bir tekis joylashmaydi. Notyekislik esa o'ziga xos hududiy-iqtisodiy rivojlanish omilidir. qizig'i shundaki, har qanday mamlakat yoki viloyat o'zining hududida ishlab chiqarish kuchlarini bir tekis joylashtirishga, hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tenglashtirishga harakat qiladi, ammo mutloq holda bunday tenglik hech qachon amalga oshmaydi.

O'zbekiston iqtisodiyoti asosan maydoni uncha katta bo'lmagan vodiy va vohalarga to'g'ri keladi. Masalan, Farg'ona vodiysida (hududi Respublika maydonining atigi 4 foizini tashkil qiladi) mamlakat iqtisodiy-demografik salohiyatining deyarli 30 foizi joylashgan. Demak, bu yerda umumiy ijtimoiy-iqtisodiy zichlik Respublika o'rtacha ko'rsatkichidan 7,5 marta ziyod.

Bozor munosabatlari nafaqat tarmoq va korxonalararo raqobatni, balki hududlar-iqtisodiy rayonlar orasida ham sog'lom raqobat muhitini taqozo etadi. Bunda har bir hudud o'z ichki imkoniyatlari, rivojlantiruvchi kuchlaridan to'laroq va samarali foydalanishga, qulay investisiya muhitini shakllantirgan holda eksport salohiyatini oshirishga intiladi.

Respublikamizni iqtisodiy rayonlashtirish ancha boy tarixga ega. Dastlab, masalan, 60-yillarda bu yerda 5 iqtisodiy rayon ajratilgan: Toshkent, Farg'ona, Zarafshon, quyi Amudaryo va Janubiy iqtisodiy rayonlar. O'sha davrlarda ham bu masala bilan ToshDU (O'zMU) iqtisodiy geograflari-V.M.Chetirkin, Yu.G.Sapenko, keyinchalik

Z.M.Akramov, O.B.Otamirzayev, A.S.Soliyevlar hamda O'zFA Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish kengashi (K.N.Bedrinsev, S.K.Ziyodullayev) shug'ullanishgan. Ular ajratgan iqtisodiy rayonlarning miqdori avvallari bir xil, ammo rayonlarning tarkibida ayrim farqlar mavjud bo'lgan. Chunonchi, ToshDU rayonlashtirishida qashqadaryo viloyati Janubiy iqtisodiy rayoni tarkibida ko'rilgan, O'zFA da esa bu viloyat Zarafshon iqtisodiy rayoniga kiritilgan; har ikkisida ham Toshkent iqtisodiy rayoni Toshkent va Sirdaryo viloyatlaridan tashkil etilgan.

Saksoninchi yillarda ToshDU olimlari yangi Mirzacho'l iqtisodiy rayonini ajratishini taklif qilishgan, O'zFA esa Samarqand-qashqadaryo rayonini belgilashgan. Ayni vaqtda o'rta maktab darsliklarida bu viloyatlar alohida iqtisodiy rayonlar darajasida (ya'ni Samarqand va qashqadaryo iqtisodiy rayonlari) ajratilgan va hozirgacha shu tartibda o'qitib kelinmoqda. Shunday qilib, tarkibi jihatidan munozarasiz rayonlar faqat Farg'ona va quyi Amudaryo bo'lgan. Keyinchalik Toshkent hamda Mirzacho'l (bir vaqtlar u O'zFA da Sirdaryo-Jizzax rayoni deb ham atalgan) rayonlari tarkibi bo'yicha ham o'zaro «murosaga» kelishilgan.

So'nggi yillarda, mamlakatimizning siyosiy mustaqillikka erishuvi, uning iqtisodiyotini bozor munosabatlariga o'tishi, ichki hududiy mehnat taqsimoti va mintaqalararo iqtisodiy integrasiya jarayonini rivojlantirish, transport mustaqilligini ta'minlash kabi dolzarb masalalar iqtisodiy rayonlashtirish muammosini qaytadan ko'rib chiqishni talab qildi. Agar avvallari iqtisodiy rayonlashtirish va hududiy-iqtisodiy tadqiqotlar «sotsialistik planlashtirish» nuqtai nazaridan olib borilgan bo'lsa, hozirgi sharoitda u, eng avvalo, davlatning ilmiy asoslangan mintaqaviy siyosatini amalga oshirish uchun zarurdir.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan va uzoq istiqbolni hisobga olgan holda mamlakat milliy iqtisodiyotining hududiy tarkibini 6 ta asosiy iqtisodiy rayonlar yoki mintaqalar majmuasi shaklida kiritish taklif qilinadi. Bu yerda avvalgi rayonlashtirishdan farq Samarqand va qashqadaryo viloyatlariga tegishli. qashqadaryo viloyatini, yangi /uzor-Boysun-qumqo'rg'on temir yo'lini qurilishi munosabati bilan, Surxondaryo bilan birgalikda Janubiy iqtisodiy rayoni tarkibiga, Samarqand viloyati esa, uning tarixiy-geografik rivojlanish omilini e'tiborga olib, an'anaviy Zarafshon iqtisodiy rayoniga kiritiladi.

Yuqorida ajratilgan asosiy iqtisodiy rayonlar quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- *Katta iqtisodiy va demografik salohiyatga ega bo'lishi (aholisi kamida 1,5-2,0 mln kishi, yalpi milliy mahsulot 5 foizdan ortiq);*
- *Mamlakat milliy iqtisodiyoti va uning eksport salohiyatini yuksaltirishda faol ishtirok etishi;*
- *Ichki hududiy-iqtisodiy jihatidan yaxlitlik;*
- *Rayon hosil qiluvchi tarmoq va markazlarning mavjudligi;*
- *Mintaqaviy iqtisodiyotning kompleks rivojlanganligi;*
- *Xo'jalikning bazaviy sohalariga ega bo'lishi (elektr energetika, qurilish va paxta tozalash sanoati);*
- *Transport va boshqa infrastruktura tizimining shakllanganligi va boshqalar.*

Mazkur imkoniyatlarga ega bo'lgan har bir iqtisodiy rayon ikki asosiy vazifasini bajaradi: ***birinchidan***, u mamlakat iqtisodiyotining katta bir qismi sifatida uning muhim ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etishi va, ***ikkinchidan***, o'zining alohida hududiy-iqtisodiy birlik (tizim) darajasida mustaqil rivojlanish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Birinchi vazifa iqtisodiy rayonlarning ixtisoslashuvi, ularning mintaqalararo,

milliy va jahon bozorlariga chiqishini, ikkinchisi esa kompleks (ya'ni har tomonlama) rivojlanishini nazarda tutadi.

Demak, ixtisoslashuv va kompleks; ixtisoslashuv rayon «basharasi», o'rnini ifodalab uning faolligi va harakatchanligini belgilasa, komplekslik tamoyili rayon xo'jaligining ichki jihatdan har tomonlama rivojlanishi, mahalliy muammolarni hal eta olishini ta'minlaydi. Shu bilan birga komplekslik turli bosqichdagi hududiy birlikda bir xil bo'lmaydi. quyi darajadagi komplekslik yuqori bosqichdagi hudud iqtisodiyoti kompleksligidan torroqdir. Ayni vaqtda quyi darajadagi rayonning ixtisoslashgan tarmoqlari yuqori bosqichdagi rayon va mamlakat milliy iqtisodiyotida mahalliy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Har bir iqtisodiy rayon mumkin qadar o'zining elektroenergetika va qurilish bazasiga ega bo'lishi kerak. Elektroenergetika tizimi Toshkent, Mirzacho'l va qisman Zarafshon iqtisodiy rayonlarida yaxshiroq shakllangan, qolgan rayonlarda esa u bo'shroq. qurilish bazasi Toshkent, Farg'ona va Zarafshon rayonlarida mavjud. Bu soha ayniqsa quyi Amudaryo, Farg'ona hamda Mirzacho'l rayonlarida muammodir.

O'zbekiston uchun uning barcha rayonlarida paxta tozalash sanoati va to'qimachilik rivojlanishi xosdir. To'qimachilik hozirgi kunda ko'pgina iqtisodiy rayonlarda mavjud, u faqat Janubiy va xususan, Mirzacho'lda rivojlanmagan, xolos.

Jadvaldagi rayonlar (tumanlar emas!) **asosiy iqtisodiy rayonlar** hisoblanadi. Undan yuqori va quyi bosqichlarni ham ajratish mumkin. Masalan, kattaroq ko'lamda Respublikada Markaziy (Toshkent va Mirzacho'l iqtisodiy rayonlari), Janubi-g'arbiy (Zarafshon va Janubiy iqtisodiy rayonlar) hamda asosiy iqtisodiy rayonlarga mos holda Janubi-sharqiy (Farg'ona) va Shimoli-g'arbiy (quyi Amudaryo) mintaqalar ajratiladi.

Quyi darajadagi iqtisodiy rayonlar faqat hududi kattaroq va ichki tafovutlari sezilarli bo'lgan viloyatlarda shakllangan. Jumladan, Toshkent mintaqasida Toshkent-Chirchiq, Angren-Olmaliq, Bekobod, Namangan viloyatida Namangan va Chust-Pop, Farg'ona viloyatida Farg'ona va qo'qon, Samarqand viloyatida-Samarqand va Kattaqo'rg'on rayonlari («okruglari») ajratilishi mumkin.

Shunga o'xshash rayonlar Surxondaryoda–Termiz va Denov, qashqadaryoda-Shahrisabz va qarshi, Navoiyda-Navoiy va Zarafshon, qoraqalpog'istonda Nukus–Xo'jayli, Beruniy-To'rtko'l, qo'ng'iro't va Chimboy rayonlari shakllanib boradi. Mazkur darajadagi rayonlar faqat maydoni kichik va «ixcham» bo'lgan Andijon va Xorazm viloyatlarida ajratilmaydi. Eng quyi bosqichda qishloq tumanlari miqyosida rayonlar belgilanadi.

Shunday qilib, O'zbekiston doirasida (1) yirik iqtisodiy mintaqalar (4), asosiy iqtisodiy rayonlar (6), ma'muriy iqtisodiy rayonlar (13), viloyatlar ichidagi rayonlar (20 atrofida) va mahalliy, ya'ni tuman rayonlari (164) ajratiladi. Shuningdek, bu bosqichda viloyat va Respublika ahamiyatiga ega bo'lgan shaharlar ham o'rin oladi (ularning soni 55). Belgilangan barcha iqtisodiy rayonlarning o'zaro aloqasi mintaqaviy va milliy iqtisodiyotni shakllantiradi.

Asosiy iqtisodiy rayonlarni o'rganishda quyidagi tartib tavsiya etiladi:

- *Iqtisodiy rayon tarkibi, maydoni, aholisi va milliy iqtisodiyotda tutgan mavqeyi;*
- *Rayonning iqtisodiy geografik o'ri, tabiiy sharoiti va tabiiy boyliklariga baho berish;*
- *Aholi va mehnat resurslari, demografik vaziyat va mehnat bozorining shakllanishi;*
- *Mintaqaviy iqtisodiyotning umumiy ta'rifi;*
- *Rayon sanoati va uning tarmoqlar tarkibi;*

- *qishloq xo'jaligi, uning tarmoqlari;*
- *Transport va boshqa infrastruktura tizimi;*
- *Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari;*
- *Rayonning investisiya muhiti va tashqi iqtisodiy aloqalari;*
- *Asosiy muammolari va istiqboldagi ustuvor yo'nalishlari.*

Har bir iqtisodiy rayon va viloyatlar xo'jaligi taxminan shu tartibda ta'riflanishi kerak. Xo'jalik tizimidagi tahlilni shu rayon uchun yetakchi ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalish va tarmoqlardan boshlamoq ham maqsadga muvofiqdir. Eng muhimi-mintaqalar tavsifida iqtisodiy ko'rsatkich va muammolar, hududiy xususiyatlar aniq ochib berilishi talab etiladi.

Mintaqaviy iqtisodiyot fani asosan ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni o'rganadi. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish esa mamlakat milliy iqtisodiyotining umumiy holati, strategik vazifalari bilan belgilanadi. Jumladan, o'tish davrining iqtisodiyoti bu davrni mumkin qadar tezroq bosib o'tish, bozor iqtisodiyotining mustaqil ishlab chiqarish, huquqiy va mahnaviy asoslarini yaratishni talab qiladi.

O'tish davrida har qanday mamlakat eng avvalo iqtisodiyotning asosiy yo'nalishlariga ustuvor ahamiyat qaratadi. Bu davrda ayniqsa, energetika, don va yo'l mustaqilligini ta'minlash zarur. Aynan ana shu makroiqtisodiy muammolar O'zbekistonning hozirgi kuni uchun qta muhimdir.

Bozor munosabatlarga o'tish davrining aniq, barcha uchun qql keladigan tayyor dasturi va rejasi yqq, uning qancha muddatga cho'zilishi ham noma'lum. Bu qta murakkab jarayon bo'lib, u nafaqat bevosita iqtisodiyot tizimining o'zi, balki ichki va tashqi vaziyat, ijtimoiy va ekologik holatning qulayligi, xalqning yangi munosabatlarga tayyorligi, mahnaviyati va moslashuvi kabi omillarga bog'liq.

O'tish davri chindan ham oraliq davrdir; dialektik nuqtai nazardan bunday sharoitda yangilikning qiyinchilik bilan kirib kelishi eskilikning ma'lum darajada saqlanib turishi, ular o'rtasidagi «kurash» bilan bir vaqtda sodir bo'ladi. Bu davrning yana boshqa murakkab jihati shundan iboratki, davlat ilgarigidek qat'iy va adresli rejalashtirish huquqiga ega bo'lmaydi, Chunki endi mulk faqat uning tasarrufida emas. Binobarin, bu davrda davlatning ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga bo'lgan munosabati, keskin o'zgaradi, u bu jarayonga bevosita emas, ko'proq bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Biroq, ta'kidlash joizki, davlat o'z funktsiyasining shakli va mexanizmini o'zgartirgan holda har qanday sharoitda ham asosiy isloohatchi, tashkilotchi bo'lib qolaveradi. Bu O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan mamlakatni bozor munosabatlarga o'tish davriga tegishli besh tamoyilidan biridir.

Davlatning iqtisodiy isloohatlarni amalga oshirishdagi roli, shuningdek, ayrim xo'jalik tarmoqlarining o'tish davrida bevosita uning qaramog'ida qolishi bilan asoslanadi. Bundan tashqari, faqat davlat strategik vazifalar, xalqaro munosabatlar va ichki mintaqaviy siyosatni amalga oshiradi. Ammo, shu bilan birga, o'tish davrida ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishda bahzi bir kamchiliklarga yo'l qyqish xavfi tug'iladi. Ular quyidagilar bo'lishi mumkin:

- Hududlarga erkinlik berilishi ayni vaqtda ularning xo'jalik tizimini o'zicha, nazoratsiz rivojlanishi, mintaqaviy iqtisodiyotning milliy iqtisodiyotga muvofiqlashmaslik xavfi;
- Hududiy mehnat taqsimotini yaxshi boshqarmaslik oqibatida mintaqqa iqtisodiyot samaradorligining pasayishi;

- Ichki rayonlar va mintaqalararo iqtisodiy integratsiya jarayonlarining rivojlanmasligi, turli darajadagi bozorlar shakllanishining to'xtab qolishi;
- Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi tafovutlarning saqlanib qolishi;
- Tabiiy resurslardan shoshma-shosharlik bilan noto'g'ri foydalanish, ekologik muammolarning yuzaga kelishi va keskinlashuvi;
- Ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishda qiyosiy qulaylik (R.Rikardo) qonunining buzilishi;
- Ishlab chiqarishning noto'g'ri regionlashuvi, eksport-import jarayonini amalga oshirishdagi bahzi qiyinchiliklar va o'.k.

Tabiiyki, yuqoridagi kamchiliklar davlat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga salbiy ta'sir qiladi. Zero, to'g'ri boshqarilmagan va tashkil qilinmagan demokratiya anarxiya, beboshlikka olib kelishi mumkin. Xuddi shunday, hududlar rivojlanishi to'g'ri tartibga solinmasa, boshqarilmasa mintaqalarda erkin raqobat muhiti, ochiq iqtisodiy munosabatlar to'laqonli vujudga kelmaydi; bunday sharoitda «regional xudbinlik» alomatlari paydo bo'lishi mumkin.

Demak, o'tish davri iqtisodiyoti, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va hududiy tashkil qilishining davlat tomonidan tartibga solib borilishi ob'ektiv qonuniyatdir.

Ushbu vazifa eng avvalo davlatning mintaqaviy siyosati orqali amalga oshiriladi. Mintaqaviy siyosatning zaruriyati bir vaqtning o'zida barcha hududlar iqtisodiyotini bir darajada rivojlantirib bo'lmasligidan kelib chiqadi. Binobarin, mintaqaviy siyosat rivojlanishi mumkin va mamlakat uchun muhim bo'lgan ustuvor yo'nalish va tarmoqlarga qaratiladi.

Mintaqaviy siyosatning asosiy maqsadi quyidagilar:

- Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni yumshatish va qisqartirish;
- Mahalliy tabiiy resurslardan foydalanish asosida mintaqaviy va milliy iqtisodiyotni rivojlantirish;
- Mintaqalar yordamida mamlakatning eksport salohiyatini kqtarish;
- Ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish;
- Shahar va qishloq aholi manzilgohlarini rivojlantirish, urbanizatsiya hamda migratsiya jarayonlarini tartibga solish va boshqarish;
- Ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri hududiy tashkil etish;
- Aholii bandligini yaxshilash va o'.k.

Yuqoridagi strategik vazifalarga turli yo'llar yordamida erishiladi. Buning uchun avvalambor hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasini mutloq holatda tenglashtirish g'oyasidan voz kechish talab qilinadi. Shuningdek, mamlakat iqtisodiyotini erkinlashtirish, ochiq iqtisodiyot yuritish, qulay investitsiya muhitini yaratish lozim. Xorijiy sarmoyadorlarni jalb qilgan holda o'zaro manfaatli qo'shma korxonalar qurish, turli yo'nalishdagi erkin iqtisodiy mintaqalarni shakllantirish hududlar rivojlanishiga katta turtki beradi.

Mintaqaviy siyosat alohida hududlarni tanlab olish asosida amalga oshiriladi, natijada iqtisodiy landshaft qutbiylashadi, qsish qutb va markazlari vujudga keladi. Har xil omil va sharoitlarni atroflicha tahlil qilish va rivojlanish imkoniyatlarini baholash orqali saralab olingan u yoki bu hudud iqtisodiyoti yuksalgandan sqng navbat mamlakatning boshqa hududiga qtadi. Natijada, iqtisodiy rivojlanish ham hududiy tsikllik yoki davriylik xususiyatiga ega bo'ladi. Shu sababdan, ma'lum muddatda tanlangan hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga urg'u berilishi boshqa hududni kamsitish,

imtiyozlarini cheklashni anglatmaydi. Chunki, keyinchalik bu hududga ham xuddi shunday e'tibor beriladi.

Mintaqaviy siyosat o'z mohiyatiga ko'ra tashqi siyosatdan (geosiyosatdan) farq qilib, u mamlakatning ichki ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga yqnaltilgan bo'ladi. Uning darajalari ham har xil. Masalan, mamlakat ichkarisiga nisbatan 2-darajadagi siyosat ajratiladi: davlatning mintaqaviy siyosati, ya'ni mamlakat o'okimiyatining turli hududlarga (jumladan, viloyatlarga) nisbatan tutgan siyosati hamda mintaqalarning o'zini siyosati –viloyat o'okimiyatining qishloq tuman va shaharlar rivojlanishiga munosabati. Har qanday sharoitda ham ushbu siyosatni yurgazuvchi yuridik tashkilot, ya'ni respublika va viloyatlar o'okimiyati hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni hududiy jihatdan yanada yuqoriroq yoki quyiroq bosqichda ko'rish mumkin. Chunonchi, qishloq tuman o'okimligining ham o'zining ichki siyosati bo'ladi. Ayni vaqtda davlat darajasidan yuqorida turgan davlatlararo mintaqaviy siyosat ham mavjud. Bunda mintaqa sifatida alohida davlatlar yoki qo'shni mamlakatlarning tutash hududlari nazarda tutiladi. Masalan, Yevropa Ittifoqi miqyosida ana shunday mintaqaviy siyosat olib boriladi. Kelajakda xuddi shunday darajadagi mintaqaviy siyosat Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi darajasida ham qllanilishi mumkin.

Sobiq Ittifoq davrida O'zbekistonda mintaqaviy siyosat amalda yqq edi. Bahzi hududlarning jadalroq rivojlanishi ko'proq «Butunittifoq» manfaatlarini ko'zlab olib borilardi. Jumladan, Mirzacho'l yoki qarshi dashtlarini o'zlashtirib, paxtachilikni yanada rivojlantirish, Buxoro, qashqadaryo tabiiy gaz, Navoiy viloyati oltin konlarini qazib olish aynan shu maqsadda bajarilgan.

Shu bilan birga ta'kidlash lozimki, mintaqaviy siyosatga tegishli ilmiy tadqiqotlar ishlari bu erda ancha yaxshi yo'lga qqyilgan edi. Sobiq Ishlab chiqarish kuchlarini o'rganish bo'yicha Kengash (SOPS) respublika hududlar imkoniyatlarini atroflicha tatqiq qilish, hududiy ishlab chiqarish majmualarini shakllantirish kontseptsiyalarini yaratgan. Dastavval Farg'ona vodiysi, sqngra Buxoro-Navoiy, Angren-Olmaliq, qashqadaryo va quyi Amudaryo mintaqalari maxsus o'rganilib, bu hududlarda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning Bosh sxemasi tuzilgan. Olib borilgan ishlar natijasida o'sha davrda Ittifoqda masho'ur bo'lgan mintaqalar kompleks muammolarini o'rganish ilmiy yo'nalishi shakllangan.

Hozirgi bozor munosabatlarga qtish, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, makroiqtisodiy barqarorlikni mustao'kamlash davrida mintaqaviy siyosatning amaliy ahamiyati kuchaymoqda. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi bo'yicha makroiqtisodiy barqarorlik 1996 yildan beri kuzatilmoqda; bahzi viloyatlar, masalan, Andijon, Buxoro, Xorazm va boshqalar sanoati tez surhatlar bilan rivojlanib bormoqda. Ayni vaqtda iqtisodiy salohiyati katta bo'lgan hududlar (Farg'ona, Samarqand, Navoiy viloyatlari) bu barqarorlikka kechroq, poytaxt-Toshkent viloyati esa unga hozircha erisha olmagan.

Respublika iqtisodiyotini rivojlantirishda Asaka va Samarqand avtomobilsozlik, qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodlari, ko'pgina viloyatlarda qurilgan tqqimachilik korxonalari va boshqalarning ahamiyati katta. Ammo, barcha qo'shma korxonalar ham samarali faoliyat ko'rsatishmayapti. Jumladan, mustaqillik yillarida barpo etilgan qndan ortiq tqqimachilik korxonalaridan – «TEKS»lardan ayrimlarining faoliyati yaxshiroq (To'ytepa, Toshkent shao'rida joylashganlar), xolos.

Sanoatning boshqa tarmoqlaridagi vaziyat ham bir xil emas: Chunonchi, Navoiy, Zarafshon, Olmaliq tog'-metallurgiya kombinatlarida mahsulot ishlab chiqarish samarali, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi ham chet el sarmoyadorlari bilan qayta jihozlangandan sqng mamlakat iqtisodiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatilmoqda. Shuningdek,

Surxondaryoda Xqjikon osh tuzi, Gulistonda farmatsevtika, Sho'rtan va Muborakda gaz-ximiya majmualari, qqng'irotda soda zavodi kabi qator yangi korxonalar qurilib, respublikaning turli rayonlarida joylashtirilmoqda.

Ayni vaqtda qishloq xo'jalik sohasida ham strukturaviy (tarkibiy) o'zgarishlar sodir bo'lmoqda, paxta maydonlarini qisman qisqartirish asosida g'allachilikka katta e'tibor berilmoqda. Bu esa qishloq xo'jalik tarmoqlarini joylashtirishda o'zgartirishlarga olib kelmoqda. Ammo, eslatish lozimki, agrosohada hozircha 1991 yil darajasiga erishilmagan, bahzi yillari obu-havoning noqulay kelishi tufayli bug'doy, sholi, paxta hosilining kamayishi ham uchrab turadi. Uning ustiga, tuproqning ikkilamchi shqrlanishi natijasida anchagina ekin maydonlari qishloq xo'jaligi oborotidan chiqib qolmoqda. Bu esa agrosanoat majmui, qayta ishlash sanoatiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Transport sohasidagi ijobiy o'zgarishlar ham mintaqaviy va yo'l mustaqilligini ta'minlash siyosati doirasida olib borilmoqda. Jumladan, /uzor-Boysun-qumqqrg'on, Uchquduq-Janubiy qoraqalpog'iston temir yo'llari hamda Angren-Pop avtomobil yo'llarining qurilishi va kengaytirilishi mamlakat xo'jaligining hududiy tarkibida ham ijobiy o'zgarishlarga olib keladi.

Respublika rao'bariyati ayniqsa qishloq joylarga katta e'tibor qaratmoqda-ki, bu ham bo'lsa mintaqaviy siyosatning o'ziga xos bir ko'rinishidir. Darhaqiqat, modomiki mamlakat iqtisodiyotining asosini qishloq xo'jaligi, aholisining 2/3 qismini ko'prog'i qishloqlarda yashar ekan, bu joylarda jiddiy o'zgarishlarga erishmay turib strategik vazifalarni hal etib bo'lmaydi. Shuning uchun qishloq joylarga sanoatni olib kirish, qishloq infrastrukturasini rivojlantirish, mehnat resurslari bandligini va aholi turmush darajasini yaxshilash, ijtimoiy-iqtisodiy jihatlarni chuqurlashtirish eng muhim muammolardan sanaladi. Albatta, bundan boshqa ham muammolar mavjud. Chunonchi, ilgari hududiy mehnat taqsimoti, gorizontal iqtisodiy aloqalar buzilganligi oqibatida ko'pgina og'ir sanoat korxonalari faoliyati yaxshi emas, mamlakat ishlab chiqarish salohiyatining anchagina qismi mujassamlashgan avvalgi yirik sanoat markazlarining (CHirchiq, Angren, Olmaliq, Bekobod va b.) rivojlanishi ancha sust. Ayni vaqtda ichki mehnat taqsimoti keng ko'lamda yo'lga qyilmagan, ishlab chiqarishni noto'g'ri hududiy tashkil etilganligi sababli turli mintaqalarda ijtimoiy va ekologik muammolar biroz keskinlashgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda mintaqaviy siyosat turli hududlarda turlicha olib boriladi: bahzi iqtisodiy rivojlanishi to'xtab qolgan yoki sekinlashgan (masalan, Angren-Olmaliq sanoat rayoni) depressiv rayonlar xo'jaligi harakatga keltirilishi, aholisi zich agrosanoat rayonlarda (Farg'ona vodiysi) ish o'rinlarini ko'paytirish, ekologik tanglik vujudga kelgan Orol bqi kabi rayonlarda esa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni to'g'ri tashkil qilish talab qilinadi.

Shunday qilib, mintaqaviy siyosatni amalga oshirish ishlab chiqarish kuchlarini u yoki bu hududda ustuvorroq rivojlantirish demakdir. Binobarin, mazkur siyosatning zaminida sanoat, qishloq xo'jaligi, aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlarini joylashtirish yotadi, Chunki joylashtirish rivojlantirishning hududiy tomonidir.

Respublika milliy iqtisodiyoti to'la va mustao'kam shakllanib borgan sari uning mintaqaviy siyosati nafaqat viloyatlarga, balki boshqa «muammoli» rayonlarga ham qaratiladi. Jumladan, hozirgi kunda Orolbqi mintaqasining ekologik holatini yaxshilash, bu katta hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga jiddiy ahamiyat berilmoqda. Kelajakda alohida daryo voo'a va vodiylari, o'avzalari, tog' yoki cho'l hududlari ham davlatning mintaqaviy siyosati ob'ekti sifatida ko'rilishi mumkin.

Sobiq Ittifoq parchalanib, yangi mustaqil mamlakatlar paydo bo'lishi bilan ilgarigi chegaralar davlat chegarasiga aylanib qoldi. Shu munosabat bilan chegara yaqin yoki o'ziga xos geografik o'ringa ega bo'lgan qishloq tumanlari (masalan, Sqx, Farg'ona, Bqstonliq, Urgut, Shovot, Sariosiyo va b.) ham viloyat va mamlakatning mintaqaviy siyosatida alohida e'tiborga ega bo'ladi.

Xullas, mintaqaviy siyosat ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishda navbatma-navbatchilikni nazarda tutadi. Bu esa mamlakat iqtisodiy makoni va tarmoqlar tarkibida doimiy o'zgarishlar bilan birga sodir bo'ladigan dialektik jarayondir.

Nazorat uchun savollar

1. HICHM-larning qanday bosqichlari bor?
2. Asosiy iqtisodiy rayonlar doirasidagi HICHM-larning o'ziga xos xususiyatlarini izohlab bering.
3. Ma'muriy HICHM-larning afzalliklari nimada?
4. Dasturli HICHM-lar qaysilar va ular qanday rivojlanib bormoqda?
5. Sanoat va transport tugunlari asosida shakllanayotgan HICHM-larning iqtisodiy samaradorligi nima sababdan yuqori?
6. Respublikamizdagi kichik HICHM-larini xaritaga tushiring.
7. O'tish davrining ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishga qanday ta'siri bor?
8. Mintaqaviy siyosatning mohiyat va asosiy maqsadi nimalardan iborat?
9. Respublikamiz viloyatlari ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishda qanday o'zgarishlar sodir bo'lmoqda?
10. O'zingiz yashayotgan viloyat doirasida Siz qanday mintaqaviy siyosat olib borgan bo'lar edingiz?
11. Hududiy tarkib va tizim mohiyatini tushuntirib byering.
12. O'zbekiston iqtisodiyotini qanday hududiy birliklarga ajratish mumkin?
13. O'zbekiston iqtisodiy rayonlari nechta va ular qaysi tamoyillar asosida belgilangan?
14. Iqtisodiy rayonlar ta'rifi qanday tartibda olib boriladi?

**«HUDUDIIY KLASTERLARNING NAZARIY
ASOSLARI »**

FANIDAN

AMALIY MASHG`ULOTLAR

HUDUDIIY KLASTERLARNING NAZARIY ASOSLARI FANIDAN AMALIY MASHG'ULOTLAR BO'YICHA KO'RSATMA VA TAVSIYALAR

Amaliy mashg'ulotlar uchun mavzular:

1-amaliy mashg'ulot. Iqtisodiyotda tarmoqlar tarkibi o'zaro taqqoslash.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar, mehnat predmetlari, mehnat vositalari va ishlab chiqarish munosabatlari. Ishlab chiqarish va ishlab chiqarish kuchlari. Ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy tashkil qilish shakllari. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish tushunchalari.

2-amaliy mashg'ulot. Ixtiyoriy olingan hududiy majmualarning sxemasini tuzish.

Ishlab chiqarishni joylashtirishda talab va taklif masalasi. Bozor munosabatlari va ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi. Mulkchilikning turli shakllari va erkin, ochiq raqobat muhiti. Respublikada iqtisodiy isloshatlarni chuqurlashtirish va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish.

3-amaliy mashg'ulot. Viloyatlarning iqtisodiy ixtisoslashuvini statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilish

Iqtisodiy ixtisoslashuvni tahlil qilish metodlarini o'rganish. Viloyatlarning iqtisodiy ixtisoslashuvini statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilish.

4-amaliy mashg'ulot. Energiya ishlab chiqarish sikllari va hududiy ishlab chiqarish majmualarini tahlil qilish.

Hududiy mehnat taqsimotini milliy iqtisodietni rivojlantirishni bosh tushunchasi sifatida. Hududiy mehnat taqsimotining shakllari. Hududiy mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv. Turli bosqichdagi bozorlarning shakllanishi. O'zbekistonda hududiy mehnat taqsimotini rivojlantirish masalalari. N.N Kolosovskiynig HICHM nazariyasi. HICHM nazariyasining iqtisodiy geografiyadagi o'rni.

5-amaliy mashg'ulot. O'zbekistonning hududiy majmualarini tahlil qilish.

Geografiyada Hududiy ishlab chiqarish majmualari va rayon tushunchasi. Iqtisodiy rayonlar shakllanishi va hududiy mehnat taqsimoti. Iqtisodiy rayonlashtirishning printsip va omillari. Iqtisodiy rayonlashtirishni amalga oshirish yo'llari.

6-amaliy mashg'ulot. Ixtiyoriy olingan tarmoqning kombinatlashuv va mujassamlashuv darajasini aniqlash.

Mujassamlashuv va uning turlari. Ixtisoslashuv ishlab chiqarishni muhim sakli sifatida. Ixtisoslashuvni aniqlash uchun zarur shart-sharoitlar. Kooperatsiya va Kombinatsiya korxonalar birlashmasining geografik hususiyatlari.

7-amaliy mashg'ulot. HICHMlarga ta'sir etuvchi omillar.

Bozor munosabatlarning shakllanishi va rivojlanish sharoitida ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashish qonuniyatlari. Tabiiy omillar, tabiiy sharoit va qazilma boyliklarning HICHMga ta'siri. Aholi va mehnat resurslari, transport va boshqa infrastruktura turlarining ahamiyati. HICHM va ekologiya.

8-amaliy mashg'ulot. A.Veberning ishlab chiqarish shtandorti nazariyasidagi vazifalar yechimi.

Sanoat tarmoqlari haqida tushuncha. Sanoatning hududiy tashkil qilish xususiyatlari va iqtisodiyoti. Alohida sanoat tarmoqlarini joylashtirish. Sanoat tugunlari, markazlari va sanoat HICHMlari.

9-amaliy mashg'ulot. I.Tyunenning qishloq xo'jaligi shtandorti nazariyasini tahlil qilish.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyatlari. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar. Dexqonchilikning joylanishi. Chorvachilikni hududiy tashkil qilish. Transport, fan-texnika taraqqiyotining dehqonchilik va chorvachilikni joylashtirishga ta'siri. Shahar atrofi qishloq xo'jaligi va agrosanoat majmualari.

10-amaliy mashg'ulot. V.Kristaller, A.Lyosh ta'limotini tahlil qilish.

Ijtimoiy infrastruktura va aholiga xizmat ko'rsatish. Aholiga xizmatlarini ko'rsatish va ularning hududiy tashkil qilinishi. Aholiga xizmat ko'rsatish sohasining tarkibi. V.Kristallerning "markaziy o'rinlar" g'oyasi. Xizmat ko'rsatish sohasining hududiy majmualari.

11-amaliy mashg'ulot. Transportni joylashtirish va transport tugunlari.

Transport ishlab chiqarish va uni hududiy tashkil qilishning asosi. Transport xalq xo'jaligi tarmog'i va ishlab chiqarishning joylashtirish omili. Transport turlari va ularni joylashtirish. Transport tugunlari va erkin iqtisodiy mintaqalar shakllanishi. Transport va HICHLar.

12-amaliy mashg'ulot. Aholi joylashuvi va geodemografik majmualar.

Aholining ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rnini. Aholi joylashuvining o'ziga xos xususiyatlari. Aholi joylashuvining hududiylik va aholiylik koefitsientlari. Geodemografik majmualar.

13-amaliy mashg'ulot. Aholi joylashuvi va geodemografik majmualar.

Aholining ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rnini. Aholi joylashuvining o'ziga xos xususiyatlari. Aholi joylashuvining hududiylik va aholiylik koefitsientlari. Geodemografik majmualar.

14-amaliy mashg'ulot. O'zbekiston Respublikasining mintaqaviy siyosatini o'rganish.

Investitsiya va uning turlari. Investitsiya muxiti va unga ta'sir etuvchi omillar. Qo'shma korxonalar tashkil etishning ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyati. Qo'shma korxonalarni tavsiflovchi va turkumlovchi shakllari.

15-amaliy mashg'ulot. Sotsial va siyosiy geografiyada hududiy majmualar

Sotsial geografiya va sotsial makon. Aholiga xizmat ko'rsatish sohasidagi hududiy majmualar. Diniy, turistik va rekreasion hududiy majmualar. Siyosiy geografik majmualar.

Amaliy mashg'ulotlar multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada bir akademik guruhga bir professor-o'qituvchi tomonidan o'tkazilishi zarur. Mashg'ulotlar faol va interfaktiv usullar yordamida o'tilishi, mos ravishda munosib pedagogik va axborot texnologiyalar qo'llanilishi maqsadga muvofiq.

Hududiy klasterlarning nazariy asoslari fanidan amaliy mashg'ulot mavzularini soatlar bo'yicha taqsimlanishi:

Amaliy mashg'ulot mavzularini taqsimlanishi		
№	Amaliy mashg'ulot mavzulari	Soati
1	Iqtisodiyotda tarmoqlar tarkibi o'zaro taqqoslash.	2
2	Ixtiyoriy olingan hududiy majmualarning sxemasini tuzish.	2
3	Viloyatlarning iqtisodiy ixtisoslashuvini statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilish	2
4	Energiya ishlab chiqarish tsikllari va hududiy ishlab chiqarish majmualarini tahlil qilish.	2
5	O'zbekistonning hududiy majmualarini tahlil qilish.	2
6	Ixtiyoriy olingan tarmoqning kombinatlashuv va mujassamlashuv darajasini aniqlash.	2
7	HICHMlarga ta'sir etuvchi omillar.	2
8	A.Veberning ishlab chiqarish shtandorti nazariyasidagi vazifalar yechimi.	2
9	I.Tyunenning qishloq xo'jaligi shtandorti nazariyasini tahlil qilish.	2
10	V.Kristaller, A.Lyosh ta'limotini tahlil qilish.	2
11	Transportni joylashtirish va transport tugunlari.	2
12	Aholi joylashuvi va geodemografik majmualar.	2
13	Aholi joylashuvi va geodemografik majmualar.	2
14	O'zbekiston Respublikasining mintaqaviy siyosatini o'rganish.	2
15	Sotsial va siyosiy geografiyada hududiy majmualar	2
Jami		30 soat

1-Amaliy mashg'ulot: Iqtisodiyotda tarmoqlar tarkibi o'zaro taqqoslash.

Ishdan maqsad: Talabalarda ishlab chiqaruvchi kuchlar, mehnat predmetlari, mehnat vositalari va ishlab chiqarish munosabatlari, ishlab chiqarish va ishlab chiqarish kuchlari, ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy tashkil qilish shakllari haqida bilim va ko'nikmalarini shakllantirish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo'shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari:

1. Ishlab chiqaruvchi kuchlar, mehnat predmetlari, mehnat vositalari va ishlab chiqarish munosabatlari haqida tushuncha bering.
2. Ishlab chiqarish va ishlab chiqarish kuchlari haqida tushuncha bering.
3. Ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy tashkil qilish shakllari haqida tushuncha bering.
4. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish haqida tushuncha bering.

Qo'shimcha topshiriqlar:

Quyidagi geografik atamalarning lug'aviy ma'nosini yozing va yod oling.

• **Ishlab chiqaruvchi kuchlar, unum beruvchi kuchlar** – ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan ishlab chiqarish vositalari va kishilar majmui;

• **Shtandort-** Korxonaning joylashgan o'ri, sanoat mahsulotlarini xuddi shunday ixtisoslashtirilgan boshqa korxonalariga nisbatan kamroq harajat bilan ishlab chiqarish. Alohida olingan sanoat korxonasini joylashtirishning shtandort nazariyasi 1909 yilda nemis olimi A.Veber tomonidan taklif qilingan. Nazariyaning asosiy tamoyillari quyidagilar: 1) Alohida korxonalar xarajatlarini minimallashtirish (kamaytirish) uning joylashgan joyi uchun asosiy mezondir. 2) Korxonalar joylashgan joyini tanlashda eng ko'p uchta omilning o'zaro ta'sirini ko'rsatish: a) Transport harajatlari omili; b) Ishchi kuchi mehnatiga haq to'lash omili; c) Aglomeratsiya omili

• **Jahon ho'jaligi-** bir-biri bilan haraktchan ishlab chiqarish omillari orqali bog'liq milliy iqtisodiyotlar yig'indisi.

• **Jahon bozori-** xalqaro mehnat taqsimoti va boshqa ishlab chiqarishga asoslangan barqaror tovar - pul munosabatlari sohasi.

• **Turmush sifati indeksi-** inson ehtiyojlarini qondirishning iqtisodiy va noiqtisodiy jihatlari, farovonligini baholash uchun qo'llaniladigan ko'rsatkichlar yig'indisi.

• **Iqtisodiy inqiroz (retsessiya)-** iqtisodiyotni shunday holatiki, mamlakat YaIMning absolyut hajmi kamida ikki kvartal mobaynida ketma- ket qisqaradi.

• **Jahon iqtisodiyoti-** xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimi orqali o'zaro aloqada bo'lgan milliy iqtisodiyotlar yig'indisi.

• **Globalashuv-** jahon iqtisodiyotining integratsiyalashuv, transmilliydashuv va baynanmillilashuv jarayonlari hisoblanadi.

• **Jahon iqtisodiyotining globalashuvi-** jahon iqtisodiyotining tovarlar, xizmatlar, kapital, ishchi kuchi va texnologiyalarining yagona bozoriga aylanish jarayoni.

• **Texnologik taraqqiyot** – innovatsion jarayonlar, texnik bilimlar, boshqaruv jarayonlari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

• **Turmush sifati indeksi-** inson ehtiyojlarini qondirishning iqtisodiy va noiqtisodiy jihatlari, farovonligini baholash uchun qo'llaniladigan ko'rsatkichlar yig'indisi.

• **Mehnat predmeti** - kishi mehnati sarflanadigan obyekt. Shaxsiy va ishlab chiqarish iste'moliga yaroqli shaklga keltirish uchun predmetlar qayta ishlanadi. Masalan, kalava tayyorlashda paxta, kanop, jun yoki gazlama to'qishda kalava, temir tayyorlashda temir rudasi, mashinalar tayyorlashda temir mehnat predmeti hisoblanadi.

• **Mehnat vositalari** - ishlab chiqarishda mehnat predmetiga ta'sir ko'rsatishda inson foydalanadigan vositalar. Mehnat vositalariga ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur bo'lgan hamma moddiy sharoitlar kiradi (mashina va uskunalar, asbob va moslamalar, korxonalar binosi, shu bino joylashgan yer, aloqa, yuk tashish vositalari va h. k.). Mehnat vositalaridan eng muhimi ishlab chiqarish qurollari bo'lib, ular mashinalar, stanoklar, asbob-uskunalar va boshqalardan iborat va mehnat vositalari orasida hal qiluvchi o'rinda turadi.

Amaliy mashg'ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G'.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O'zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma'lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
4. А.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. A.S.Soliyev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O'zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.
6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
7. <https://stat.uz/uz/> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. <http://ziyo.net>
9. <https://e-library.namdu.uz/>
10. <https://unilibrary.uz/>

2-Amaliy mashg'ulot: Ixtiyoriy olingan hududiy majmualarning sxemasini tuzish.

Ishdan maqsad: Talabalarda ishlab chiqarishni joylashtirishda talab va taklif, bozor munosabatlari va ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi, mulkchilikning turli shakllari va erkin, ochiq raqobat muhiti, Respublikada iqtisodiy isloshatlarni chuqurlashtirish va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish haqida bilim va ko'nikmalarini shakllantirish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo'shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari:

1. Ishlab chiqarishni joylashtirishda talab va taklif masalasi haqida tushuncha bering.
2. Bozor munosabatlari va ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi haqida tushuncha bering.

3. Mulkchilikning turli shakllari va erkin, ochiq raqobat muhiti haqida tushuncha bering.
4. Respublikada iqtisodiy isloshatlarni chuqurlashtirish va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish haqida tushuncha bering.

Qo‘shimcha topshiriqlar:

Quyidagi geografik atamalarning lug‘aviy ma‘nosini yozing.

- Geografik mehnat taqsimoti -
- Hududiy mehnat taqsimoti -
- Xalqaro mehnat taqsimoti -
- Rayonlararo mehnat taqsimoti -
- mutlaq afzallik nazariyasi -
- nisbiy (qiyosiy) afzallik qonuni -
- mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi –
- Manufaktura –

Amaliy mashg‘ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G‘.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O‘zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma‘lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
4. А.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. A.S.Soliev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O‘zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.
6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
7. <https://stat.uz/uz/> O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. <http://ziyo.net>
9. <https://e-library.namdu.uz/>
10. <https://unilibrary.uz/>

3-Amaliy mashg‘ulot: Viloyatlarning iqtisodiy ixtisoslashuvini statistik ma‘lumotlar asosida tahlil qilish

Ishdan maqsad: Talabalarga iqtisodiy ixtisoslashuvni tahlil qilish metodlarini o‘rganish. Viloyatlarning iqtisodiy ixtisoslashuvini statistik ma‘lumotlar asosida tahlil qilish haqida bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o‘quv uslubiy majmua, internet ma‘lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo‘shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg‘ulot topshiriqlari:

1. Iqtisodiy ixtisoslashuvni tahlil qilish metodlarini o‘rganing.

2. Viloyatlarning iqtisodiy ixtisoslashuvini statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilish haqida tushuncha bering.
3. Ixtiyoriy bitta viloyatning statistik ma'lumotlari asosida iqtisodiy ixtisoslashuvni tahlil qiling.

Qo'shimcha topshiriqlar:

Quyidagi geografik atamalarning lug'aviy ma'nosini yozing va yod oling.

- **Turmush sifati indeksi**- inson ehtiyojlarini qondirishning iqtisodiy va noiqtisodiy jihatlari, farovonligini baholash uchun qo'llaniladigan ko'rsatkichlar yig'indisi.
- **Iqtisodiy inqiroz (repsessiya)**- iqtisodiyotni shunday holatiki, mamlakat YaIMning absalyut hajmi kamida ikki kvartal mobaynida ketma- ket qisqaradi.
- **Asosiy kapitalga investitsiyalar** — asosiy fondlami yaratish, takror ishlab chiqarish va sotib olishga sarflangan bir yoia xarajatlar.
- **Asosiy fondlar** — bir necha takror ishlab chiqarish siklida qatnashib, o'z qiymatini tayyor mahsulot qiymatiga asta-sekinlik bilan o'tkazib boruvchi ishlab chiqarish vositalari.
- **Asosiy kapitalga qo'yilmalar** — asosiy fondlami qayta tiklash, rivojlantirish va yangilashga yo'naltirilgan moddiy xarajatlar.

Amaliy mashg'ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G'.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O'zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma'lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
4. А.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. A.S.Soliev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O'zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.
6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
7. <https://stat.uz/uz/> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining viloyat boshqarmalari rasmiy saytlari;
9. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
10. Iqtisodiy tahlil: Kasb-hunar kollejlari uchun darslik / Z.Sagdillayeva, I.Choriyev, A.Mahmudov, O'.Yuldasheva; – T.: «Iqtisod-moliya», 2018. – 404 b.
11. https://kpfu.ru/staff_files/F964946797/Statya.2009.Metody.ocenki.koncentracii.i.specializacii.promyshlennosti.i.regiona.pdf
12. <http://ziyo.net>
13. <https://e-library.namdu.uz/>
14. <https://unilibrary.uz/>

4-Amaliy mashg'ulot: Energiya ishlab chiqarish sikllari va hududiy ishlab chiqarish majmualarini tahlil qilish.

Ishdan maqsad: Talabalarga energiya ishlab chiqarish sikllari va hududiy ishlab chiqarish majmualarini tahlil qilish haqida bilim va ko'nikmalarini shakllantirish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo'shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari:

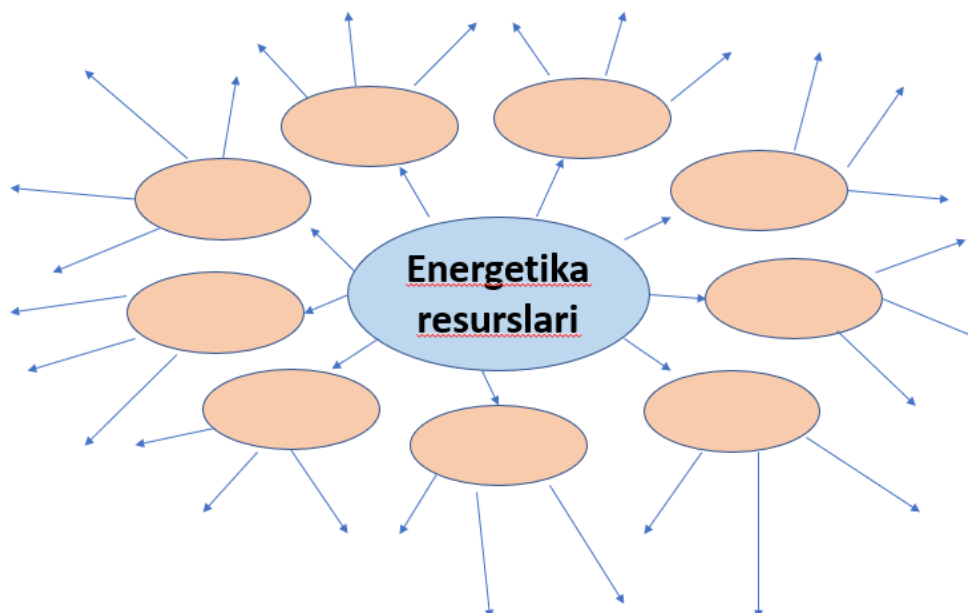
1. Hududiy mehnat taqsimotini milliy iqtisodiyotni rivojlantirishni bosh tushunchasi sifatida o'rganish.
2. Hududiy mehnat taqsimotining shakllari haqida tushuncha bering.
3. Hududiy mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv tushunchalarini taqqoslang.
4. O'zbekistonda hududiy mehnat taqsimotini rivojlantirish masalalari haqida tushuncha bering.
5. N.N Kolosovskiyning HICHM nazariyasi va uning iqtisodiy geografiyadagi o'rni haqida tushuncha bering.

Qo'shimcha topshiriqlar:

Quyidagi geografik atamalarning lug'aviy ma'nosini yozing va yod oling.

- Davlat-
- Monarxiya -
- Respublika -
- Federatsiya -
- Absolyut (mutloq) ustunlik -
- Iqlimiy resurs -
- Tabiiy resurs -
- Kadastr -
- Ekspertiza -
- Monitoring –

“Energetika resurslari” ni klasterini tuzing.

Amaliy mashg'ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G'.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O'zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma'lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
4. А.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. A.S.Soliyev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O'zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.
6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
7. <https://stat.uz/uz/> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
9. <http://ziyo.net>
10. <https://e-library.namdu.uz/>
11. <https://unilibrary.uz/>

5-Amaliy mashg'ulot: O'zbekistonning hududiy majmualarini tahlil qilish.

Ishdan maqsad: Talabalarda O'zbekistonning hududiy majmualarini tahlil qilish haqida bilim va ko'nikmalarini shakllantirish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo'shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari

1. Geografiyada hududiy ishlab chiqarish majmualari va rayon haqida tushuncha bering.
2. Iqtisodiy rayonlar shakllanishi va hududiy mehnat taqsimoti haqida tushuncha bering.
3. Iqtisodiy rayonlashtirishning prinsip va omillari haqida tushuncha bering.
4. Iqtisodiy rayonlashtirishni amalga oshirish yo'llari haqida tushuncha bering.

Qo'shimcha topshiriqlar:

1. Quyidagi atamalarni yozing va yod oling:

Investitsiya - Investitsiya – (lot. «investio» – o'rash) iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida o'z mamlakatida yoki chet ellarda turli tarmoqlarga, ijtimoiy-iqtisodiy dasturlarga, innovatsiya, tadbirkorlik loyihalariga uzoq muddatli kapital kiritish (qo'yish).

Integratsiyalashuv - Mmiliy iqtisodiyotlarning yagona jahon xo'jaligiga tobora yaqinroq birlashuvi jarayoni.

Ichki bozor - Muayyan mamlakat doirasida tovarlar va xizmatlar ayirboshlanadigan bozor.

• **Tashqi savdo** – bir mamlakatning boshqa mamlakat yoki mamlakatlar bilan olib boriladigan savdosi. Mamlakatdan tovarlar chiqarish va (eksport) va mamlakatga tovarlar kiritish (import)dan tashkil topadi.

• **Agroiqlimiy resurslar** - qishloq xo‘jaligi tarmoqlari rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi iqlim imkoniyatlari agroiqlimiy resurslar deyiladi.

• **Yengil sanoat** - aholini keng iste’mol mahsulotlari (mato, kiyim, poyabzal va boshqalar) bilan ta’minlovchi sanoat tarmog‘i hisoblanadi. Ushbu tarmoq xomashyo sifatida, asosan, qishloq xo‘jalik mahsulotlaridan foydalanadi.

• **Qishloq xo‘jaligi** - moddiy ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlaridan biri. Dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari olish uchun ekinlar ekish va chorva mollarini ko‘paytirish bilan shug‘ullanadi, aholini oziq-ovqat mahsulotlari va xalq xo‘jaligining bir qancha tarmoqlarini xom ashyo bilan ta’minlaydi.

• **Dehqonchilik** - o‘simlik mahsulotlari ishlab chiqarish uchun madaniy o‘simliklar (qishloq xo‘jaligi ekinlari)ni yetishtirish; qishloq xo‘jaligining asosiy tarmoklaridan biri. Aholini oziq-ovqat mahsulotlari, chorvachilikni yem-xashak, ko‘pgina sanoat tarmoshri (oziq-ovqat, to‘qimachilik, farmatsevtika va boshqa)ni xom ashyo bilan ta’minlaydi.

• **Sug‘orma dehqonchilik** - qishloq xo‘jaligi ekinlarini sug‘orib yetishtirish. Cho‘l, chala cho‘l va qurg‘oqchil zonalarda, shuningdek, vegetatsiya davrining ayrim bosqichlari nam bilan yetarli ta’minlanmagan hududlarda vujudga kelgan. Dehqonchilikning eng intensiv turlaridan biri.

• **Intensiv qishloq xo‘jaligi** - qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi past almashlab ekish va kapital va mehnat kabi resurslardan yuqori foydalanish yoki maydonga nisbatan pestitsidlar va kimyoviy o‘g‘itlarni intensiv ishlatish bilan tavsiflanadi.

• **Ekstensiv dehqonchilik** - (intensiv dehqonchilikdan farqli o‘laroq) ekin maydonlariga nisbatan kam mehnat, o‘g‘it va kapital sarflanadigan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish tizimidir.

• **Iqtisodiy o‘shish** - bu ijtimoiy mahsulot va uni ishlab chiqarish omillarining miqdor va sifat jihatidan yaxshilanishi. Bu ko‘rib chiqilayotgan iqtisodiy tizimda (mamlakatda, mintaqada, jahonda) mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish hajmining o‘shishi va sifatining oshishida ifodalanadi. Iqtisodiy o‘shishning o‘lchovi - bu umuman real YaIMning o‘shishi yoki aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan YaIM.

• **Chorvachilik** - qishloq xo‘jaligining asosiy tarmoqlaridan biri. Chorvachilik mahsulotlari yetishtirish uchun chorva mollarini boqish va urchitish bilan shug‘ullanadi; aholini ish hayvonlari (ot, ho‘kiz, tuya, bug‘u), oziqovqat mahsulotlari (sut, qatiq, go‘sht, yog‘, tuxum va boshqalar), yengil sanoatni xom ashyo (jun, teri, mo‘yna va h.k.), dehqonchiliksh organik o‘g‘it bilan ta’minlaydi.

Amaliy mashg‘ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G‘.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O‘zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma’lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
4. А.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. A.S.Soliev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O‘zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.
6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.

7. <https://stat.uz/uz/> O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
9. <http://ziyo.net>
10. <https://e-library.namdu.uz/>
11. <https://unilibrary.uz/>

6-Amaliy mashg‘ulot. Ixtiyoriy olingan tarmoqning kombinatlashuv va mujassamlashuv darajasini aniqlash.

Ishdan maqsad: Talabalarda ixtiyoriy olingan tarmoqning kombinatlashuv va mujassamlashuv darajasini aniqlash haqida bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o‘quv uslubiy majmua, internet ma‘lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo‘shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg‘ulot topshiriqlari

1. Mujassamlashuv va uning turlari haqida tushuncha bering.
2. Ixtisoslashuv ishlab chiqarishni muhim shakli sifatidagi roli haqida tushuncha bering.
3. Ixtisoslashuvni aniqlash uchun zarur shart – sharoitlar haqida tushuncha bering.
4. Kooperatsiya va kombinatsiya korxonalar birlashmasining geografik xususiyatlarini tahlil qiling.

Qo‘shimcha topshiriqlar:

Quyidagi atamalarni yozing va yod oling:

- «Aqlning oqib o‘tishi» - yuqori malakali mutaxassislarining mamlakatlararo migratsiyasi.
- **Demping** — savdo siyosatining moliyaviy metodi bo‘lib, to‘vami tashqi bozorga mamlakatdagi mavjud normal bahoga qaraganda past baholarda eksportga chiqarish.
- **Oltin-valuta zaxiralari** — mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklari ixtiyorida turuvchi yuqori likvidli moliyaviy aktivlar.
- **Resurslar asosida ishlovchi tarmoqlar** — xomashyoni tashish xarajatlari tayyor mahsulotni tashish xarajatlaridan qimmatga tushadigan tarmoqlar.
- **Xalqaro mehnat taqsimoti** — bu davlatlar o‘rtasida mehnatning ijtimoiy hududiy taqsimlanishi bo‘lib, u alohida davlatlar ishlab chiqarishining ixtisoslashuviga asoslanadi.
- **Mineral resurslar** - hisobga olingan kon zaxiralari - rudali va rudasiz, ustki qatlam va yerbag‘rida, ko‘llar va dengiz suvlari ostida, xo‘jalikda ishlatiladiganlari.

Amaliy mashg‘ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G‘.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O‘zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma‘lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444

4. А.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. А.С.Солриев ва бoshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-Т.: О'zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-б.
6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -Т.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
7. <https://stat.uz/uz/> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -Т.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
9. <http://ziyo.net>
10. <https://e-library.namdu.uz/>
11. <https://unilibrary.uz/>

7-Amaliy mashg'ulot. HICHMlarga ta'sir etuvchi omillar.

Ishdan maqsad: Talabalarda HICHMlarga ta'sir etuvchi omillar haqida bilim va ko'nikmalarini shakllantirish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo'shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari

1. Bozor munosabatlarning shakllanishi va rivojlanish sharoitida ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashish qonuniyatlarini tahlil qiling.
2. Tabiiy omillar, tabiiy sharoit va qazilma boyliklar – ning HICHMga ta'sirini tushuntiring.
3. Aholi va mehnat resurslari, transport va boshqa infrastruktura turlarining ahamiyatini tushuntiring.
4. HICHM va ekologiyani o'zaro ta'sirini tushuntiring.

Qo'shimcha topshiriqlar:

O'tilgan darslar bo'yicha quydagi atama va tushunchalarga ta'rif bering:

- **Xalqaro geografik mehnat taqsimoti** –
  - bu alohida mamlakatlar iqtisodiyotining mahsulot yoki xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarishga va keyinchalik ularni almashishga yoki sotishga ixtisoslashuvi.
- **Mehnatning geografik taqsimoti** –
  - bu har qanday darajadagi iqtisodiy jihatdan bog'liq bo'lgan alohida hududlarning ishlab chiqarish ixtisoslashuvi: hududlar, iqtisodiy rayonlar, mamlakatlar va boshqalar, ular o'rtasida mahsulot va xizmatlar almashinuvi.
- **Ma'muriy – hududiy bo'linish** –
  - davlatni hududiy tashkil etish tizimi, uning asosida davlat hokimiyati, boshqaruvi organlari shakllantiriladi va ishlaydi.
- **Shtandort** -

- Korxonaning joylashgan o'ri, sanoat mahsulotlarini xuddi shunday ixtisoslashtirilgan boshqa korxonalariga nisbatan kamroq harajat bilan ishlab chiqarish.
  - **Hududiy tashkil etish** -
    - u odatda mazmun va shakllari bo'yicha ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga yaqinroq turadi. Shu bilan birga oddiy joylashtirishdan farq qilib, ishlab chiqarishni, aholi yoki xo'jalik tarmoqlarini hududiy tashkil etish ayni paytda uni muayyan maqsadga yo'naltirilishi va eng muhimi-boshqarilishini ham o'z ichiga oladiki, bu ushbu tushunchaning ilmiyroq va amaliyroqligidan darak beradi.
  - **Mehnat taqsimoti** -
    - ijtimoiy mehnatni mustaqil vazifalarni bajaruvchi mehnat turlariga ajralishi jarayonidan iboratdir.
  - **Rayon** –
    - ixtisoslashishga ko'ra qo'shni hududlardan o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra ajralib turuvchi taksonomik birlik. U tushunchasini ikki asosiy xususiyati mavjud: **birinchisi** muayan hududning o'ziga xosligi va qo'shni hududlardan farq qilishi; **ikkichisi** hududiy birlik va yaxlitlik xususiyatlarining mavjudligi.
  - **Kooperatsiya** -
    - pirovard natijada muayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarning hamkorligidir
  - **Kombinatlashuv** -
    - korxonalar birlashmasidan iborat. Ammo bu yerda tarqoq holda joylashgan birlik emas, balki ularning hududiy umumiyli, texnologik va tashkiliy birligi tushuniladi.
  - **Ixtisoslashuv** -
    - Uning uch bosqichi va uch turi mavjud, **korxonalar, shahar yoki rayon**

Amaliy mashg'ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:
1. H.G'.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
  2. O'zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma'lumotlar;
  3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
  4. А.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
  5. A.S.Soliev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O'zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.
  6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
  7. <https://stat.uz/uz/> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
  8. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
  9. <http://ziyo.net>
  10. <https://e-library.namdu.uz/>
  11. <https://unilibrary.uz/>

8-Amaliy mashg'ulot. A.Veberning ishlab chiqarish shtandorti nazariyasidagi vazifalar yechimi.

Ishdan maqsad: Talabalarda A.Veberning ishlab chiqarish shtandorti nazariyasidagi vazifalar yechimi haqida bilim va ko'nikmalarini shakllantirish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo'shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari

1. Sanoat tarmoqlari va uni hududiy tashkil qilish xususiyatlari haqida tushuncha bering.
2. Alohida sanoat tarmoqlarini joylashtirish haqida tushuntiring.
3. Sanoat tugunlari, markazlari va sanoat HICHMlari haqida tushuncha bering.
4. A.Veberning ishlab chiqarish Shtandorti nazariyasi haqida tushuncha bering.

Qo'shimcha topshiriqlar:

1. **O'tilgan darslar bo'yicha quydagi atama va tushunchalarga ta'rif bering:**

Erkin iqtisodiy hudud – investitsiyalarni alohida mintaqalar va mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, resurslarni kam chiqindili va chiqindisiz qayta ishlovchi yanada progressiv texnologiyalarni joriy qilish, xalqaro aloqa va hamkorlikka ta'sir o'tkazish uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida soliqqa tortish, valyuta, bojxona va shu kabi boshqarmalarni tartibga solishdagi alohida tartib va shart-sharoitlar o'rnatadigan huquqiy normalar yig'indisi.

Agrosanoat majmuasi – qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq xo'jalik tarmoqlarining birligi.

Sanoat aglomeratsiyasi – bir xil turdagi sanoatning ma'lum bir geografik hududda yuqori darajada jamlanganligi va bu turdagi sanoatga tegishli kapital va omillarning bozor mexanizmlari asosida to'planishi va asta-sekin birlashishi jarayoni tushuniladi.

2. **Nuqtalar o'rnini mos so'zlar bilan to'ldiring:**

- **HICHM** nazariyasini rivojlantirishga ... .. kabi bir qator olimlar o'z hissalarini qo'shdilar.
- **N.N.Kolosovskiy** ishlab chiqarishning hududiy majmualari iborasi iqtisodiy rayonlar to'g'risidagi tushuncha o'rnini egallamasligi kerak; bu iqtisodiy rayonlarning «... ..»ni tashkil etadi, xolos deb uqtirgan.
- **N.N.Kolosovskiy** aytgan ma'noda, ya'ni ma'lum bir joyda ishlab chiqarish korxonalarining o'zaro bog'liq holda joylanishi va rivojlanishi asosida vujudga kelgan majmualar esa tom ma'noda yoki «... ..», deb atalishi to'g'riroq.
- **N.N.Kolosovskiy** shogirdlaridan biri ... .. bunday hududiy ishlab chiqarish majmualarni mamlakat ahamiyatiga molik, muhim bir muammoni hal etishga, bir maqsadga qaratilgan dasturli majmualar, deb yozadi.

Amaliy mashg'ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G'.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O'zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma'lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
4. A.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув кўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. A.S.Soliyev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O'zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.
6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
7. <https://stat.uz/uz/> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
9. <http://ziyo.net>
10. <https://e-library.namdu.uz/>
11. <https://unilibrary.uz/>
12. https://studme.org/1510082726381/geografiya/shtandort_promyshlennosti_vebera

9-Amaliy mashg'ulot. I.Tyunenning qishloq xo'jaligi shtandorti nazariyasini tahlil qilish.

Ishdan maqsad: Talabalarda I.Tyunenning qishloq xo'jaligi shtandorti nazariyasini tahlil qilish haqida bilim va ko'nikmalarini shakllantirish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo'shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari

1. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, uning tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar haqida tushuncha bering.
2. Transport, fan-texnika taraqqiyotining dehqonchilik va chorvachilikni joylashtirishga ta'siri haqida tushuncha bering.
3. Ishlab chiqarishni joylashtirishda I.Tyunen g'oyalari haqida tushuncha bering.
4. I.Tyunenning qishloq xo'jaligi shtandorti nazariyasi haqida tushuncha bering.

Qo'shimcha topshiriqlar:

1. Nuqtalar o'rnini mos so'zlar bilan to'ldiring:

- Hududiy ishlab chiqarish majmualarini iqtisodiy jihatdan samarador ekanligi, eng avvalo, ... mavjudligidan kelib chiqadi.
- Hududiy ishlab chiqarish majmualari ham tizim-tarkib g'oyasiga ko'ra ... .. bo'ladi. Bunda birlamchi element sifatida oddiy korxonalar xizmat qiladi.
- Sanoat korxonasi mavjud bo'lgan joy ... .. hisoblanadi.
- Agar bir joyda bir necha sanoat korxonasi mavjud bo'lsa, u holda ... .. vujudga keladi.

- Yirik sanoat markazlari atrofida sanoat punktlarining joylashuvi navbatdagi, ya'ni sanoat ishlab chiqarishini hududiy tashkil etilishining to'rtinchi pog'onasi, bosqichi – ... .. shakllantiradi.

Amaliy mashg'ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G'.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O'zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma'lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
4. A.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. A.S.Soliyev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O'zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.
6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
7. <https://stat.uz/uz/> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
9. <http://ziyo.net>
10. <https://e-library.namdu.uz/>
11. <https://unilibrary.uz/>
12. <https://elearning.raghunathpurcollege.ac.in/files/F0B7D49315872238610.pdf>
13. <https://welfare-economy.com/article.php?idarticle=124>

10-Amaliy mashg'ulot. V.Kristaller, A.Lyosh ta'limotini tahlil qilish.

Ishdan maqsad: Talabalarda ishlab chiqarish, sanoat va xizmat ko'rsatishni joylashtirish haqidagi V.Kristaller hamda A.Lyosh ta'limotlari haqida tushuncha hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo'shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari

1. Ijtimoiy infrastruktura va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini joylashtirish haqida tushuncha bering.
2. Aholiga xizmatlarni ko'rsatish va ularning hududiy tashkil qilinishini o'rganing.
3. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining tarkibi haqida tushuncha bering.
4. V.Kristallerning "Markaziy o'rinlar" g'oyasi haqida tushuncha bering.
5. A.Lyoshning "Iqtisodiy landshaft" ta'limoti haqida tushuncha bering.
6. Xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy majmualari haqida tushuncha bering.

Qo'shimcha topshiriqlar:

1. Nuqtalar o'rnini mos so'zlar bilan to'ldiring:

1. ... .. yilda Tyunenning vatandoshi – ... .. sanoat Shtandorti to‘g‘risida ilmiy izlanishlar olib bordi.
2. U o‘zining diqqat-e‘tiborini sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishga ta‘sir etuvchi ... .. qaratdi.
3. ... .. sanoat Shtandorti va sanoat geografiyasining asoschisidir.
4. Sanoat shtandortini belgilovchi ikkita omil – ... .. va ... .. olindi.
5. A.Veber transport omiliga ... .. yoki ... .. ning vazni, tashiladigan masofa, mehnat resursida ish xaqi, ... omilida esa korxonalarining bir joyda to‘planishini hisobga olgan.
6. Veber ilmiy adabiyotda o‘zining shtandort nazariyasi, «... .. » va «... .. » tushunchalarini kiritganligi bilan mashhurdir.

Amaliy mashg‘ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G‘.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O‘zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma‘lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
4. А.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. A.S.Soliyev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O‘zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.
6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
7. <https://stat.uz/uz/> O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
9. <http://ziyo.net>
10. <https://e-library.namdu.uz/>
11. <https://unilibrary.uz/>

11-Amaliy mashg‘ulot. Transportni joylashtirish va transport tugunlari.

Ishdan maqsad: Talabalarda transportni joylashtirish va transport tugunlari haqida tushuncha hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o‘quv uslubiy majmua, internet ma‘lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo‘shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg‘ulot topshiriqlari

1. Transport ishlab chiqarish va uni hududiy tashkil qilishning asosi ekanligini tushuntiring.
2. Transportga xalq xo‘jaligi tarmog‘i va ishlab chiqarishning joylashtirish omili sifatida tushuncha bering.
3. Transport turlari va ularni joylashtirish haqida tushuncha bering.
4. Transport tugunlari va erkin iqtisodiy mintaqalar shakllanishini tushuntiring.

5. Transport va HICHLar haqida tushuncha bering.

Qo'shimcha topshiriqlar:

1. Quyida keltirilgan atamalarni yozing va yod oling:

- **Transport** (lot. transporto - tashiyman) - ijtimoiy moddiy ishlab chiqarish tarmog'i, yuklarni va yo'lovchilarni bir joydan ikkinchi joyga eltishni, mamlakat viloyat va tumanlari, korxonalari, xalq xo'jalik tarmoqlari o'rtasida, shuningdek, mamlakat ichida ayirboshlash va aloqani ta'minlaydi.

- **Avtomobil transporti** - yuk va yo'lovchilarni relssiz yo'llarda tashishga mo'ljallangan transport turi. Xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida keng foydalaniladi.

- **Dengiz transporti** - okean, dengiz, dengiz kanallari orqali kemalarda yuk va yo'lovchi tashuvchi suv transporta turi. Xizmat ko'rsatish doirasiga ko'ra, uning ichki dengiz transporti (bir mamlakat o'rtasidagi portlararo qatnaydigan) va xalqaro dengiz transporti (mamlakatlararo qatnaydigan) turlari mavjud.

- **Transport tuguni** - bir necha transport turlari, aloqa yo'llari o'zaro qo'shilgan va tarmoqlangan joy. Transport tugunlari xilma-xil belgilari, transport turlari, transport asosiy shaxobchalar sxemasi, xalq xo'jaligidagi ahamiyati, yuk oborotidagi asosiy yuk turlari.

- **Transport logistikasi** - muayyan moddiy buyumlar, yuklar va boshqalarni bir joydan boshqa bir joyga optimal yo'nalish bo'yicha yetkazib berish, tashishni tashkil etish tizimi.

- **Transport to'ri zichligi** - aholi jon boshiga yoki hudud maydoniga to'g'ri keluvchi transport yo'llari uzunligi. Mazkur ko'rsatkich transportning ish natijalariga katta ta'sir ko'rsatadi.

- **Transport tizimi** - unga kiruvchi elementlar transport to'ri, transport turlari, transport tuguni, transport markazlari va transport vositalarining o'zaro uyg'unlashgan holda to'g'ri hududiy tashki etilganligi, ularning mustaqil faoliyat ko'rsata olishi va boshqaruvchanligiga tizim deyiladi.

- **Transport punkti** - mahalliy ishlab chiqarish bilan aloqador bo'lgan transport korxonalari, omborxonalar, alohida stansiyalar va portlarni o'z ichiga oladi. Asosiy vazifasi yuklarni o'z tasir doirasidagi yuklarni ortish-tushirish bir transport turidan ikkinchisiga o'tkazish kabilardir.

- **Transport markazlari** - temir yo'l stansiyalari, dengiz bandargohlari - daryo pristanlari tushuniladi. Bu yerda ortish-tushirish ishlari amalga oshiriladi. Yo'lovchilar boshqa transport vositalari bilan almashinish imkoniyati mavjud.

- **Transmilliy korporatsiyalar** - kooperativ asosda tashkil etilgan, jahon xo'jaligida bitta yoki bir qator tarmoqlarni nazorat qiluvchi yirik birlashmalar. Ularning kapitallari esa transmilliy kapital deyiladi.

- **Transport tuguni** - bir yoki bir nechta transport turning mujassamlashgan joyi, transport yo'llarining kesishuvi (uchtadan kam emas), yuklarni tushirish va qaytadan ortish, yo'lovchilarni boshqa joyga o'tkazish, katta yuk va yo'lovchi aylanmasi hajmida transport vositalarini saralash joyi, Transport tugunining turlari - temir yo'l, avtoyo'l, aviatugunlar va h.k. Transport turlarining uyg'unlashuviga ko'ra transport tugunlari va majmualar tugunlarga ajratiladi (u o'z ichiga transport turlarining aksariyatini qamrab oladi, suv-quruqlik, quruqlik, havo-quruqlik)¹³.

¹³ Isayev A. Transport geografiyasi. O'quv qo'llanma. -T., «Mumtoz so'z» 2019 y.

- **Transport oqimi** (yuk va yo'lovchi oqimi) - transport vositalari yordamida transport yo'li yoki yo'nalishi bo'ylab yuk va yo'lovchilarning katta hajmini bir joydan ikkinchi joyga yo'naltirilgan harakatlanishidir.

- **Transport to'ri** - iqtisodiy-geografik jihatdan muayyan hududning transport tugunlari, markazlari va yo'l tarmog'i bu barcha narsaning asosi bo'lib, u hududning shaklga ega bo'lishini ta'minlaydi, muayyan hududni birlashtirdi¹⁴.

Amaliy mashg'ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G'.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O'zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma'lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
4. А.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. A.S.Soliyev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O'zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.
6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
7. <https://stat.uz/uz/> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
9. <http://ziyo.net>
10. <https://e-library.namdu.uz/>
11. <https://unilibrary.uz/>

12-13-Amaliy mashg'ulot. Aholi joylashuvi va geodemografik majmualar.

Ishdan maqsad: Talabalarda aholining ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni, aholi joylashuvining o'ziga xos xususiyatlari, aholi joylashuvining hududiylik va aholiylik koeffitsiyentlari hamda geodemografik majmualar haqida tushuncha hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo'shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari

1. Aholining ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni haqida tushuncha bering.
2. Aholi joylashuvining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qiling.
3. Aholi joylashuvining hududiylik va aholiylik koeffitsiyentlari haqida tushuncha bering.
4. Geodemografik majmualar haqida tushuncha bering.

Qo'shimcha topshiriqlar:

- 1. Quyidagi atamalarga izohini yozing va yod oling.**

---

¹⁴ Баранский Н.Н. Экономическая география. Экономическая картография. М.: Географгиз, 1956.- С.168

Aglomeratsiya, aholi punktlari agglomeratsiyasi – aholi punktlari, asosan shaharlar, shuningdek, qishloqlarning intensiv xo'jalik mehnat va madaniy- maishiy hamda rekreatsion aloqalar bilan bog'lanib, yagona birlikni tashkil qilgan kompakt hududli guruhi.

Aglomeratsiya (Agglomeration) – yirik shahar atrofida qator shahar va qishloqlarning mujassamlashuvi va o'zaro bog'liq holda rivojlanishi. Uning uchun bir yoki bir necha yirik shahar (yadrosi), ikki yoki undan ortiq yo'ldosh shahar, yadro va yo'ldosh shaharlar o'rtasida kamida ikki soatli aholi aloqalari bo'lishi lozim.

Aholi zichligi – muayyan hududda aholining joylashuv darajasi. Mamlakat yoki biror hudud (viloyat, tuman) aholi sonini shu hudud yer maydoniga (odatda 1 km. ga) taqsimlash bilan hisoblab chiqariladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarish – jamiyat yoki milliy iqtisodiyot miqyosida ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida kishilarning ehtiyojlarini qondirish uchun kerak bo'ladigan ne'matlarni yaratishga yo'naltirilgan iqtisodiy faoliyatlar majmui. Bu faoliyat natijasida yalpi milliy maxsulot, shu jumladan yalpi ichki mahsulot va milliy daromad ishlab chiqariladi.

Ijtimoiy tuzum – jamiyatning muayyan taraqqiyot bosqichiga xos bo'lgan ijtimoiy munosabatlar tizimi. Ijtimoiy tuzum jamiyatda qanday ijtimoiy munosabatlar amal qilishini aks ettiradi.

Iqtisodiy rayon, iqtisodiy-geografik rayon – tabiiy va iqtisodiy sharoitlari bir xil va xalq xo'jaligi tarixan tarkib topgan, ixtisoslashgan ishlab chiqarishga ega bo'lgan hudud.

Konurbatsiya (Conurbation) – hududiy jihatdan bir-biri bilan qo'shilib ketgan shahar va shaharchalarning ulkan tizimi. U ham agglomeratsiyaning bir ko'rinishi.

Megalopolis (Megapolis) – Ikki yoki undan ortiq agglomeratsiyalarning xududiy jihatdan qo'shilib ketishidan hosil bo'lgan urbanizatsiyalashgan hudud. Qadimgi Gretsiyadagi Arkadiylarning bosh shahri Megapol nomidan olingan. U 35 ta qishloqni qo'shilishidan hosil bo'lgan. Dunyodagi yirik megalopolislar BosVash, Tokaydo, Chippits, San-San va hk. Bu termini birinchi bo'lib J.Gottman qo'llagan.

Megapolis – yirik shaharning o'z ma'muriy hududiy doirasidan atrofga chiqishi va kengayib borishi. BMT ko'rsatmasiga binoan aholi soni 8 mln.dan ortgan shahar, ayrim hollarda aholi soni kam bo'lsa ham, mamlakatning bosh shahri shu nom bilan yuritiladi. M: Toshkent shahri.

Geodemografiya – ixcham geografik hududda yashovchi odamlar o'rtasidagi munosabatlarni va ularni boshqa joylarda yashovchilardan ajratib turadigan o'xshash demografik belgilarga ega yoki yo'qligini o'rganadigan fan.

Amaliy mashg'ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G'.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O'zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma'lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
4. A.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. A.S.Soliyev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O'zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.

6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
7. <https://stat.uz/uz/> O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
9. <http://ziyo.net>
10. <https://e-library.namdu.uz/>
11. <https://unilibrary.uz/>

14-Amaliy mashg‘ulot. O‘zbekiston Respublikasining mintaqaviy siyosatini o‘rganish.

Ishdan maqsad: Talabalarda O‘zbekiston Respublikasining mintaqaviy siyosati va uning mohiyati haqida tushuncha hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o‘quv uslubiy majmua, internet ma’lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo‘shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg‘ulot topshiriqlari

1. O‘tish davrida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirilishini o‘rganing.
2. Mintaqaviy siyosatning mohiyati va shakllari haqida tushuncha bering.
3. O‘zbekiston Respublikasining mintaqaviy siyosatini tahliliy o‘rganing.
4. O‘zbekiston Respublikasi xo‘jaligining hududiy tarkibi va iqtisodiy rayonlashtirish haqida tushuncha bering.

Qo‘shimcha topshiriqlar:

1. Quyidagi atamalarga izohini yozing va yod oling.

Mintaqaviy iqtisodiyot: mintaqaning geografiyasi va inson faoliyatining mintaqaning umumiy rivojlanishi va farovonligi uchun maksimal iqtisodiy foyda keltirish qobiliyatini anglatadi.

Agrosanoat majmuasi – qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste‘molchilarga yetkazib berish bilan bog‘liq xo‘jalik tarmoqlarining birligi.

Ishlab chiqarishning to‘planishi – ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to‘planishi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish - bu xo‘jalik hayotining barcha sohalaridagi to‘siq hamda cheklovlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar

Ijtimoiy infratuzilma - odamlar yashash va turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta‘minlaydigan sohalar.

Mintaqashunoslik - bu hududiy hamjamiyatlarning rivojlanishidagi ichki va tashqi omillarni (geosiyosiy, geografik, iqtisodiy, sotsial-madaniy, konfessional va boshqalar), mintaqaviy guruhlar, mamlakatlar va ularning mintaqalari xalqaro munosabatlar va global raqobat subyektlari sifatida o‘rganadigan tahliliy universitet fanidir.

Xalqaro kooperatsiyalashuv- mamlakatlarning oldindan o‘zaro kelishgan holda ishlab chiqarishga xalqaro ixtisoslashuvi.

Xalqaro korporatsiyalar - jahon tovar va ishlab chiqarish omillari bozorlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatuvchi yirik kompaniyalar

Transmilliy korporatsiyalar - bosh kompaniya bir mamlakat kapitaliga tegishli bo'lib, filiallari esa dunyo bo'ylab tarqalib ketgan kompaniyalar

Ko'pmillatli korporatsiyalar - bosh kompaniya ikki va undan ortiq mamlakat kapitaliga tegishli bo'lib, xorijiy bo'limlari turli mamlakatlarda joylashgan korporatsiyalar

Strategik alyanslar - jahon bozoridagi global iqtisodiy masalalarni birgalikda hal etish maqsadida tuziladigan firmalararo ittifoq bo'lib, ushbu ittifoq mazkur firmalarning boshqa sohalarga raqobatlashuviga to'sqinlik qilmaydi.

Transmilliylashuv indeksi - TMKning xorijdagi tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga jal etilganlik darajasi.

Iqtisodiy rivojlanish modeli - Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishini aks etiruvchi murakkab ko'rsatkichlar tizimi va ular o'rtasidagi bog'liqlik, milliy xo'jalikning bir butunligi

Iqtisodiyotning ochiqligi - mamlakat iqtisodiyotining xalqaro mehnat taqsimotiga integratsiyalashish darajasidir

Amaliy mashg'ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G'.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O'zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma'lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
4. А.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. А.С.Солыев ва бoshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O'zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.
6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
7. <https://stat.uz/uz/> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
9. <http://ziyo.net>
10. <https://e-library.namdu.uz/>
11. <https://unilibrary.uz/>

15-Amaliy mashg'ulot. Sotsial va siyosiy geografiyada hududiy majmualar.

Ishdan maqsad: Talabalarda sotsial va siyosiy geografiyadagi hududiy majmualar haqida tushuncha hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: Xarita, o'quv uslubiy majmua, internet ma'lumotlari, daftar va ruchka, rangli qalamlar, qo'shimcha adabiyotlar.

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari

1. Sotsial geografiya va sotsial makon haqida tushuncha bering.
2. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalaridagi hududiy majmualar haqida tushuncha bering.
3. Diniy, turistik va rekreatsion hududiy majmualar haqida tushuncha bering.
4. Siyosiy geografik majmualar haqida tushuncha bering.

Qo'shimcha topshiriqlar:

1. Quydagi atamalarni yozing va yod oling:

Jahon bozori - Xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish bilan o'zaro bog'langan mamlakatlar o'rtasidagi barqaror tovar pul munosabatlari tizimi.

Ijtimoiy tuzum - Jamiyatning muayyan taraqqiyot bosqichiga xos bo'lgan ijtimoiy munosabatlar tizimi. Ijtimoiy tuzum jamiyatda qanday ijtimoiy munosabatlar amal qilishini aks ettiradi.

ASEAN - 1967-yilda Bruney, Vyetnam, Indoneziya, Kambodja, Laos, Malayziya, Myanma, Singapur, Tailand va Filippin tomonidan tashkil etilgan Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi.

APEC - 1989-yilda Avstraliyaning taklifi bilan Tinch okeani xavzasida iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati.

BENILYUKS - 1960-yilda Belgiya, Niderlandiya va Lyuksemburg o'rtasida imzolangan iqtisodiy ittifoq.

BRIC - barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlariga, jahon iqtisodiyoti va savdosida salmoqli ulushga ega Braziliya, Rossiya, Hindiston va Xitoydan iborat mamlakatlar guruhi.

BRICS - barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlariga, jahon iqtisodiyoti va savdosida katta ulushga ega Braziliya, Rossiya, Hindiston, Xitoy va Janubiy Afrika Respublikasidan iborat mamlakatlar guruhi.

Amaliy mashg'ulotni bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G'.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O'zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma'lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
4. А.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. A.S.Soliyev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O'zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.
6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
7. <https://stat.uz/uz/> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
9. <http://ziyo.net>
10. <https://e-library.namdu.uz/>
11. <https://unilibrary.uz/>

Mustaqil ta'lim tashkil etshining shakli va mazmuni.

“Hududiy klasterlarning nazariy asoslari”dan mustaqil ta'limni tashkil etishning maqsad va vazifalari

Talaba mustaqil shii O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining “Talabalar mustaqil shilarini tashkil etshi to'g'risida”gi 2009 yil 14 avgustdagi 286-sonli buyrug'i va “Talabalar mustaqil shiini tashkil etshi va nazorat qilish bo'yicha Yo'riqnoma” asosida tashkil etiladi.

Talaba mustaqil shii o'quv dasturida belgilangan bilim, ko'nikma va malakaning ma'lum bir qismini talaba tomonidan fan o'qituvchisi maslahati va tavsiyalari asosida auditoriya va auditoriyadan tashqarida o'zlashtirilshiiiga yo'naltirilgan tizimli faoliyatdir.

Talaba mustaqil shini tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda, quyidagi shakllardan foydalanshi tavsiya etiladi:

- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganshi;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruza qismini o'zlashtirshi;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha fan bo'limlari yoki mavzulari ustida shilash;
- mavzuga oid karta-sxemalar va turli chizmalar tayyorlash;
- talabaning o'quv, ilmiy-tadqiqot shilarini bajarshi bilan bog'liq bo'lgan fan bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganshi;
- fanlar bo'yicha uyga berilgan topshiriqlarni bajarshi;
- mavzular bo'yicha slaydlar, prezentatsiyalar tayyorlash.
- mavzular bo'yicha slaydlar, prezentatsiyalar tayyorlash.

Mustaqil shini bajarshi uchun har bir mustaqil shi yuzasidan talabalarga ko'rsatma va tavsiyalar berib boriladi va mashg'ulotlarda talabalarga yetkaziladi.

Mustaqil shilarni nazorat qilish va topshiriqlarni qabul qilish shakllari

Talabalar mustaqil shiini nazorat qilish bevosita fan bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini olib boruvchi professor-o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi. Mustaqil shi topshiriqlarni o'qitiladigan fan xususiyatidan kelib chiqib quyidagi shakllarda qabul qilish tavsiya etiladi.

- ◆ esse yozish
- ◆ infografika tuzish
- ◆ kartalar shilash
- ◆ plakat va chizmalar
- ◆ slaydlar
- ◆ tarqatma materiallar
- ◆ test savollari
- ◆ savollar ombori tuzish
- ◆ mavzuni tahlil qilish
- ◆ keys-stadiylar tuzish

“Hududiy klasterlarning nazariy asoslari” bo'yicha talabaning mustaqil ta'limi shu fanni o'rganish jarayonining tarkibiy qismi bo'lib, uslubiy va axborot resurslari bilan to'la ta'minlangan.

Talabalar auditoriya mashg'ulotlarida professor-o'qituvchilarning ma'ruzasini tinglaydilar. Auditoriyadan tashqarida talaba darslarga tayyorlanadi, adabiyotlarni konspekt qiladi, uy vazifa sifatida berilgan vazifalarni bajaradi. Bundan tashqari ayrim mavzularni kengroq o'rganish maqsadida qo'shimcha adabiyotlarni o'qib referatlar tayyorlaydi hamda mavzu bo'yicha testlar yechadi. Mustaqil ta'lim natijalari reyting tizimi asosida baholanadi.

Uyga vazifalarni bajarshi, qo'shimcha darslik va adabiyotlardan yangi bilimlarni mustaqil o'rganish, kerakli ma'lumotlarni izlash va ularni topshi yo'llarini aniqlash, internet tarmoqlaridan foydalanib ma'lumotlar to'plash va ilmiy izlanshilar olib borshi, ilmiy to'garak doirasida yoki mustaqil ravshida ilmiy manbalardan foydalanib ilmiy maqola va ma'ruzalar

tayyorlash kabilar talabalarning darsda olgan bilimlarini chuqurlashtiradi, ularning mustaqil fikrlash va ijodiy kobiliyatini rivojlantiradi.

Uy vazifalarini tekshirshi va baholash amaliy mashg'ulot olib boruvchi o'qituvchi tomonidan, konspektlarni va mavzuni o'zlashtirshi darajasini tekshirshi va baholash esa ma'ruza darslarini olib boruvchi o'qituvchi tomonidan xar darsda amalga oshiriladi.

"**Hududiy klasterlarning nazariy asoslari**" fanidan mustaqil shi majmuasi fanning barcha mavzularini qamrab olgan va quyidagi katta mavzular ko'rinshiida shakllantirilgan.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Ma'ruza va amaliy mashulotlarga tayyorgarlik ko'rish.
2. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilishga oid ilmiy ishlanmalar bilan tanishish.
3. N.N.Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari to'g'risidagi nazariyasi
4. Sanoatning hududiy majmualari. Mintaqalarda shakllangan hududiy ishlab chiqarish majmualarini o'rganish va chizmasini chizish.
5. Hududiy tashkil etish omillarini o'rganish va sxemasini chizish
6. Ishlab chiqarishni joylashtirishning klassik g'oyalarini rivojlanayotgan mamlakatlar misolida taxlil qilish.
7. Angren-Olmaliq tog'-kon sanoati rayoni.
8. Sanoat rayonlari. Transport va hududiy majmualar
9. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.
10. Transport tarmoqlarining joylanish omillari
11. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari va ijtimoiy infratuzilma
12. Hududiy majmualar va shaharlar rivojlanishi.
13. Qishloq xo'jaligi va transport joylashuvining ekologik jihatlari.
14. O'zbekiston transporti.
15. Sotsial va siyosiy geografiyada hududiy majmualar

Mustaqil o'zlashtiriladigan mavzular bo'yicha talabalar tomonidan dolzarb mavzu bo'yicha ma'ruzalar tayyorlash, kurs ishi yozish, konspekt yozish, glossariy tuzish, individual va jamoaviy o'quv loyihasi tuzish, keys-topshiriqlarini bajarish, mavzuli portfoliolar tuzish, axborot-tahliliy materiallar bilan ishlash, manbalar bilan ishlash, infografika tuzish, chizma-tasviriy modellar (intellekt-kart, freym, mantiqiy graf va h.k.) yaratish, multimediali taqdimotlar yaratish, darslarning metodik ishlanmalarini tayyorlash, darsdan tashqari mashg'ulot ishlanmalarini tayyorlash va uni taqdimot qilish talab etiladi.

Mustaqil o'qib-o'rganish va mustaqil ish topshiriqlarini bajarishda talabalar quyidagi **vazifa** va **majburiyatlarni** amalga oshirishi lozim:

- fan (modul)lar bo'yicha mustaqil o'qib-o'rganish uchun tavsiya etilgan mavzularni to'liq o'zlashtirishi va mustaqil ish topshiriqlarini belgilangan muddatlarda sifatli tarzda taqdim etishi;

- mustaqil ish topshiriqlarini bajarishda plagiat (ko'chirmakashlik)ga yo'l qo'ymasligi;

- mustaqil ish topshiriqlarini bajarishga kreativ yondashishi, mustaqil, tanqidiy va innovatsion fikrlash, axborotlar bilan ishlash kompetentligiga ega bo'lishi, o'z-o'zini rivojlantirishga intilishi;

- kichik guruhlarda hamkorlikdagi mustaqil ish topshiriqlarini bajarishda

jamoaning umumiy maqsadiga mos harakat qilishi, o'ziga yuklatilgan vazifalarni o'z vaqtida bajarishi, jamoada ishlay olish kompetentsiyasini o'zlashtirishi.

Mustaqil ishga qo'yilgan baho (ballar) bo'yicha e'tirozlar bo'lgan taqdirda, talaba belgilangan muddat tugaganidan keyin 24 (yigirma to'rt) soat (1 sutka) davomida dekanat (registrator ofis)ga elektron platforma orqali ariza bilan murojaat qilishi mumkin

Mustaqil ta'lim mavzularini taqsimlanishi				
№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Mustaqil ta'lim turi	Bajarish shakli	soati
1	Ma'ruza va amaliy mashulotlarga tayyorgarlik ko'rish.	Auditoriya mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rish	ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish, manbalar bilan ishlash.	8
2	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilishga oid ilmiy ishlanmalar bilan tanishish.	Auditoriya mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rish	axborot-tahliliy materiallar bilan ishlash. Tahliliy fikrlar asosida savollar banki tuzish	8
3	N.N.Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari to'g'risidagi nazariyasi	Auditoriyadan tashqari vaqtda bajariladigan mustaqil ishlar	axborot-tahliliy materiallar bilan ishlash. Tahliliy fikrlar asosida savollar banki tuzish	8
4	Sanoatning hududiy majmualari. Mintaqalarda shakllangan hududiy ishlab chiqarish majmualarini o'rganish va chizmasini chizish.	Axborot-resurs markazlari, uyi (talabalar turar joylari)da o'qib-o'rganish	axborot-tahliliy materiallar bilan ishlash; multimediali taqdimotlar yaratish	8
5	Hududiy tashkil etish omillarini o'rganish va sxemasini chizish	Axborot-resurs markazlari, uyi (talabalar turar joylari)da o'qib-o'rganish	FAQ-frequently asked questions orqali o'zini qiziqtirgan savol va muammolarga javob izlash	8
6	Ishlab chiqarishni joylashtirishning klassik g'oyalarini rivojlanayotgan mamlakatlar misolida taxlil qilish.	Auditoriya mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rish	FAQ-frequently asked questions orqali o'zini qiziqtirgan savol va muammolarga javob izlash	8
7	Angren-Olmaliq tog'-kon sanoati rayoni.	Axborot-resurs markazlari, uyi (talabalar turar joylari)da o'qib-o'rganish	axborot-tahliliy materiallar bilan ishlash; multimediali taqdimotlar yaratish	8
8	Sanoat rayonlari. Transport va hududiy majmualar	Auditoriyadan tashqari vaqtda bajariladigan mustaqil ishlar	axborot-tahliliy materiallar bilan ishlash; infografika tuzish	8
9	Qishloq xo'jaligi tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.	Auditoriyadan tashqari vaqtda bajariladigan mustaqil ishlar	axborot-tahliliy materiallar bilan ishlash; infografika tuzish	8

10	Transport tarmoqlarining joylanish omillari	Axborot-resurs markazlari, uyi (talabalar turar joylari)da o'qib-o'rganish	axborot-tahliliy materiallar bilan ishlash; infografika tuzish	8
11	Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari va ijtimoiy infratuzilma	Axborot-resurs markazlari, uyi (talabalar turar joylari)da o'qib-o'rganish	multimediali taqdimotlar yaratish	8
12	Hududiy majmualar va shaharlar rivojlanishi.	Auditoriyadan tashqari vaqtda bajariladigan mustaqil ishlar	multimediali taqdimotlar yaratish; glossariy tuzish	8
13	Qishloq xo'jaligi va transport joylashuvining ekologik jihatlari.	Axborot-resurs markazlari, uyi (talabalar turar joylari)da o'qib-o'rganish	axborot-tahliliy materiallar bilan ishlash; multimediali taqdimotlar yaratish	8
14	O'zbekiston transporti.	Axborot-resurs markazlari, uyi (talabalar turar joylari)da o'qib-o'rganish	FAQ-frequently asked questions orqali o'zini qiziqtirgan savol va muammolarga javob izlash	8
15	Sotsial va siyosiy geografiyada hududiy majmualar	Axborot-resurs markazlari, uyi (talabalar turar joylari)da o'qib-o'rganish	axborot-tahliliy materiallar bilan ishlash; multimediali taqdimotlar yaratish	8
Jami				120

Mustaqil ta'lim topshiriqlarini bajarish uchun foydalanish tavsiya etilgan adabiyot va internet resurslariga havolalar:

1. H.G'.Nabiyev, D.H.Nabiyev. Iqtisodiy statistika. T.: «Aloqachi» nashriyoti, 2008, 512 bet.
2. O'zbekiston Milliy atlasidagi iqtisodiy xaritalar va ma'lumotlar;
3. N.K.Komilova, Sh.Z.Jumaxanov. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi [Darslik]. – T.: - Universitet, 2021. – B. 444
4. А.Солиев Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма, Тошкент-2007.: 26 бет.
5. A.S.Soliev va boshqalar. Mintaqaviy iqtisodiyot.-T.: O'zbekiston Milliy universiteti. 2003. 304-b.
6. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
7. <https://stat.uz/uz/> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy sayti;
8. Iqtisodiy tahlil nazariyasi / darslik: N.F.Ishonqulov va boshq. -T.: «Sano-standart», 2014-yil. 336 b.
9. <http://ziyo.net>
10. <https://e-library.namdu.uz/>
11. <https://unilibrary.uz/>

«HUDUDIIY KLASTERLARNING NAZARIY ASOSLARI»

FANIDAN GLOSSORIY

Prognoz – prognoz yunoncha soʻzidan olingan boʻlib, oldindan koʻra bilish, bashorat etish maʼnolarni anglatib, kelajakni ilmiy usullar orqali istiqbollash tushuniladi. Bu istiqboldagi voqea, hodisalarning ilmiy modeli hisoblanadi, yaʼni kelajakda obyektning ehtimoliy holati haqida yoki bu holatga erishishning muddatlari va alternativ yoʻllari haqida ilmiy asoslangan fikrlar, mulohazalar. Gepoteza bilan taqqoslaganda u aniqligi yuqori boʻlgan, nafaqat miqdor balki, sifat tavsiflariga ega.

Prognozlash – prognozni ishlab chiqish, yaʼni maʼlum bir jarayonning rivojlanish aniq kelajagini maxsus ilmiy tadqiq etishdir. Prognozlashtirish prognozni ishlab chiqish jarayoni. Prognozning axborot bazasi boʻlib hisobotlar (aholining tabiiy va mexanik harakatlarining joriy hisoboti) va maxsus tashkil etilgan statistik kuzatuvlar (aholini roʻyxatdan oʻtkazishlar, maxsus tanlama ijtimoiy-demografik tadqiqotlar, aholining turli roʻyxat va kartotekalari) hisoblanadi.

Gipoteza – bu sodir boʻlishi mumkin boʻlgan yoki sodir boʻlmaydigan u yoki bu holatni rivojlanishi haqidagi farazlar. Gipoteza darajasida qoida boʻyicha tadqiq etilayotgan obyektning rivojlanishi haqidagi miqdor tavsiflari, umumiy qonuniyatlari beriladi.

Reja – tadqiq etilayotgan holatni, obyektning aniq qism voqelikni koʻra bilish va oldiga qoʻygan maqsadni aniq qoʻyishni nazarda tutadi. Prognoz va reja oʻrtasidagi farqlari:

- 1) reja direktiv xarakterga ega boʻlsa, prognoz – esa tavsiya etuvchi;
- 2) rejani ishlab chiqishda doim prognoz ishlabchiqilishini talab etadi.
- 3) prognoz koʻp variantli, reja esa unday emas. Prognoz va reja ishlab chiqilgandan keyin bir qator aniq chora-tadbirlar, davriboshlanadi. Koʻpincha bu jarayon dasturni ishlab chiqish shaklida amalga oshiriladi.

Dastur – bu maqsadlari va vazifalari aniq shakllangan, bajarilish muddati boʻyicha, moliyalashtirish manbalari va aniq bajaruvchilar kelishilgan xujjat hisoblanadi.

Prognostika – bu prognoz ishlab chiqish qonuniyatlari haqidagi ilm. U istalgan tabiat obyektini rivojlanishini prognozlash metodlarini qurish tamoyillarini oʻrganadi. Uning predmetiga prognoz tuzish tamoyillari va prognozlash metodlarini qurishni ishlab chiqish bilan bogʻliq boʻlgan barcha savollar kiradi.

Anketalashtirish (intervyu olish, soʻrovnomalar) – prognoz tavsifidagi subyektiv baholashlarni tartibga solish, obyektlashtirish maqsadida aholi, ekspertlar orasida soʻrovnoma oʻtkazish. Ayniqsa ekspert baholashlari katta ahamiyat kasb etadi. Prognozlash amaliyotida aholi oʻrtasidagi soʻrovnomalar oʻtkazish hozirgi kunda nisbatan kam amalga oshiriladi.

Ekstrapolyatsiya va interpolyatsiya qilish (jarayonning ikkita maʼlum boʻlgan muddatlari oʻrtasidagi oraliq qiymatni aniqlash) – kelajakda prognozni oldini olish (prognoz ishlanmalarining retrospektiya va prospektiyasi) va prognozning avvalgi

muddatlarini asoslash davomiyligida bashorat qilinayotgan hodisani ko'rsatkichlarini rivojlanishining dinamik qatorlarini shakllantirish.

«Aqli kishilarning ketib qolishi» — mamlakatdan «intellektual elita» vakillarini chet elda ishga joylashish maqsadida chiqib ketishi.

Tabiiy resurs - inson hayoti va faoliyai davomida bevosita foydalaniladigan barcha tabiat ne'matlariga aytiladi.

Konsalting — konsalting firma tomonidan har qanday iste'molchiga keng ko'lamdagi maslahat xizmatlarini ko'rsatish.

Konsern – manfaatlarning mos kelishi asosida korxonalar umumlashuvi, birlashuvining rivojlangan shakli. Konsernga kiruvchi korxonalar mustaqil korxonalar hisoblangani bilan haqiqatda yagona xo'jalik rahbarligiga bo'ysunadi. Konsernda konsorsiumdan farqli o'laroq, yagona iqtisodiy siyosat yurgizish, moliyaviy manbalarning bir qismini to'plash va ayrim boshqa vazifalar markazlashtiriladi.

Konversiya — harbiy sanoat kompleksi korxonalarini fuqarolarga mo'ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tkazish jarayoni.

Konvertirlangan (erkin almashtiriladigan) valyuta – har qanday xorijiy mamlakatlarga erkin va cheklanmagan miqdorda almashtirilishi mumkin bo'lgan valyutalar (AQSh, Kanada dollari, Angliya funt sterlingi, YeVRO, Yaponiya ienasi).

Oferta — aniq shart-sharoitlar asosida bitim tuzish taklifi.

Osiyo – Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti – tashkilot 1989 yilda tashkil topdi. Yangi Zelandiya, Gonkong, Xitoy, Avstraliya kabi davlatlar tashkiloti bo'lib, Shu hududdagi 11 mamlakatni, Yaponiya, ASEANga a'zo 6 mamlakatni (Malayziya, Singapur, Indoneziya, Filippin, Tailand. Bruney) birlashtiradi.

Osiyo taraqqiyot banki (OTB) – 1966 yili BMTning Osiyo va Tinch okeani bo'yicha iqtisodiy va ijtimoiy komissiyasining (ESKATO) qaroriga ko'ra tashkil topdi (1968 yildan boshlab kredit faoliyatini boshladi).

To'g'ri investitsiyalar — foyda olish bilan birgalikda kapital qo'yilayotgan obyektga o'zidan nazoratni ta'minlash huquqini beruvchi kapital qo'yilmalartushuniladi.

To'lov balansi — mamlakatning barcha rezidentlarining qolgan barcha mamlakatlar bilan ma'lum vaqt oralig'idagi (odatda bir yil) iqtisodiy bitimlari natijalarini sistemalashtirilgan holda qayd etilishidir.

To'lov balansining asosiy moddalar - tovar va xizmatlarda eksportimport, xorijiy investitsiya kapitali harakatini o'z ichiga oladi.

To'lov balansining balanslovchi moddalar — valyuta zahiralarning harakati, qisqa muddatli aktivlar hajmining o'zgarishi, davlat qarzlari va kreditlari, ikki tomonlama bitimlar hamda xalqaro tashkilotlar liniyasi bo'yicha moliyaviy yordamlarni aks ettiradi.

Transmilliy korporatsiyalar (TMK) - chet el aktivlariga ega bo'lgan yirik kompaniyani iqtisodiy tashkillashtirishning ko'rinishi.

Trest – sanoat monopoliyalarining 20-yillardagi eng yuqori shakli. Unda mahsulotni ishlab chiqarish, sotish, korxonalarining moliyasi to'la birlashtiriladi. Trest muayyan tarmoqda xukmronlik qiluvchi yagona ulkan shirkatchilik jamiyati bo'lib, AQShda keng tarqalgan monopolistik birlashma, unga kiruvchilar o'zlarining ishlab

chiqarish. Tijorat va yuridik mustaqilligini yo'qotadi. Bu esa, o'z navbatida kapitalni doiraviy oborotini tezlashtirish va foydani ko'paytirish imkoniyatini beradi. Trestlar 19-asrning 90-yillarida AQShda vujudga keldi.

Umumiy bozor — ishlab chiqarish omillarini milliy chegaralar orqali erkin ko'chib o'tishini ta'minlanlovchi iqtisodiy integratsion ko'rinish.

Umumjahon banki — o'zaro bir-biri bilan bog'liq beshta institutdan tarkib topgan ko'p tomonlama kredit beruvchi tashkilotdir.

Umumjahon savdo tashkiloti (UST) — xalqaro savdoni institutsional va huquqiy asosini tashkil etuvchi musaqil davlatlararo tashkilot.

Valyuta — ma'lum bir davlatning qonun bilan o'rnatilgan pul vositasi (milliy valyuta), bir yoki bir necha yetakchi mamlakatlarning valyutasi ko'rinishidagi jahon rezerv pullari. Xalqaro valyuta fondi va Yevropa valyuta tizimi a'zolari tomonidan ko'p tomonlama hisob-kitoblarda foydalaniladigan xalqaro valyuta birligi.

Valyuta arbitraji — svoplar va ssuda kapitali bozorida bitimlar birgalikda amalga oshirilishini nazarda tutuvchi banklararo operatsiyalar.

Valyuta bozorlari — milliy valyuta ishtirokida talab va taklif ta'sirida yuzaga keluvchi valyuta kursiga muvofiq xorijiy valyutalarni oldi-sotdi qilinadigan rasmiy markazlar.

Valyuta cheklashlari — xorij valyutasi va boshqa qimmatli narsalar (oltin) bo'yicha operatsiyalarni cheklash uchun yo'naltirilgan ma'muriy va qonuniy tartibda belgilangan me'yoriy qoidalar tizimi.

Valyuta intervensiyasi — davlat organlari tomonidan milliy bozorda xorijiy valyutani sotish va sotib olish.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) — ma'lum davr (odatda bir yil) davomida bir mamlakat hududida yaratilgan jami qiymat.

Yevro - Yevropa mamlakatlari uchun hisob-kitob-to'lov birligi bo'lib, YeIga a'zo mamlakatlar hududida EKYU o'rniga joriy etilgan.

Yevropa erkin savdo uyushmasi (YeESU) - Yevropadagi qator yetakchi sanoati va savdosi rivojlangan mamlakatlarning savdo-iqtisodiy tashkiloti bo'lib, 1960 yilda Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya birlashgan qirolligi tashabbusi bilan Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati davlatlariga posangi sifatida tashkil topdi. «Umumiy bozor»ga qo'shilishi munosabati bilan 1973 yili Buyuk Britaniya va Daniya, 1986 yili Portugaliya YeESUdan chiqdi. Bu uyushmaning hozirgi a'zolari Avstriya, Islandiya, Norvegiya, Shvetsiya, Shvetsariya, Finlyandiya. Kotibiyatning shtab-kvartirasi Jeneva (Shveysariya) shahridir.

Yevropa Ittifoqi (YeI) — Yevropaning 27 ta davlatini birlashtiruvchi iqtisodiy va siyosiy guruh. Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YeTTB) – o'z faoliyatini 1991 yili boshlandi, uning ta'rischilari 34 mamlakat hisoblanadi. YeTTBning asosiy vazifalari loyihalarni moliyalashtirish va kreditlash, xususiy kapital qo'yilmalarga kafolatlar berish, iqtisodiyot tuzilishini qayta qurish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqarish.

Yevropa valyuta tizimi (YeVT) — YeI a'zolarining hududiy valyuta guruhi.

UNCTAD – bu tashkilot 1964 yilning 30 dekabrda tashkil topgan bo'lib, unga BMTning barcha a'zo mamlakatlari va boshqa davlatlar ham kiradi. Vazifasi: xalqaro

savqdoning rivojlanishiga xomiylik qilish, uning huquqiy asoslarini ishlab chiqish, xalqaro savdo va shuningdek xalqaro savdo bilan bog'liq bo'lgan tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirishdan iboratdir.

Xalqaro hisob-kitoblar — turli davlatlarning huquqiy va jismoniy shaxslari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlardan kelib chiquvchi pul talablari va majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni tashkil etish va tartibga solish jarayoni.

Xalqaro hisob-kitoblar banki – davlatlararo bank. Markaziy banklar bilan tijorat muomalasini olib boradi, xalqaro valyuta hamkorligini tashkil qilishda qatnashadi. 1930 yilgi Gaaga konferensiyasiga muvofiq Angliya, Fransiya, Germaniya, Belgiya, Italiya davlatlarining boshchiligida ta'sis qilingan. Hozirgi a'zolari: Yevropadagi 30 mamlakatning Markaziy banklari, shuningdek AQSh, Kanada, Avstraliya, Yaponiya va Janubiy Afrika Respublikasi hisoblanadi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar — mamlakatlar va hududlar o'rtasidagi, xalqaro tashkilotlar va korporatsiyalar ishtirokidagi xo'jalik aloqalari tizimidagi munosabatlar tushuniladi.

Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi — ishlab chiqarish bosqichlarining o'zaro bir-birini to'ldirishi va ularni muvofiqlashtirish maqsadida milliy iqtisodiy komplekslarning hamkorlik qilishidir.

Xalqaro ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi — mamlakatlar o'rtasidagi mehnat taqsimoti ko'rinishi bo'lib, unda o'zlarining ichki ehtiyojlaridan ortiqcha bir turdagi mahsulotlar tayyorlash bilan shug'ullanuvchi milliy ishlab chiqarishlarning tabaqalanishi yuz beradi.

Xalqaro kredit — valyuta va tovar resurslarini qaytarishlik, shoshilinch to'lov shartlarida berishlikdir.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) – XTTBning shahobchasi sifatida 1956 yilda tashkil topdi, unga 165 mamlakat a'zo (1995 y.). Maqsadi: rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini qo'llab-quvvatlash, korxonalarni kapital qo'yilmalar yordamida moliyalashtirish, ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish, iqtisodiyotni boshqarishga yordam berish.

Xalqaro savdo — milliy xo'jaliklar o'rtasida to'lanadigan jami tovar aylanmasi ko'rinishidagi mehnat mahsulotlari ayirboshlashning o'ziga xos shaklidir.

Xalqaro taraqqiyot uyushmasi (XTU) – XTTB ning shoxobchasi sifatida 1960 yildan beri faoliyat ko'rsatmoqda. Uyushmaning asosiy maqsadi kam rivojlangan mamlakatlarga yordam berishdir.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) – o'z faoliyatini 1946 yilda boshladi. Bu tashkilotga faqat XVFGa a'zo mamlakatlar kirishi mumkin. XTTBning maqsadi: a'zo mamlakatlar iqtisodiyotini qayta qurishga va rivojlanishiga kapital qo'yilmalar berish hamda xususiy chet el investitsiyalarini rag'batlantirish orqali ko'maklashish, to'lov balansi muvozanatini ta'minlashga qaratilgan qarz berish (25 yilgacha). XTTBning boshqaruv kengashida hal qiluvchi ovozga jahonning yetakchi mamlakatlari (yettilik davlatlari) ega hisoblanadi.

Xalqaro tovar nomenklaturasi — mamlakatlar o‘rtasida kelishilgan, tasniflangan tovar pozitsiyalari ro‘yxati bo‘lib, har bir tovar pozitsiyasi kodlashtirilgan raqamlarga ega bo‘ladi.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) — yirik hukumatlararo valyuta moliyaviy tashkilot bo‘lib, BMTning maxsuslashtirilgan muassasasi sifatida tartibga solish, maslahat berish va moliya-kredit sohasidagi vazifalarni bajaradi.

Shaharlar geografiyasi-iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning alohida bir tarmog‘i bo‘lib, u turli mamlakat yoki rayonlarda Shaharlarning vujudga kelish va rivojlanish xususiyatlari, ularning murakkab hududiy tizimlarining shakllanish qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan.

Urbanizatsiya- lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, urban –shahar, zatsiya (rus.)-jarayon ma‘nosini anglatadi, ya‘ni Shaharlashish demakdir.

Urbanizatsiya darajasi-mamlakat yoki muayyan hududda yashaydigan jami aholi sonida shahar aholisining salmog‘i.

Shahar-aholi va qishloq xo‘jaligiga xos bo‘lmagan tarmoqlar mujassamlangan aholi manzilgohi.

Shahar aglomeratsiyasi-yirik shahar atrofida ko‘plab shahar va qishloqlarning mujassamlashuvi va o‘zaro bog‘liq holda rivojlanishi. Uning uchun bir yoki bir necha yirik shahar (yadrosi), ikki yoki undan ortiq yo‘ldosh Shahar, yadro va yo‘ldosh shaharlar o‘rtasida kamida ikki soatli masofa doirasida aholining ish, o‘qish, dam olish, davolanish va boshqa maqsadlardagi aloqalari bo‘lishi lozim.

Megapolis- yirik Shaharning o‘z ma‘muriy hududiy doirasidan atrofga chiqib, kengayib borishi. BMT ko‘rsatmasiga binoan aholi soni 8 mln.dan ortgan Shahar, ayrim hollarda aholi soni kam bo‘lsa ham, mamlakatning bosh shahri megapolis deb yuritiladi. Megalopolis- Ikki yoki undan ortiq shahar aglomeratsiyalarning hududiy jihatdan qo‘shilib ketishidan hosil bo‘lgan yirik urbanizatsiyalashgan hudud. Qadimgi Gretsiyadagi Arkadiylarning bosh shahri Megapol nomidan olingan. U 35 ta qishloqni qo‘shilishidan hosil bo‘lgan. Dunyodagi yirik megalopolislar Bos-Vash, Tokaydo, Chpitts, San-San va h.k. Bu termini birinchi bo‘lib fransuz olimi J.Gottman AQSHning sharqiy qirg‘oqbo‘yidagi polosasimon qiyofadagi Bos-Vash megalopolisi uchun qo‘llagan.¹⁸⁸

Suburbanizatsiya-yirik shaharlardan aholini bir qismining shahar atrofiga ko‘chib borishi va shaharning shahar yonida o‘shishi.

Konurbatsiya-hududiy jihatdan bir-biri bilan qo‘shilib ketgan shahar va Shaharchalarning ulkan tizimi. U ham aglomeratsiyaning bir ko‘rinishidir. Dezurbanizatsiya- yirik shaharlardan aholining atrofga ko‘chib ketish (qochish) hollari.

Dunyoviy shaharlar (Global shaharlar)- muayyan soha yoki tarmoq va yo‘nalishga ixtisoslashgan, aholi sonidan qat‘iy nazar jahon ahamiyatiga molik bo‘lgan Shaharlar.

Geourbanistika-shaharlarning rivojlanish muammoalri bilan shug‘ullanuvchi fan.

Global Shahar-1915 yilda britaniyalik P.Geddes—dunyoviy shahar deb atagan atamaning sinonimi bo‘lib, 1990-yillar boshida amerikalik olim S.Sassen ishlarida

—global Shahar nomi bilan paydo bo‘ldi. Global shahar aholi sonidan qat‘iy nazar, xalqaro miqyosda muayyan funksiyalarni bajarishga ixtisoslashgan shaharlardir. London, Syurix, Jeneva dunyoning moliyaviy markazi, Singapur, Kuala-Lumpur xalqaro turizm markazi va b.

Shaharlar ierarxiyasi- shaharlarning aholi soniga ko‘ra egallagan o‘rni. Geourbanistikada Shaharlarning o‘lchami ularning aholi soni bilan o‘lchanadi.

Millioner shahar -aholi soni 1 mln.dan ortgan shahar Shaharlar gipertrofiyasi-shaharlarda aholi va ishlab chiqarishning haddan ziyod ortib ketishi Poytaxt shahar-shaharlarning siyosiy markaz, dorulsaltanat, mamlakatni boshqarish, uni siyosiy, ilmiy —texnikaviy, ijtimoiy — iqtisodiy jihatdan tashkil qilishdan iborat funksiyani bajaruvchi shahar.

Ruurbanizatsiya-shahardan ko‘chib borgan aholining qishloq joylarda shahar hayoti va madaniyatini yoyishi.

«HUDUDIY KLASTERLARNING NAZARIY ASOSLARI»

FANIDAN

ILOVALAR

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

"TASDIQLAYMAN"
O'quv ishlari bo'yicha prorektori
D. Xolmatov
..... 2023 yil

HUDUDIY KLASTERLARNING NAZARIY ASOSLAR
FANINING
O'QUV DASTURI

2-kurs, kunduzgi ta'lim shakli uchun

Bilim sohasi: 500000- Tabiiy fanlar, matematika va statistika
Ta'lim sohasi: 530000- Fizikaga oid fanlar
Ta'lim yo'nalishi: 60530400 -Geografiya

Namangan-2023

Fan/modul kodi HMNAB2304	O'quv yili 2023-2024	Semestr 3	ECTS - Kreditlar 6	
Fan/modul turi Tanlov fani	Ta'lim tili O'zbek		Haftadagi dars soatlari 4	
1.	Fanning nomi	Auditoriya mashg'ulotlari (soat)	Mustaqil ta'lim (soat)	Jami yuklama (soat)
	Hududiy klasterlarning nazariy asoslari	60	120	180
2.	<p style="text-align: center;">I. FANNING MAZMUNI</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fanni o'qitishdan maqsad – talabalarda hududiy majmualarning nazariy asoslariga doir bilimlarni, xususan, turli tarmoq va sohalar-sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, aholi hamda aholiga xizmat ko'rsatish korxonasi yoki muassasalarini joylashtirishda vujudga kelgan (kelayotgan) hududiy majmualarni o'rganish, bu haqda xorijiy olimlarning nazariy qarashlarini tahlil qilish, ushbu majmualarning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ekologik muammolarini aniqlash, shuningdek, shu sohaga xos ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish va bajarish malakalarini shakllantirishdan iborat. • Fanning vazifasi - talabalarni: <ul style="list-style-type: none"> -hududiy majmualarning nazariy asoslari fanining obyekti, predmeti va tadqiqot usullari bilan tanishtirish; -hududiy majmualarning milliy iqtisodiyotda tutgan o'rni va ahamiyatini tushuntirish; -iqtisodiy tarmoqlar va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining joylanish, tamoyil va qonuniyatlarini o'rganish; -bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini -hududiy tashkil qilish xususiyatlari va bu borada davlatning mintaqaviy siyosatini o'rganish; -hududiy majmualarga doir ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish, bajarish va xulosalar olishga o'rgatishdan iborat. <p style="text-align: center;">II. ASOSIY NAZARIY QISM (MA'RUZA MASHG'ULOTLARI)</p> <p style="text-align: center;">II.I. Fan tarkibiga quyidagi mavzular kiradi:</p> <p style="text-align: center;">1-mavzu. Iqtisodiy klasterlar kontsepsiyasi</p> <p>Klaster va klaster siyosati haqida tushuncha. Iqtisodiy rivojlanishning klaster nazariyasi. Kichik va o'rta sanoat korxonalarini axborot qo'llab-quvvatlash portal. Klasterlash modellari. Iqtisodiy klasterlar kontsepsiyasi.</p> <p style="text-align: center;">2-mavzu. Iqtisodiy geografiyada hududiy majmualar g'oyasi</p> <p>Hududiy majmualarning nazariy asoslari fanining ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va mintaqaviy siyosat bilan bevosita bog'liq ekanligi. «Hududiy majmua», «Hududiy kompleks», «Hududiy tizim» tushunchalari. Hududiy tizim</p>			

(sistema) va tizim-tarkib g'oyasi. Hududiy majmualar va ularning shakllari. Hududiy majmualarning nazariy asoslari fanlar orasida tutgan o'rni va aloqalari. Hududiy majmualarning ilmiy tadqiq etishning asosiy usullari.

3-mavzu. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish.

Ishlab chiqarish va ishlab chiqarish kuchlari. Ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy tashkil qilish shakllari. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish tushunchalari. Ishlab chiqarishni joylashtirishda talab va taklif masalasi. Bozor munosabatlari va ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi. Mulkchilikning turli shakllari va erkin, ochiq raqobat muhiti. Respublikada iqtisodiy isloshatlarni chuqurlashtirish va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish.

4-mavzu. Hududiy mehnat taqsimoti va hududiy ishlab chiqarish majmualari.

Hududiy, geografik, akvatorial mehnat taqsimoti, ularning ixshashliklari va farqlari, moshiyati va maqsadi. Hududiy mehnat taqsimotining asosiy omillari va darajalari. Hududiy mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv. Turli bosqichdagi bozorlarning shakllanishi. O'zbekistonda hududiy mehnat taqsimotini rivojlantirish masalalari. Iqtisodiy rayonlashtirish, rayonlararo va halqaro iqtisodiy integratsiya. HICHM, ularning tashkil bilish asoslari va qonuniyatlari, turli tarmoq va sohalardagi hududiy majmualar. N.N.Kolosovskiyning HICHMlar tig'risidagi g'oyasi.

5-mavzu. Energiya ishlab chiqarish tsikllari va hududiy ishlab chiqarish majmualari

N.N.Kolosovskiy g'oyasi bo'yicha energiya ishlab chiqarish tsikllarini aniqlash. Metalni qayta ishlash. Qora va rangli metallar. Slanets, neft, ko'mir, gaz yoqilg'i kimyo va b. Ma'lum bir texnik shakllar asosida inson faoliyati orqali hududiy ishlab chiqarish majmualarni tashkil etish.

6-mavzu. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish shakllari.

Mujassamlashuv va uning xillari, ijobiy va salbiy tomonlari, mujassamlashuv va markazlashuv. Ixtisoslashuv va uning turlari. Kooperatsiya va kombinatsiyalashuv. Ishlab chiqarishni tashkil etish ijtimoiy shakllarining sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va sotsial sohalardagi xususiyatlari.

7-mavzu. HMLarga ta'sir etuvchi omillar.

Tabiiy omillar, tabiiy sharoit va qazilma boyliklarning HMga ta'siri. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar, aholi va mehnat resurslari, transport va boshqa infrastruktura turlarining ahamiyati. HICHM va ekologiya.

8-mavzu. Ishlab chiqarishini joylashtirishning klassik g'oyalari.

I.Tyunenning qishloq xo'jaligini joylashtirish modeli, Tyunen halqalari.

A.Veberning sanoat shtandorti, V. Kristaller va A. Lyosh, V. Leont'ev, U. Ayzard, T. Xagerstrand, F. Perru va boshqalarning ishlab chiqarishni joylashtirishga oid fikrlari.

9-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishini hududiy tashkil qilish va sanoat HICHMlari.

Sanoat tarmoqlari xaqida tushuncha, ularning hozirgi zamon rivojlanishi. Sanoatning hududiy tashkil qilish omillari va majmualari Sanoatning hududiy tashkil qilish xususiyatlari va iqtisodiyoti. Alohida sanoat tarmoqlarini joylashtirish. Sanoat tugunlari va markazlari, tarmoqlararo majmualar.

10-mavzu. Qishloq xo'jaligini joylashtirish, hududiy agrosanoat majmualari.

Qishloq xo'jaligida yerdan foydalanish, agroiqlimiy sharoitlar. Harorat, suv va havoning agrosahadagi ahamiyati, qishloq xo'jaligi infrastrukturasi, transport, fan-texnika taraqqiyotining dexqonchilik va chorvachilikni joylashtirishga ta'siri. SHashar atrofi qishloq xo'jaligi. Agrosanoat majmualari.

11-mavzu. Transportni joylashtirish va transport tugunlari.

Transportning ikki muhim funksiyasi: transport xalq xo'jaligi tarmog'i va ishlab chiqarishning joylashtirish omili (transport infrastrukturasi). Transport turlari va ularni joylashtirish. Transport tugunlari. erkin iqtisodiy mintaqalar shakllanishida transportning ahamiyati. Transport va HICHMlar.

12-mavzu. Aholi joylashuvi va geodemografik majmualar

Aholining ishlab chiqarishdagi o'рни. Aholi joylashuvining o'ziga xos xususiyatlari.

13-mavzu. Aholiga xizmat ko'rsatish va hududiy ijtimoiy majmualar.

Ijtimoiy infrastruktura va aholiga xizmat ko'rsatish geografiyasi. Servis sohasining turlari. Aholiga madaniy-maishiy, tibbiy, ta'lim, savdo, moliya xizmatlarini ko'rsatish va ularning hududiy tashkil qilinishi. V.Kristallerning "markaziy o'rinlar" g'oyasi. Noishlab chiqarish sohalarida hududiy majmualar.

14-mavzu. Hududiy majmualar va urbanizasiya. Hududiy majmualar va ekologik muammolar

Shaharlar to'ri, tarkibi va tizimining shakllanishiga hududiy majmualarning ta'siri. Shahar aglomerasiyasi, ularning sanoat tuguni, hududiy ishlab chiqarish majmualari bilan aloqasi. Ekologiya va ishlab chiqarishni joylashtirish. Xo'jalik tarmoqlarining ekologik sig'imi. Sanoat, qishloq xo'jaligi, transportni joylashtirish va atrof-muhitni muhofaza qilish. Ekologik monitoring. Ijtimoiy ekologiya. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida hududiy majmualarning o'рни. Ijtimoiy va siyosiy geografiyada – hududiy majmualar. Hududiy majmualarning turlari. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy majmualari. Turistik hududiy majmualar.

15-mavzu. HMLar va iqtisodiy rayonlashtirish.

Iqtisodiy rayonlar tushunchasi. Iqtisodiy rayonlashtirish ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning tadqiqot uslubiy va hududiy rejalashtirish, istiqbolni belgilash. Regional siyosat obyekti sifatida. Regional siyosiy, hududiy rivojlanish va boshqarish masalalari.

II.2. MA'RUZA MAVZULARINING TAQSIMLANISHI

№	Mavzular	Soati
1	Iqtisodiy klasterlar kontsepsiyasi	2
2	Iqtisodiy geografiyada hududiy majmualar g'oyasi	2
3	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish.	2
4	Hududiy mehnat taqsimoti va hududiy ishlab chiqarish majmualari.	2
5	Energiya ishlab chiqarish tsikllari va hududiy ishlab chiqarish majmualari	2
6	Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish shakllari.	2
7	HMLarga ta'sir etuvchi omillar.	2
8	Ishlab chiqarishini joylashtirishning klassik g'oyalari.	2
9	Sanoat ishlab chiqarishini hududiy tashkil qilish va sanoat HICHMLari.	2
10	Qishloq xo'jaligini joylashtirish, hududiy agrosanoat majmualari.	2
11	Transportni joylashtirish va transport tugunlari.	2
12	Aholi joylashuvi va geodemografik majmualar	2
13	Aholiga xizmat ko'rsatish va hududiy ijtimoiy majmualar.	2
14	Hududiy majmualar va urbanizasiya. Hududiy majmualar va ekologik muammolar	2
15	HMLar va iqtisodiy rayonlashtirish.	2
	Ja'mi	30

III. AMALIY MASHG'ULOTLAR BO'YICHA KO'RSATMA VA TAVSIYALAR

1-amaliy mashg'ulot. Iqtisodiyotda tarmoqlar tarkibi o'zaro taqqoslash.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar, mehnat predmetlari, mehnat vositalari va ishlab chiqarish munosabatlari. Ishlab chiqarish va ishlab chiqarish kuchlari. Ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy tashkil qilish shakllari. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish tushunchalari.

2-amaliy mashg'ulot. Ixtiyoriy olingan hududiy majmualarning sxemasini tuzish.

Ishlab chiqarishni joylashtirishda talab va taklif masalasi. Bozor munosabatlari va ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi. Mulkchilikning turli shakllari va erkin, ochiq raqobat muhiti. Respublikada iqtisodiy isloshatlarni chuqurlashtirish va ishlab

chiqarish kuchlarini joylashtirish.

3-amaliy mashg'ulot. Viloyatlarning iqtisodiy ixtisoslashuvini statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilish

Iqtisodiy ixtisoslashuvni tahlil qilish metodlarini o'rganish. Viloyatlarning iqtisodiy ixtisoslashuvini statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilish.

4-amaliy mashg'ulot. Energiya ishlab chiqarish sikllari va hududiy ishlab chiqarish majmualarini tahlil qilish.

Hududiy mehnat taqsimotini milliy iqtisodietni rivojlantirishni bosh tushunchasi sifatida. Hududiy mehnat taqsimotining shakllari. Hududiy mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv. Turli bosqichdagi bozorlarning shakllanishi. O'zbekistonda hududiy mehnat taqsimotini rivojlantirish masalalari. N.N Kolosovskiynig HICHM nazariyasi. HICHM nazariyasining iqtisodiy geografiyadagi o'rni.

5-amaliy mashg'ulot. O'zbekistonning hududiy majmualarini tahlil qilish.

Geografiyada Hududiy ishlab chiqarish majmualari va rayon tushunchasi. Iqtisodiy rayonlar shakllanishi va hududiy mehnat taqsimoti. Iqtisodiy rayonlashtirishning printsip va omillari. Iqtisodiy rayonlashtirishni amalga oshirish yo'llari.

6-amaliy mashg'ulot. Ixtiyoriy olingan tarmoqning kombinatlashuv va mujassamlashuv darajasini aniqlash.

Mujassamlashuv va uning turlari. Ixtisoslashuv ishlab chiqarishni muhim sakli sifatida. Ixtisoslashuvni aniqlash uchun zarur shart-sharoitlar. Kooperatsiya va Kombinatsiya korxonalar birlashmasining geografik hususiyatlari.

7-amaliy mashg'ulot. HICHMlarga ta'sir etuvchi omillar.

Bozor munosabatlarning shakllanishi va rivojlanish sharoitida ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashish qonuniyatlari. Tabiiy omillar, tabiiy sharoit va qazilma boyliklarning HICHMga ta'siri. Aholi va mehnat resurslari, transport va boshqa infrastruktura turlarining ahamiyati. HICHM va ekologiya.

8-amaliy mashg'ulot. A.Veberning ishlab chiqarish shtandorti nazariyasidagi vazifalar yechimi.

Sanoat tarmoqlari haqida tushuncha. Sanoatning hududiy tashkil qilish xususiyatlari va iqtisodiyoti. Alohida sanoat tarmoqlarini joylashtirish. Sanoat tugunlari, markazlari va sanoat HICHMlari.

9-amaliy mashg'ulot. I.Tyunenning qishloq xo'jaligi shtandorti nazariyasini tahlil qilish.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyatlari. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar. Dexqonchilikning joylanishi. Chorvachilikni hududiy tashkil qilish. Transport, fan-texnika

taraqqiyotining dehqonchilik va chorvachilikni joylashtirishga ta'siri. Shahar atrofi qishloq xo'jaligi va agrosanoat majmualari.

10-amaliy mashg'ulot. V.Kristaller, A.Lyosh ta'limotini tahlil qilish.

Ijtimoiy infrastruktura va aholiga xizmat ko'rsatish. Aholiga xizmatlarin ko'rsatish va ularning hududiy tashkil qilinishi. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining tarkibi. V.Kristallerning "markaziy o'rinlar" g'oyasi. Xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy majmualari.

11-amaliy mashg'ulot. Transportni joylashtirish va transport tugunlari.

Transport ishlab chiqarish va uni hududiy tashkil qilishning asosi. Transport xalq xo'jaligi tarmog'i va ishlab chiqarishning joylashtirish omili. Transport turlari va ularni joylashtirish. Transport tugunlari va erkin iqtisodiy mintaqalar shakllanishi. Transport va HICHLar.

12-amaliy mashg'ulot. Aholi joylashuvi va geodemografik majmualar.

Aholining ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni. Aholi joylashuvining o'ziga xos xususiyatlari. Aholi joylashuvining hududiylik va aholiylik koeffitsiyentlari. Geodemografik majmualar.

13-amaliy mashg'ulot. Aholi joylashuvi va geodemografik majmualar.

Aholining ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni. Aholi joylashuvining o'ziga xos xususiyatlari. Aholi joylashuvining hududiylik va aholiylik koeffitsentlari. Geodemografik majmualar.

14-amaliy mashg'ulot. O'zbekiston Respublikasining mintaqaviy siyosatini o'rganish.

Investitsiya va uning turlari. Investitsiya muxiti va unga ta'sir etuvchi omillar. Qo'shma korxonalar tashkil etishning ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyati. Qo'shma korxonalarni tavsiflovchi va turkumlovchi shakllari.

15-amaliy mashg'ulot. Sotsial va siyosiy geografiyada hududiy majmualar

Sotsial geografiya va sotsial makon. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalaridagi hududiy majmualar. Diniy, turistik va rekreatsion hududiy majmualar. Siyosiy geografik majmualar.

Amaliy mashg'ulotlar multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada bir akademik guruhga bir professor-o'qituvchi tomonidan o'tkazilishi zarur. Mashg'ulotlar faol va interfaktiv usullar yordamida o'tilishi, mos ravishda munosib pedagogik va axborot texnologiyalar qo'llanilishi maqsadga muvofiq.

III.1. AMALIY MASHG'ULOT MAVZULARINI TAQSIMLANISHI

№	Amaliy mashg'ulot mavzulari	Soati
1.	Iqtisodiyotda tarmoqlar tarkibi o'zaro taqqoslash.	2

2.	Ixtiyoriy olingan hududiy majmualarning sxemasini tuzish.	2
3.	Viloyatlarning iqtisodiy ixtisoslashuvini statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilish	2
4.	Energiya ishlab chiqarish tsikllari va hududiy ishlab chiqarish majmualarini tahlil qilish.	2
5.	O'zbekistonning hududiy majmualarini tahlil qilish.	2
6.	Ixtiyoriy olingan tarmoqning kombinatlashuv va mujassamlashuv darajasini aniqlash.	2
7.	HICHMlarga ta'sir etuvchi omillar.	2
8.	A.Veberning ishlab chiqarish shtandorti nazariyasidagi vazifalar yechimi.	2
9.	I.Tyunenning qishloq xo'jaligi shtandorti nazariyasini tahlil qilish.	2
10.	V.Kristaller, A.Lyosh ta'limotini tahlil qilish.	2
11.	Transportni joylashtirish va transport tugunlari.	2
12.	Aholi joylashuvi va geodemografik majmualar.	2
13.	Aholi joylashuvi va geodemografik majmualar.	2
14.	O'zbekiston Respublikasining mintaqaviy siyosatini o'rganish.	2
15.	Sotsial va siyosiy geografiyada hududiy majmualar	2
	Ja'mi	30

IV. MUSTAQIL TA'LIM VA MUSTAQIL ISHLAR

Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. Ma'ruza va amaliy mashulotlarga tayyorgarlik ko'rish.
2. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilishga oid ilmiy ishlanmalar bilan tanishish.
3. N.N.Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari to'g'risidagi nazariyasi
4. Sanoatning hududiy majmualari. Mintaqalarda shakllangan hududiy ishlab chiqarish majmualarini o'rganish va chizmasini chizish.
5. Hududiy tashkil etish omillarini o'rganish va sxemasini chizish
6. Ishlab chiqarishni joylashtirishning klassik g'oyalarini rivojlanayotgan mamlakatlar misolida taxlil qilish.
7. Angren-Olmaliq tog'-kon sanoati rayoni.
8. Sanoat rayonlari. Transport va hududiy majmualar
9. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.
10. Transport tarmoqlarining joylanish omillari
11. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari va ijtimoiy infratuzilma
12. Hududiy majmualar va shaharlar rivojlanishi.
13. Qishloq xo'jaligi va transport joylashuvining ekologik jihatlari.
14. O'zbekiston transporti.
15. Sotsial va siyosiy geografiyada hududiy majmualar

IV.1. Mustaqil ta'lim mavzularini taqsimlanishi		
№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Soati
1	Ma'ruza va amaliy mashulotlarga tayyorgarlik ko'rish.	8
2	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilishga oid ilmiy ishlanmalar bilan tanishish.	8
3	N.N.Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari to'g'risidagi nazariyasi	8
4	Sanoatning hududiy majmualari. Mintaqalarda shakllangan hududiy ishlab chiqarish majmualarini o'rganish va chizmasini chizish.	8
5	Hududiy tashkil etish omillarini o'rganish va sxemasini chizish	8
6	Ishlab chiqarishni joylashtirishning klassik g'oyalarini rivojlanayotgan mamlakatlar misolida taxlil qilish.	8
7	Angren-Olmaliq tog'-kon sanoati rayoni.	8
8	Sanoat rayonlari. Transport va hududiy majmualar	8
9	Qishloq xo'jaligi tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.	8
10	Transport tarmoqlarining joylanish omillari	8
11	Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari va ijtimoiy infratuzilma	8
12	Hududiy majmualar va shaharlar rivojlanishi.	8
13	Qishloq xo'jaligi va transport joylashuvining ekologik jihatlari.	8
14	O'zbekiston transporti.	8
15	Sotsial va siyosiy geografiyada hududiy majmualar	8
	Ja'mi	120
3.	V. FAN O'QITILISHINING NATIJALARI (SHAKLLANADIGAN KOMPETENSIYALAR)	
	<p>Fanni o'zlashtirish natijasida talaba:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hududiy klasterlarning nazariy asoslari fanining tadqiqot obyekti va predmeti; iqtisodiy geografik fanlar tizimida tutgan o'rni va aloqalari; asosiy g'oya, qonuniyatlari va nazariyalari to'g'risida <i>tasavvurga ega bo'lishi</i>; • hududiy majmualarning milliy iqtisodiyotda tutgan o'rni va ahamiyatini tushuntirish, iqtisodiy tarmoqlar va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining joylanish, tamoyil va qonuniyatlarini o'rganish, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini, hududiy tashkil qilish xususiyatlari va bu borada davlatning mintaqaviy siyosatini o'rganish, hududiy majmualarga doir ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish <i>ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak</i>. • turli tarmoq va sohalari-sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, aholi hamda aholiga xizmat ko'rsatish korxonasi yoki muassasalarini joylashtirishda vujudga kelgan hududiy majmualarni rivojlanish istiqbollari tadqiq qilishda ilmiy tadqiqot 	

	usullarini qo'llay bilish va xulosalar chiqara olish <i>malakasiga ega bo'lishi kerak.</i>
4.	<p style="text-align: center;">VI. TA'LIM TEXNOLOGIYALARI VA METODLARI:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ma'ruzalar; • interfaol keys-stadilar; • seminarlar (mantiqiy fiklash, tezkor savol-javoblar); • guruhlarda ishlash; • taqdimotlarni qilish; • jamoa bo'lib ishlash va himoya qilish uchun loyihalar.
5.	<p style="text-align: center;">VII. KREDITLARNI OLISH UCHUN TALABLAR:</p> <p>Fanga ajratilgan kreditlar talabalarga har bir semestr bo'yicha nazorat turlaridan ijobiy natijalarga erishilgan taqdirda taqdim etiladi.</p> <p>Fan bo'yicha talabalar bilimini baholashda oraliq (ON) va yakuniy (YaN) nazorat turlari qo'llaniladi. Nazorat turlari bo'yicha baholash: 5 – “a'lo”, 4 – “yaxshi”, 3 – “qoniqarli”, 2 – “qoniqarsiz” baho mezonlarida amalga oshiriladi.</p> <p>Oraliq nazorat semestrda bir marta yozma ish shaklida o'tkaziladi.</p> <p>Talabalar semestrlar davomida fanga ajratilgan amaliy (seminar) mashg'ulotlarda muntazam, har bir mavzu bo'yicha baholanib boriladi va o'rtachalanadi. Bunda talabaning amaliy (seminar) mashg'ulot hamda mustaqil ta'lim topshiriqlarini o'z vaqtida, to'laqonli bajarganligi, mashg'ulotlardagi faolligi inobatga olinadi.</p> <p>Shuningdek, amaliy (seminar) mashg'ulot va mustaqil ta'lim topshiriqlari bo'yicha olgan baholari oraliq nazorat turi bo'yicha baholashda inobatga olinadi. Bunda har bir oraliq nazorat turi davrida olingan baholar o'rtachasi oraliq nazorat turidan olingan baho bilan qayta o'rtachalanadi.</p> <p>O'tkazilgan oraliq nazoratlardan olingan baho oraliq nazorat natijasi sifatida qaydnomaga rasmiylashtiriladi.</p> <p>Yakuniy nazorat turi semestrlar yakunida tasdiqlangan grafik bo'yicha yo^zma ish shaklida o'tkaziladi.</p> <p>Oraliq (ON) va yakuniy (YaN) nazorat turlarida:</p> <p>Talaba mustaqil xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – 5 (a'lo) baho;</p> <p>Talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – 4 (yaxshi) baho;</p> <p>Talaba olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – 3 (qoniqarli) baho;</p> <p>Talaba fan dasturini o'zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini</p>

	tushunmaydi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega emas, deb topilganda – 2 (qoniqarsiz) baho bilan baholanadi.
6.	<p style="text-align: center;">ASOSIY ADABIYOTLAR:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Солиев А.С. Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. Ўқув қўлланма. - Т., 2007. 2. Солиев А., Аҳмедов Э. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. проф. А.С.Солиев тахрири остида. -Т.: ЎзМУ, 2003. 3. Салиев А.С., Янчук С.Л. Размещение производительных сил и поляризованное развитие Республики Узбекистан. -Т.: НУУз, 2005. <p style="text-align: center;">QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR:</p> <ol style="list-style-type: none"> 4. Бакланов П.Я. Территориальные структуры хозяйства в региональном управлении.-М.: Наука, 2007. 5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики.-М.: Наука, 2007 6. Колосовский Н.Н. Избранные труды. -Смоленск: Ойкумена, 2006. 7. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А.. Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М., 1999. 8. Солиев А. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш. Маърузалар матни. - Т., 2001. 9. Isayev A. Transport geografiyasi. O'quv qo'llanma. -Т., «MUMTOZ SO'Z» 2019 у. 10. Ҳақимов Н.Ҳ., Ҳамдамов Ш.Р., Ражабов Н.Р. Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. -Т., 2006. <p style="text-align: center;">Axborot manbaalari</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. https://unstats.un.org/UNSDWebsite/ Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'limi rasmiy sayti 2. https://stat.uz/uz/ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi rasmiy sayti 3. http://www.ziyonet.uz/ O'zbekiston Respublikasi ta'lim portali 4. https://la.uzbgeo.uz/ O'zbekiston Geografiya jamiyati rasmiy sayti 5. http://e-library.namdu.uz/ Namangan davlat universitetining elektron kitobxona manzili
7.	<p>Namangan davlat universiteti tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - “Geografiya” kafedrasining 2023-yil, “___”-_____dagi № ___-sonli majlisida muhokama qilingan va tasdiqqa tavsiya etilgan. - Tabiiy fanlar fakulteti kengashining 2023-yil, “___”-_____dagi № ___-sonli majlisida ma'qullangan va tasdiqqa tavsiya etilgan. - NamDU o'quv-uslubiy kengashining 2023-yil, “___”-_____dagi № ___-sonli majlisida muhokama qilingan va tasdiqlangan.

	<p>2. https://stat.uz/uz/ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi rasmiy sayti</p> <p>3. http://www.ziyonet.uz/ O'zbekiston Respublikasi ta'lim portali</p> <p>4. https://la.uzbgeo.uz/ O'zbekiston Geografiya jamiyati rasmiy sayti</p> <p>5. http://e-library.namdu.uz/ Namangan davlat universitetining elektron kitobxona manzili</p>
7.	<p>Namangan davlat universiteti tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan:</p> <p>- "Geografiya" kafedrasining 2023-yil, "<u>26</u>"- <u>06</u> dagi № <u>14</u> - sonli majlisida muhokama qilingan va tasdiqqa tavsiya etilgan.</p> <p>- Tabiiy fanlar fakulteti kengashining 2023-yil, "<u>29</u>"- <u>06</u> dagi № <u>12</u> -sonli majlisida ma'qullangan va tasdiqqa tavsiya etilgan.</p> <p>- NamDU o'quv-uslubiy kengashining 2023-yil, "<u>11</u>"- <u>07</u> dagi № <u>12</u> - sonli majlisida muhokama qilingan va tasdiqlangan.</p>
8.	<p>Fan/modul uchun mas'ul:</p> <p>I.Z.Akaboyev - NamDU, "Geografiya" kafedrasi o'qituvchisi.</p>
9.	<p>Taqrizchilar:</p> <p>Sh.Z.Jumaxanov – NamDU, "Geografiya" kafedrasi dotsenti, geografiya fanlari doktori.</p> <p>X.S.Mirzaaxmedov – NamDU, "Geografiya" kafedrasi dotsenti, geografiya fanlari nomzodi.</p>

NamDU o'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i

Tabiiy fakulteti dekani

Geografiya kafedrasi mudiri

Tuzuvchi

X. Mirzaaxmedov

A. Baratov

B. Abduraxmonov

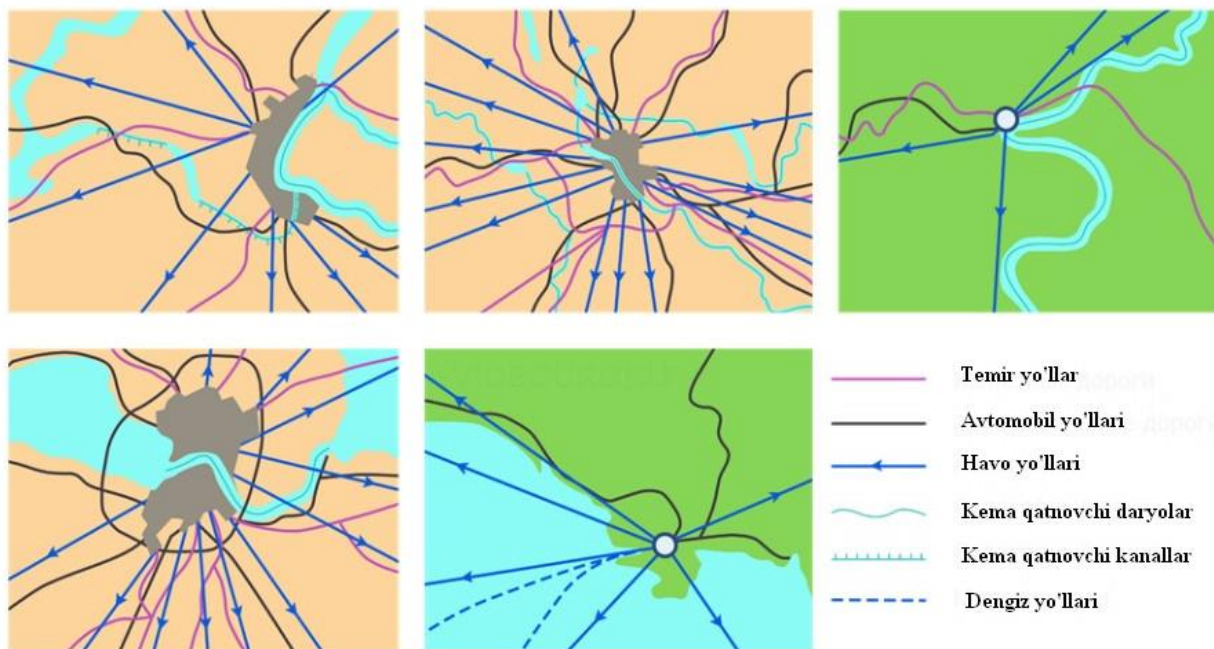
I. Akaboyev

«HUDUDIIY KLASTERLARNING NAZARIY ASOSLARI»

FANIDAN

TARQATMA MATERIALLAR

Transport to'ri va tugunlari

O'zbekistondagi EIZ

Mavzuga oid asosiy tushunchalar

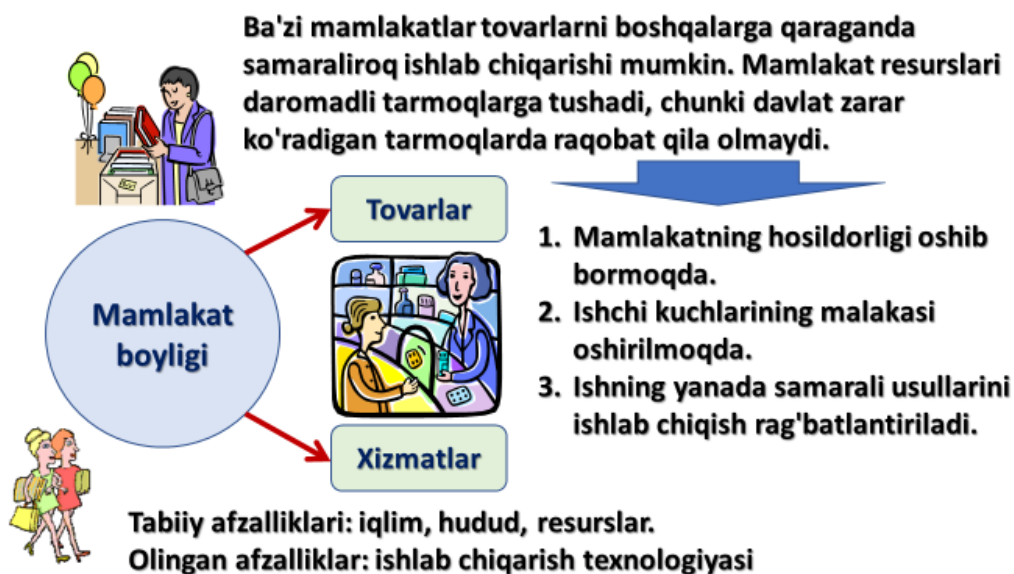
Xalqaro mehnat taqsimoti alohida mamlakatlarda tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvni ifodalaydi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya - bu turli mamlakat-larning chuqur, barqaror o`zaro aloqalarining rivojlanishi va milliy xo`jaliklar o`rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular o`rtasidagi xo`jalik aloqalarining birlashib borish jarayonidir.

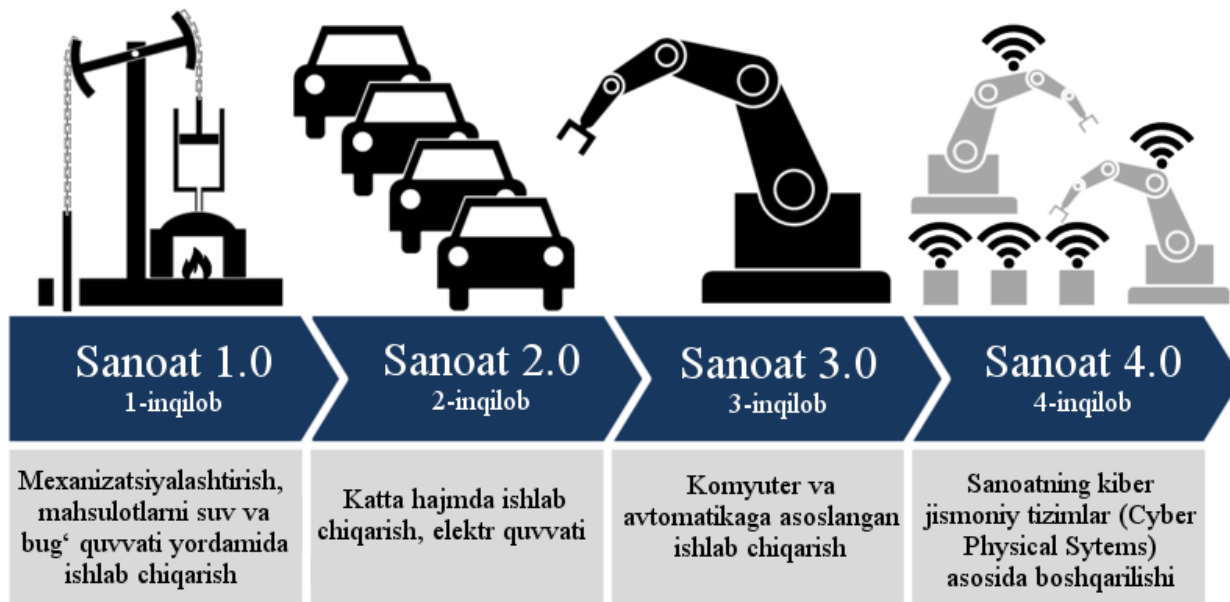
Ishchi kuchi migratsiyasi faqatgina yashash joyini o`zgartirib, ko`chib yurishni emas, shu bilan birga yashash joyini o`zgartirmay biror mamlakatga borib ishlab kelish yo`li bilan ham sodir bo`lishi mumkin.

Umumiy bozor - bunda, uning qatnashchilari o`zaro erkin savdoni amalga oshirish va yagona tashqi savdo siyosati o`tkazish bilan birga, kapital va ish kuchining erkin harakati ta'minlanadi.

Adam Smitning mutlaq ustunlik nazariyasi

David Rikardoning qiyosiy ustunlik nazariyasi

"Hududiy klasterlarning nazariy asoslari" fanidan talabalar bilimni reyting tizimi asosida baholash mezonlari.

"Hududiy klasterlarning nazariy asoslari" fani bo'yicha reyting jadvallari, nazorat turi, shakli, soni hamda xar bir nazoratga ajratilgan maksimal ball, shuningdek joriy va oraliq nazoratlarining saralash ballari xaqidagi ma'lumotlar fan bo'yicha birinchi mashg'ulotda talabalarga e'lon qilinadi.

Kreditlarni olish uchun talabalar:

Fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to'la o'zlashtirish, tahlil natijalarini to'g'ri aks ettira olish, o'rganilayotgan jarayonlar haqida mustaqil mushohada yuritish va joriy, oraliq nazorat shakllarida berilgan vazifa va topshiriqlarni bajarish, yakuniy nazorat bo'yicha yozma ishini topshirish.

Fan bo'yicha talabalar bilimni baholash O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 5 iyundagi PQ-3775-son "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2019 yil 9 avgustdagi 19-2019-sonli "Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimni nazorat qilish va baholash tizimi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi buyrug'iga asosan Namangan davlat universitetida ishlab chiqilgan "Namangan davlat universitetida talabalar bilimni nazorat qilish va baholash tizimi bo'yicha Yo'riqnoma" hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 31 dekabrda "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish bilan bog'liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 824-son Qarori hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2021 yil 16 iyuldagi "Oliy ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 311-son buyrug'i asosida ishlab chiqilgan "**Oliy ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimida talabalarining mustaqil ta'limini tashkil etish va nazorat qilish bo'yicha yo'riqnoma**"ga asosida tashkil etiladi.

Talabaning fan bo'yicha o'zlashtirishini baholash quyidagi turlar orqali amalga oshiriladi.

Oraliq nazorat (ON)

Yakuniy nazorat (YaN)

1-Oraliq nazorat – semester davomida o'quv dasturining tegishli (fanning bir necha mavzularini o'z ichiga olgan) bo'limi tugallangandan keyin talabaning bilim va amaliy ko'nikma darajasi baholanadi va o'quv faniga ajratilgan umumiy soatlar hajmidan kelib chiqqan holda shakli (yozma, og'zaki, test va h.k.) belgilanadi.

2-Oraliq nazorat - talabaning o'quv dasturining tegishli (fanning bir necha mavzularini o'z ichiga olgan) bo'limi tugallangandan keyin ma'ruza va amaliy mashg'ulot mavzulari bo'yicha bilim va amaliy ko'nikma darajasi baholanadi. Fanning xususiyatidan kelib chiqqan holda nazorat turi og'zaki so'rov, test o'tkazish, suhbat, nazorat ishi, uy vazifalarini tekshirish va shu kabi boshqa shakllarda o'tkazilishi mumkin.

"Hududiy klasterlarning nazariy asoslari" fanidan semestrda bir juftlik amaliy mashg'ulotda 6 tadan 8 tagacha talaba baholanadi. Har bir oraliq nazorat davomida talaba kamida 3 marta baholanadi va barcha baholar yig'indisi baholar soniga bo'lib umumiy bahoni o'rtachasi chiqariladi.

Yakuniy nazorat:

- **Yozma ish shaklida bo'lsa:**

Tayanch iboralar yoki savolni to'g'ri yoritish – **3**;

Mustaqil yondashish, amaliy misollar keltirish – **1**;

Grafik ishlanmalardan foydalanish – *I*;

Jami -5 baho

- **Test shaklida bo'lsa:**

26 tadan 30 tagacha – *5*;

22 tadan 25 tagacha – *4*;

17 tadan 21 tagacha – *3*.

- **Og'zaki shaklda bo'lsa:**

Savollarga to'laqonli javob berishi uchun – *3*;

Ijodiy fikrlashi, amaliy misollar keltirishi uchun – *I*;

Qo'shimcha savollarga javob berishi uchun – *I*.

Jami -5 baho

3. Talabalar bilimi quyidagi mezonlarga asoslaniladi.

- talaba mustaqil xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda - *5 (a'lo) baho*;
- talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda- *4 (yaxshi) baho*;
- talaba olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda - *3 (qoniqarli) baho*;
- talaba fan dasturini o'zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmaydi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega emas deb topilganda - *2 (qoniqarsiz) baho bilan baholanadi*.